

94 017

ВІСНИК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІСТОРІОГРАФІВ І ПУБЛІЦИСТІВ

94

Видання перше 1913 року

ВІКТОР ПЕТРАК

ЕМІГРАЦІЯ НА СЕД
ЗАЛЮДНЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ
ЗА В. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У КИЄВІ—1913

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ ФЕВДАЛІЗМУ

ВІКТОР ЮРКЕВИЧ

ЕМІГРАЦІЯ НА СХІД
І ЗАЛЮДНЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ
ЗА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У КИЄВІ

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук

1932

58.

64

Бібліографічний опис цього видання вміщено
в „Літопису Українського Друку“ Картковому
репертуарі та інших покажчиках Української
Книжкової Палати.

1933

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
академік *О. Корчак-Чепурківський*

Київський Міськліт № 232. 1932.

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук. Київ, Печерське (Цитаделя 9).

Зам. 560—1000 прим.

ПЕРЕДМОВА

[Розгортання і зміцнення панської фєвдальної землевласности, покріпачення селян і поглиблення фєвдальної експлуатації селянської праці в Західній Україні і Наддніпрянщині в XVI і першій половині XVII віку спричинили запеклий класовий конфлікт і вперту боротьбу селянства з наступом фєвдального панства.] Ця боротьба, що вже з кінця XVI сторіччя виявилася в формі збройних повстань під проводом уходницького і дрібноземлевласницького козацтва, не могла бути успішна, бо незаможне козацтво степових уходів являло собою аморфну неорганізовану масу, а верхня верства заможного козацтва мала сама виразну тенденцію до фєвдальної експлуатації селянської праці в своїх хуторах і маєтках. Невдачі визвольної боротьби сполучалися з щоразу більшим скріпленням фєвдальних стосунків. [Одним із наслідків безуспішної боротьби з панством був еміграційний рух людности на схід, як форма пасивного протесту й опору проти наступу фєвдального панства. В цьому еміграційному русі брали участь також і заможніші верстви козацтва та міщанства, zagrożені від наступу великопанської землевласности і капіталу.] Ось так соціальний конфлікт на ґрунті розвитку фєвдальних стосунків сприяв швидкому залюдненню широких просторів південної і східної України, ба навіть південних країв Московської держави, спустілих попередніми віками.

Хронологічно першим великим колонізаційним рухом після руїни XIII — XV віку було стихійне залюднення середньої Наддніпрянщини протягом XVI і першої половини XVII віку. [Зв'язаний із початком козацьких і селянських заворушень на обох берегах Дніпра, колонізаційний рух дав цій країні масу „українного“ селянства і козацтва,] що були головною силою повстання 1648 року.

Цей колонізаційний рух продовжувався, не без перерв і відливів у протилежний бік, і далі, захопивши на сході далекі простори Донеччини (пізнішої Слобожанщини) і навіть Донщини. Але з початком XVIII віку головний потік колонізаційного руху пішов просто на південь, і протягом цього віку хвилі людности залили широкі степи південної України, продовжуючи і закінчуючи т. ч. стару попередню колонізацію Запоріжжя і Чорноморщини.

Між цими великими колонізаційними рухами відбулося протягом XVII і початку XVIII в залюднення території пізніших „Слобідських полків“. Цей рух, що продовжував попередній колонізаційний рух на схід, мав менше значіння в загальній історії української колонізації (огляд цього еміграційного руху за часів Хмельниччини див. у I розділі цієї праці). Проте, дослідження цього руху і його наслідків, — залюднення Слобожанщини, має неабиякий науковий інтерес. Протягом розмірно короткого часу Слобожанщина з далекого узґраиччя перетворилася на залюднену країну з особли-

вими рисами суспільно-економічних і адміністративних стосунків і культурного життя; процес її залюднення був тісно зв'язаний із розвитком суспільно-економічних стосунків і ходом класової боротьби на Наддніпрянщині. **Вже з кінця XVI віку** почалося просування сюди з Наддніпрянщини, пізніше переважно з Лівобережжя, дрібного ухадницького господарства в формі міщанських пасік на північному заході країни і козацького степового добичництва на південному і північному сході її. **Маючи риси примітивно-добичницького господарювання, це господарство** виразно пов'язане було з просуванням з заходу до Слобожанщини торгового капіталу — магнатського і козацько-міщанського. Дослідженню слобідського ухадництва напередодні і на початках Хмельниччини (див. розділ II праці) сприяє наявність відповідних матеріалів, яких ми не маємо для інших частин степової і лісостепової України (суспільно-економічній структурі українського ухадництва автор має присвятити також окрему студію). Дрібне ухадницьке господарство зустрілося на Слобожанщині з помісним землеволодінням і впливами торгового капіталу Московської держави, що просувалися сюди з півночі, спираючись на новозбудовані фортеці півдня Московщини. Боротьба дрібного ухадницького і помісного землеволодіння сповнює першу половину XVII віку і перші роки Хмельниччини: дослідження цієї боротьби дає змогу глибше зрозуміти економічну структуру і класову істоту обох суспільно-економічних форм (див. III розділ праці). У роках 1652 — 55, нарешті, залюднюється країна осіло, з'являються перші українські міста й слободи в ній (див. IV розділ праці). Суспільно економічні стосунки, що швидко кристалізуються в новозалюдненій країні, складаються почасти з елементів місцевих, допіру згаданих (ухадництва і помісного землеволодіння на чолі з воеводською адміністрацією), а почасти перенесених до Слобожанщини з заходу (суспільно-диференційована людність, що несла з собою сільсько-господарський реманент, різне майно, гроші тощо). **З самого початку осілого залюднення країни** помічаємо ми виразну класову диференціацію людности: з одного боку починає утворюватися велика землевласність з ознаками фєвдальних стосунків, утворюється міщанський торговельний капітал і козацьке (дрібно-хуторне) землеволодіння, з другого — бачимо біднішу козацько-селянську масу і масу неосілої, напівпролетаризованої людности. **Разом із майном емігранти** переносили на нові місця форми суспільно-економічних стосунків, що в своєму розвитку мали багато спільного із стосунками XVII віку на Гетьманщині та Запоріжжі, і це дає змогу порівняльно-історично їх дослідити; але вивчати їх на Слобожанщині маємо змогу в світлі численних джерел, чого ми не маємо а ні для Гетьманщини, а ні особливо для Запоріжжя тих часів. **Що особливо має приваблювати до дослідження історії Слобожанщини** — це можливість досліджувати розвиток нового суспільства з перших кроків його існування в нових умовах за допомогою багатого матеріалу — воеводського листування, що переховалося до наших часів у складі Дрєвлєхраніліща Московського Центрального Архіву.

Завдання цієї праці було дослідити процес залюднення Слобожанщини як наслідок еміграції з Наддніпрянщини в 1650 — 57 роках, отже в тих роках, коли переселення української людности на Слобожанщину набрало вперше масового характеру під впливом бурхливих подій Хмельниччини

і йшло надзвичайно інтенсивно і в нових формах, майже незаних до того часу. Досліджуючи хід еміграційного руху, на меті не малося спеціально вивчати події і хід боротьби на Наддніпрянщині, що спричинили еміграцію, бо на це потрібна була б окрема спеціальна праця, а для неї треба було б притягти матеріали, далекі від безпосередніх завдань цієї роботи; автор обмеживсь тим, що давала рівнобіжна праця академічної Катедри Історії України, і що дали матеріали, належні до історії залюднення самої Слобожанщини. Студіюючи історію залюднення Слобожанщини за часів Хмельниччини, довелося спинитися і на часах попередніх, коли готувалося остаточне (осіле) залюднення країни і закладалася його основа. Дослід охоплює колонізаційну хвилю часів „золотого спокою“ і панського гніту 1640-х років; колонізаційну хвилю 1652 р., спричинену репресіями польського панства і жовнірства після Берестечка і Білоцерківської угоди, що їх підтримали старшина і гетьманський уряд; нарешті, найпотужнішу хвилю — хвилю остаточного спаду повстання в рр. 1653—7, коли закладено перші українські міста і слободи на Слобожанщині. Щодо дальших років, починаючи з року 1658 (доби Виговщини і початку Руїни), то в ці часи загостреної клясової боротьби на Лівобережжі напрямок колонізаційного руху і його характер міняються, стосунки на Слобожанщині ускладнюються, отже студіювати ці часи, найбільше з міркувань технічного характеру, доводиться окремо, хоч і в тісному зв'язку з попередньою добою Хмельниччини.

Обмежуючись у цій праці дослідженням доби Хмельниччини, автор мусів утриматися від остаточних висновків із своєї роботи. Дослід охопив тільки три перші роки існування осілих поселень, коли суспільно-економічні стосунки саме склалися. Маючи багатий матеріал до історії колонізації у вузько-спеціальному (географічно-статистичному) розумінні цього терміну, автор був обмежений дуже нечисленним матеріалом до історії клясової структури суспільства за часів осадження нових осілих поселень. Розв'язати ці питання можна було б тільки шляхом ретроспективного дослідження на підставі багатішого матеріалу дальших років, як це зауважувано автором під час обговорення його праці на засіданнях Науково-дослідчої катедри історії України. Отже роблячи певні висновки із свого досліду, автор вважає їх за висновки робочі і тимчасові і вичерпливу синтезу матеріалу та остаточні висновки з нього залишає до того часу, коли дослідження дальшої доби Руїни дозволить зробити це з більшою повнотою. До того ж роботу писано протягом 1926—29 років, коли над дослідниками українського минулого, в тому числі і над автором цієї праці, ще занадто тяжіли погляди попередньої літератури, і коли багато історично-методологічних проблем, тепер уже розв'язаних, не були ще навіть поставлені. Досить сказати, що саму істоту повстання 1648 року в українській літературі тоді ще як слід не висвітлили. Цим також пояснюється з одного боку обережність автора у висновках із своєї праці, з другого — певні методологічні хиби роботи; не всі і не цілком пощастило їх автору виправити, готуючи працю до друку; автор сподівається, що методологічні помилки, яких він допустивсь у своїй роботі, стануть за стимул до відповідної критики і дальшого вдосконалення дослідчої праці на полі історії України за доби феудалізму і спеціально — історії української колонізації.

Огляд літератури.

Огляд праць, що належать до історії Слобожанщини в середині XVII в., можна розпочати з т. зв. козацьких літописів. Побіжне повідомлення Самовидця про оселення слобід на московських землях після подій 1651 р. розвиває Граб'янка] емігранти, ніби з наказу самого Б. Хмельницького, виходили за Дніпро і заснували Суми, Лебелін, Харків, Охтирку і „всі слободи даже до р'чки Дону“. Інтересно було б знайти перше джерело цих відомостей, що їх запозичали потім у Граб'янки автори дальших історичних праць; можливо, що відомості ці походили від усної традиції, яка могла б ще тоді існувати. Деякі деталі зробив Ригельман: він невдало датував оселення зазначених у Граб'янки міст 1650-м роком, подав помилкове повідомлення про оселення р. 1652 Ізюма, але зробив цілком правдивий додаток — про оселення р. 1652 м. Острогозького.

Перші документальні відомості про заселення Слобожанщини зібрали автори „Екстракта о Слободскихъ Полкахъ“ р. 1734, складеного на вимогу Державного кабінету і Сенату, на підставі відомостей Розрядного архіву. Екстракт цей пізніше використав Срезневський (1839), потім він належав Головинському, зник після його смерті і тільки р. 1890 його відшукано і видрукувано („Матеріали“ Д. І. Багалія, т. II, с. 143). Тут поміж багатьма неправдивими відомостями про раннє заснування деяких поселень — Городного (1642), Печеніг (1640), Мохначів (1639), Куп'янки (1655) і відомостей помилкових (дата заснування м. Змієва — 1661) знаходимо і деякі цінні вказівки, що ствердили думки дослідників кінця XIX віку про заселення Харківщини р. 1653. про пізнє заселення Ізюмщини (р. 1680) тощо. Відомостей про інші полки тоді „не сыскано“.

Нову історіографію Слобожанщини розпочинає нарис Г. Квітки, „Записки о Слободскихъ полкахъ“, X. 1812.] Цей нарис пізніше передруковано майже без змін у „Современникъ“ (1840 ч. I) і знову, р. 1883. окремим виданням. У своїй розвідці автор наводить фамілійні перекази про осадження Харкова у зв'язку з фамілійним хутором „Основою“ (цей переказ потім дав авторів матеріал ще для двох статей, у „Современникъ“ р. 1840, т. XX („Г. Харьков“) і в „Молодикъ“ на 1843 г. („Основаііе Харькова“). Автор кладе початок колонізації на р. 1646 і про осадження міст Слобожанщини (крім Харкова) не каже нічого нового. Слід відзначити в цій розвідці цілком правдивий образ походження російських колоній з їхньою „четвертною“ служилою землевласністю, а також справедливу думку, потім, на жаль, призабуту, що напочатку тільки більші міста зробилися полковими, і тільки згодом коло них складалася і полкова територія.

Незрівнянно змістовніша була розвідка Срезневського „Историческое обозрѣніе гражданскаго устроенія Слободской Украины со времени заселенія до преобразованія въ Харьковскую губ.“ („Хар. Губ. Вѣдом.“, 1839, ч. 35, передруковано р. 1883 окремим виданням). Автор використав тут „Екстрактъ о слободскихъ полкахъ“, але не поставивсь до нього критично, не маючи потрібних до цього джерел; автор повторив у своїй роботі помилки „Екстракта“ і додав до них неправдиві відомості, зачерпнені з невідомого джерела (автор посилається на Кониського, але в „Історії Русів“ ми цих відомостей не знаходимо). Це відомості про те, що старі фортеці Зміїв, Царевборисів, Салтов трималися ще в середині XVII віку, а „Ізюмський окоп“ разом із

кількома слободами фортифікували українські емігранти наприкінці 1640-х років. Автор намічає три переселення до Слобожанщини — рр. 1640—3, 1645—7 і 1650—1 і, не посилаючись на джерела, точно зазначає, скільки переселялося в цих роках. Але не зважаючи на ці хиби, спроба Срезневського становила дальший крок на шляху до наукової історії Слобожанщини, особливо в інших своїх частинах. Не була таким кроком вперед праця М. Гербеля, „Изюмскій слободской казачій полкъ“, СПб, 1825, написана на підставі Срезневського і „Історії Русів“; повторюючи оповідання Срезневського про Ізюмський окоп, автор зв'язує відомості „Книги Большого чертежа“ про Ізюмський курган із деякими місцями „Слова о полку Ігоревім“ (потім ці не дуже вдалі міркування повторив далеко обережніший дослідник Головинський, правда, в примітці, не називаючи імені автора). Ізюмський полк на думку автора, найстарший. Також невдалі міркування автора про 5 окремих переселень між 1640 і 1651 роками.

В кінці 1850-х років і на початку 60-х з'явилися нарешті дві цілком наукові праці з історії Слобожанщини: Філарета і П. Головинського. „Историко-статистическое описание Харьковской епархіи“, X 1857—8, кн. I—V є досить відоме, і я на його характеристиці не буду спинятися. Досить сказати, що роблячи огляд заселення Слобожанщини в 1650-х роках пізніший дослідник акад. Д. І. Багалій міг тільки ствердити, чи уточнити й доповнити висновки Філарета про оселення окремих міст. Інтересно, що навіть думки, які автор не підпирає посиланнями, потім стверджуються документальними даними, часом усупереч критикам Філарета. „Слободські казачі полки“ П. Головинського (СПБ 1856) є перша наукова спроба добрати систематичний матеріал до історії Слобожанщини. Занадто покладаючись на „Екстракт“, що потрапив до нього, і на згадану вгорі працю Срезневського, автор повторює деякі помилкові погляди попередників про численні фортифікації на півдні і про відновлення Валок і Чугуєва силами українців-емігрантів. Натомість цілком правдиво каже про оселення української людності в Царевборисові і про особливий характер утворення Острогозького полку з ініціативи й під контролем місцевих воевод. Особливо детально малює автор історію заснування Острогозького на підставі джерел місцевого архіву. Своєрідно уявляє собі автор утворення слобідських полків. „Полковники образовавшихся полковъ, пише він, обявили пограничнымъ боярамъ о поселеніи и подданствѣ, и полки съ названіемъ Слободскихъ были приписаны къ Разряду“ (с. 67). Звичайно, все це не могло бути так.

Я не буду спинятися на численних менших розвідках з історії слобідського минулого, на таких оглядах, як „Историко-статистическое описание Харьковской губерні“ В. Пассека (СПБ, 1839), „Описание Харьковской губ.“ С. Кованька (X, 1857) та інш., бо вони не мають жадного самостійного значіння, принаймні в частині, що належить до XVII віку. Обминаю також численні замітки, вміщені в „Харьковскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ до 1880 р., бо вони не були для мене приступні.

Згадані вище огляди історії Слобожанщини належали до течії історичної думки, що відбивала монархічно-патріотичні настрої зросійщеного українського дворянства і суголосних бюрократичних та інтелігентських кіл. Вихвалення централізованої імперської царської влади і брак якоїнебудь ідеалізації „славного козацького минулого“ характеризують працю Срезневського і, особливо, Головинського, що в своїй праці особливо негативно ставиться до козаччини й ніби ставить своїм завданням підкреслити ту користь, що мала її Слобожанщина, з'єднавшись із Російською державою і позбувшись особливостей свого ладу. Усі згадані праці, крім суворо-документалістичної праці Філарета, становлять тільки спроби наукового будівництва історії і не спиняються перед використанням матеріалів, не вартих будь-якої уваги, а до них приєднують власні здогади, виставляючи їх у цілком категоричній формі і не посилаючись ні на які джерела.

Після праці Головинського більших праць не з'являлося аж до 1880-х р. давніх часів на Слобожанщині розташовані були московські сторожі. Тому не абиякий інтерес для істориків цієї країни мають праці: И. Бел'яева, „О сторожевой, станичной и полевой службѣ на польской Украинѣ Московскаго государства“, М. 1846, що містить у додатку інтересні матеріали, але студіює не стільки служилу людність, скільки оборонні споруди на півдні, отже являє переважно топографічний інтерес, і праця Г. Германова „Постепенное распространение однодворческаго населения въ Воронежской губерні“ („Зап. Рус. Имп. Геогр. О-ва“; 1857, т. 12, с. 183), інтересна найбільше тим, що опрацьовує загальні питання, зв'язані з осадженням і долею служилої людности; території української колонізації повітів Острогозького і Богучарського, автор майже не зачіпає і зазначає тут тільки 4 однодворських поселення, що походять з XVIII віку.

В середині 1880-х років праця над історією Слобожанщини раптом ожи-вилася у зв'язку з появою фундаментальної роботи акад. Д. І. Багалія і праці Є. А. Альбовського з історії Харківського полку.

Робота акад. Д. І. Багалія, „Очерки изъ истории колонизации степной окраины Московскаго государства“, М. 1887, сс. XVI+614 була справжньою енциклопедією історії слобідської колонізації, що підсумовувала зроблене на цьому полі до того часу й була написана на підставі великої літератури і багатьох дуже важливих, чималою мірою до того часу зовсім у науковій літературі невідомих архівних джерел. У своїй праці акад. Д. І. Багалій поставив проблему зустрічі двох колонізаційних потоків, північного російського і західного українського, і розв'язав цю проблему як зустріч двох форм колонізації, „державної“ великоруської і „народної“ української. Протилежність цих двох колонізаційних форм становить основний стрижень праці. Проте ми даремно шукаємо в роботі відповіді на питання, як ставивсь автор до суті держави і її історичної ролі. Ми не знаходимо тут чичеринського уявлення держави, як понадкласової сили, початку і першого джерела суспільного життя й організації, не знаходимо також ототожнення понять народу — нації і держави і теорії самопокріпачення станів, як у Ключевського, як не знаходимо і виразно виявленої ворожості до воеводської адміністрації. До державної акції на Слобожанщині автор ставивсь як до факту, не з'ясовуючи її істоти і суспільного змісту. Це, можливо, пояснюється тим, що центр уваги авторової лежить на боці прогилежного чинника, „народу“, недиференційованої демократичної маси, що в собі несе організаційні здібності і творчу енергію. В цьому, як і в зціквленні окремою українською землею, Слобожанщиною, виявивсь вплив колишнього учителя авторового В. Б. Антоновича і близькість автора в ті часи до дрібно-буржуазних народницьких течій в українській інтелігенції.

Працю свою акад. Д. І. Багалій не закінчив: але й видрукувана частина становила тільки перший, хоч і великий крок на шляху вивчення історії Слобожанщини, спеціально історії її колонізації. В цій праці автор обняв величезну територію Слобожанщини і Південної Росії і взяв широкі рямці дослідження — від XVI до другої половини XVIII віку. Через те авторові довелося обмежитися, як джерелом, наявним друкованим матеріалом, і тими архівними джерелами, що їх пощастило йому добути при тогочасному стані архівів Московського і Харківського. Крайній стан архівів ставить тепер перед дослідниками завдання виконати величезну роботу коло детального опрацьовання і деталізації відповідних матеріалів і уточнення висновків праці акад. Д. І. Багалія. Цю роботу розпочав пізніше сам автор у своїй історії м. Харкова. Цю працю попередила розвідка „Основание города Харькова“ („Харьк. Кал. на 1886 год“). З цієї розвідки автор узяв її короткі відомості про заснування Харкова (одписка воеводи Селіфонтова 1656 р.), що їх подає у своїх „Очеркахъ“, і спеціально спиняється на питанні про фундатора міста (І. Каркача, на думку автору). Велика праця,

написана вкупі з істориком Слобожанщини Міллером, „Історія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія“ вийшла в рік святкування ювілею м. Харкова, 1905 року. Перший розділ присвячено історії заснування міста, датованого 1654 роком; у додатку видано реєстр 1656 року. У цій праці автор використав великий матеріял тоді вже описаного Розрядного приказу. Проте перший перепис міста і змістовні матеріали „Безгласних“ стовпців, не заведені до опису архіву, не увійшли в роботу. Року 1918 вийшла третя більша праця автора — „Історія Слобідської України“, популярно наукова праця, де автор скористався з матеріялу своїх „Очерків“, додав розділи про історію суспільного ладу, господарства і політичних стосунків; у перегляді історії заснування міст нових відомостей ми тут не знаходимо. Фіксування уваги на „народі“, його змаганнях і історичній долі, що виразно позначилося на „Очерках“, тут стає за головну тему викладу. Автор спиняється на питаннях суспільної диференціяції, але не виходить за межі диференціяції суспільства на стани, що за концепцією автора механічно і мирно співіснують разом у межах суспільства; стосунки між ними автор не висвітлює.

Дві праці акад. Д. І. Багалія мають переважно методологічний характер, хоч містять також і чимало фактичного матеріялу. Стаття „Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южной степной окраины Московскаго государства“ („Ж.М.Н.П.“, 1888, VIII; передрук: „Очерки изъ русск. ист.“ т. II, сс. 231—254) являє собою відповідь критикам дисертації автора („Очерковъ“); вона не належить до часів Хмельниччини і не оперує взагалі конкретним матеріялом, а найбільше дебатуює питання про переважний державний характер російської колонізації півдня і слабкість або її брак вільної великоруської колонізації. Автор збиває аргументи своїх опонентів і доводить їх апріорність і безпідставність. Друга стаття — „Къ исторіи заселения и хозяйственнаго быта Воронежскаго и Курскаго края“ („Отчетъ о 37 присуд. наградъ гр. Уварова“, передр.: „Очерки изъ русск. ист.“, т. II, сс. 180—230) є офіційна рецензія на дисертацію І. К. Миклашевського — „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства“. Ця рецензія містить у собі багато відомостей про джерела історії Слобжанщини і проблеми дослідження історії господарства.

Ряд цінних праць із історії Слобожанщини, власне Харківського полку, дав другий історик Слобожанщини Є. А. Альбовський. Перша його праця — „Історія Харьковского Слободского Казачьяго полка“ („Сборн. Харьк. И. Ф. О-ва“, т. 9 і 10, X., 1895) в частині, належній до XVII віку, не оперує великим самостійним матеріялом; до 1650-х років належить тільки огляд історії заснування м. Харкова, написаний на підставі відписки Селіфонтова. Пізніш автор опрацював матеріяли московського архіву, і на їх підставі надрукував 1905 року розвідку „Къ первоначальной исторіи г. Харькова“ („Труды XII Арх. Съѣзда“, II.), де висловив здогад про заснування Харкова 1653 року чи навіть ще раніш, а р. 1914 видав нову поширену редакцію своєї першої праці під назвою „Харьковскіе казаки“. На підставі нових матеріялів автор поширив тут огляд історії перших років існування м. Харкова і піддав під сумнів історичну вартість переказу про осадника міста І. Каркача; натомість вказав на І. Кривошлика, як першого провідника харківських пересельців.

Не обмежуючись історією Харкова і Харківського полку (як територіальної одиниці), Є. Альбовський опрацював, уже зовсім самостійно, за свіжими архівними матеріялами, історію невеличкої фортеці Валок: „Валки украиный городъ Московскаго Государства“ („Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. о-ва, т. 16, X. 1905, сс. 8—53). Розвідку написано на підставі великого архівного матеріялу (використано, як видно з посилки, 23 білгородських стовпців). Автор не цілком опанував свій матеріял, не весь захоплений час (40-і—60-і роки) рівномірно оброблений (з 1651 р. перерва до поч. 60-х років), але прекрасно змальовано будівничу діяльність місцевих воевод і незмірно

тяжке існування їх з їхніми нечисленними залогами без їжі, без коштів у маленькому острожку на найнебезпечнішому місці Муравської сакми. Українську колонізацію в Валках не зачеплено.

На працях Альбовського виразно позначаються впливи тієї течії дрібно-буржуазної громадської думки, яка виникла через реакцію серед дрібної буржуазії проти наступу промислового капіталізму і його органу, централізованої державної бюрократії і виявилася в ідеалізації козащини і її „вольного духа“, в протилежність „воеводской жесточи“, що ніби була корінням усього зла. Власне за часів, коли писав Альбовський, це була вже ідеологія пережита, і відродилася в писаннях Альбовського певне під впливом старшої історичної літератури (переважно, очевидно, Костомарова, що на нього автор зчасти посилається), і відродилася в одягу досить реакційних і навіть шовіністичних настроїв.

Обминаємо тут характеристику кількох праць, що мають своїм завданням цілком чи почасти огляд історії Слобожанщини, але принаймні в частині, належній до середини XVII віку, не мають самостійного наукового значіння. Це — опис Харківщини Мочульського, „Описание города Харькова“ Й. Устинова (1881), „Харьковъ. Историко-статистическое изслѣдование“ К. Щелкова (1881) і його ж „Историческая хронологія Харьковской губерні“ (1882). Новіша розвідка: І. Левицький, „Историческое прошлое г. Сумъ, Харьковской губ.“ („Труды XIII Арх. Съѣзда“, II, 1908), написана на підставі попередньої літератури, теж не має самостійного наукового значіння. Зовсім не мають наукової вартости (особливо в розділах до історії XVII в.) розкішно видані „Исторія 3-го драгунскаго Сумскаго полка“ П. Голодолинського (1902) і „Исторія Ахтырскаго гусарскаго полка“ В. Потто і Одінцева (1902).

З-поміж спеціальних розвідок, присвячених окремим питанням історії Слобожанщини, часу 1650-х років торкається студія проф. В. Ю. Данилевича, „Время образования слободских черкасских полков“ („Сборникъ статей, посвященныхъ В. О. Ключевскому“ (1909). Утворення Охтирського полку автор визначає часом між 1655 і 1648 р. на підставі згадок в архівних джерелах про отамана Дмитра Івановича 1655 р. і полковника І. Гладкого 1658 р. Інші полки, на думку автору, утворено пізніш. У новіших розвідках: Сибилев, „Очерки по истории Изюмского края“ (1928) і Терновський, „До історії заселення річки Вовчої“ (Краєзнавство“, 1928, IV) не використано свіжих архівних джерел.

Переходимо до праць ширшого характеру, що зачіпають також і історію Слобожанщини.

Акад. М. С. Грушевський в VIII томі, ч. 2 „Історії України-Руси“ присвячує щось із 30 сторінок питанням колонізації Слобожанщини за часів „Золотого спокою“ і почасти попередніх. Використовуючи сировий архівний матеріал, автор перший спиняється на питаннях про слобідське ухорощування, пасічне і степове, добичицьке; детально переглядає також відомості про службу колонізацію по містах московського півдня. Огляд доведено до 1650 року, але він має ширше значіння, намічаючи, в яких напрямках розвивалося тут українське життя в тих часах. Автор спиняється і на співвідношенні „народної“ та „державної“ колонізації, але не протиставляє українську „народну“ російській „державній“, а каже про зустріч української і великоруської народної. Автор уважає, що діяльність державної адміністрації була гальмом, що перешкодило великоруській колонізації зайняти відповідне місце на Слобожанщині; автор підносить суперечність інтересів російського „народу“ і „держави“, але не виявляє достатньою мірою класової основи цієї суперечности. Так само і „український демос“, що залюднює Слобожанщину, виступає в автора як недиференційована маса.

В Підручнику акад. М. П. Василенка, „Очерки по истории Западной Руси и Украины“, 1916, кілька останніх розділів присвячено оглядові коло-

нізації Слобожанщини. На думку автора, переселення українців за московський кордон почасти підготувало угоду 1654 року.

Дуже цінну працю з історії залюднення південних околиць Московської держави надрукував І. Н. Миклашевський, „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, ч. I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII вѣка“, М. 1894. Автор розглядає переважно російську колонізацію, але побіжно подає чимало матеріалу і про українську, наводячи в додатках переписи охтирських і острогозьких емігрантів.]

Нарешті, треба згадати новішу працю С. П. Овчаренка, „Земельна власність у Слобідській Україні у XVII—XVIII вв.“ („Записки Іст.-Філ. Від.“ XI, 1927). Передовсім автор спиняється на характеристиці землеволодіння російської людности на Слобожанщині — умовного права землеволодіння в „юртах“ і помісно-однодворського землеволодіння служилих верстов. Автор гадає, що помісні землі дістала і частина козацької людности, але після законодавчого затвердження права заїмки в 1680-х роках вони злилися з заїмочними. Попередніми роками воеводи або ухилилися від розв'язування земельних справ, або розв'язували їх за нормами помісного права. Автор спиняється на випадках ранніх заїмок — 1650 р. під Ольшанськом і 1639 р. на р. Суровцю. Селянську верству автор ігнорує, як нечисленну, помилково спираючись на *argumentum a silentio* своїх джерел.

✓ Попередній огляд літератури показує, що давно вже назріла потреба розробити багатий і приступний матеріал і висвітлити головні питання слобідського минулого досі ще навіть найменшою мірою не задоволена. Опрацювати далі матеріал можна з успіхом не тільки в сфері окремих спеціальних питань, а й шляхом монографічного студіювання історії окремих міст за певну добу їх існування.

Спинімося тепер на актових збірках, що містять джерельний матеріал до історії Слобожанщини з середини XVII віку.

Деякі матеріали дали найстарші офіційні збірки актів — „С. Г. Г. и Д.“ (т. IV, р. 1828) і П. П. С. З. (т. I, 1840); тут маємо, напр. наказа про будування м. Харкова. Найстаршим спеціальним виданням були „Древніе грамоты и другіе письменные памятники, касающиеся Воронежской губерніи“ Н. Второва и К. Александрова-Дольника (Вор. 1851—3); в т. III знаходимо 2 акти про роздавання в Острогозьку хліба і пішалів в р. 1652, а також відомості про упадок м. Воронежа у зв'язку з пільгами для людности нових південних міст. Не знаходимо матеріалів для нашої теми в „Актахъ Историческихъ“ і „Дополненіяхъ“ до них (1842—57), також і в „Матеріалахъ для исторіи Воронежской и сосѣдн. губ.“ М. де-Пуле (В., 1861). В „Актахъ Оскольскаго края“ Н. Н. Голицына („Тр. Кур. Ст. Ком.“, в. I, Кур. 1863) вiano ряд актів про землевпорядкування московської служилої людности в Новому Осколі за 1656—7 р. Численний, хоч одноманітний матеріал надруковано в т. III „Актѡвъ, отн. къ истор. Ю. и З. Росс.“ (СПБ, 1862) — до історії прикордонних суперечок на московському кордоні і боротьби воеводської адміністрації з мандрівною українською людністю і пасічниками — промисловцями на Слобожанщині перед Хмельниччиною.

Отож пожавленню наукової праці за 1850-х і 1860-х років відповідав і ряд актових видань. Дальше видання актів на місцях загальмувалося надовго, а „А. Ю. и З. Р.“ містили вже матеріал з іншого часу. Робота коло видання актів поновилася одночасно з відновленням дослідчої роботи з історії Слобожанщини й інших частин Росії в середині 1880-х років. Збірки джерел дають з років Хмельниччини не дуже численний, але цінний матеріал. Хронологічно перша збірка джерел з історії властиво Слобожанщини — це „Матеріали для исторіи колонізації и быта степной окраины Московскаго государства“, акад. Д. І. Багалія, Х. 1886 що вийшли майже одночасово з „Очерками“ цього автора. До 50-х років належить 3 актів (згадуваних

вище): одписка воеводи Арсеньева про влаштування сумських „черкас“ 1653 р. (ч. 8). скарга воев. Селіфонтова на неслухняність харків'ян 1657 р. (ч. 9) і реєстр людности в м. Охтирці 1654 р. (ч. 10). Під ч. 25. крім того, подано опис Тернівської волости 1678 р. з інтересним реєстром міст, звідки емігрувала тамтешня людність. Року 1887 вийшла друком збірка актів Л. Б. Вейнберга „Матеріали для історії Воронежской и сосѣднихъ губерній. Воронежскіе акты“, т. I, Вор. 1887, вони містять наказ воеводі Д. Д. Астафьеву р. 1653 про набір до Острогозького 150 чоловіка стрільців і 20 пушкарів. Ще раніше, року 1885, В. І. Холмогоров надрукував „Акты, относящіяся къ Малороссіи“ („Чтенія Москов.“, 1885, кн. 2, сс. 1—46). Для 50-х років там маємо такі документи: опис сторож і фортифікацій між Білгородом і Ворсклом з р. 1651, опис фортеці („строельні книги“) Острогозького з р. 1652 з реєстром місцевої людности і такі самі описи міст Нежегольська і Колонтаєва р. 1654.

Небагато дає для наших років і друга збірка — акад. Д. І. Багалія „Матеріали для історії колонізації и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній“, т. II, Х. 1890; вона містить у собі: реєстр чугуївських станичників, р. 1650, опис будови валів у Новому Осколі 1651 р. з реєстром залоги (серед інших категорій військової людности — 103 українця), скарги харківського воеводи Селіфонтова на те, що чугуївський воевода не шле йому допомоги, р. 1655. Року 1894 вийшов другий том „Актовъ Московскаго Государства“, СГБ, що містить у собі багатий архівний матеріал, зачерпнений з Московського столу Розрядного архіву кол. Арх. Мін. Юстиції. Для колонізації Слобожанщини знаходимо тут чимало відомостей: напад 2 тис. „воровських“ черкас на чолі з Грицьком Торським р. 1647 (ч. 306), колонізація на Тору р. 1648 (ч. 332), теж р. 1653 (ч. 522—525), оселення українців у Цареборисові р. 1654 (ч. 601), оселення 1000 черкас в Охтирці (акт. 1655 р. ч. 849; два останні акти дають зовсім свіжий матеріал), події в Змієві р. 1655 (ч. 951), розподіл землі між українською людністю в Ольшанському 1652 р. (чч. 481, 483, 532), відомості про те, що наддніпрянська людність охоче переходитиме до Слобожанщини (р. 1653, ч. 514, 515), татарські напади — під Валуйкою р. 1646 і 1651 (чч. 293 і 323), під Валками р. 1647 (ч. 295), Змієвом (ч. 951) тощо. Року 1905 вийшла третя збірка актів акад. Д. І. Багалія — „Матеріали для історії города Харькова въ XVII вѣкѣ“ („Сборн. Хар. Ист.-Фил. о-ва“, т. 16, сс. 396—507), де видано відписку воеводи Селіфонтова р. 1656 і ряд чолобитних харківського духовництва з 1657 року. Крім того дрібнички знаходимо у Сторожева („К. С.“, 1890, переважно з історії російських залог по „Черті“), у Н. І. Петрова, „Къ історії колонізації степной украины“ („К. С.“, 1888, IV, VI) — з чугуївських паперів 1650-х рр., 1 акт, виданий в „Матеріалах“ акад. Д. І. Багалія, т. II, Миклашевського (ор. cit) — охтирські і острогозькі реєстри і матеріал про заснування Тернівської слободи, у Н. А. Благовѣщенського, „Четвертное право“, М. 1899, — оселення українців в Новому Осколі і коло нього в слоб. Слонівці; у С. П. Овчаренка, „Земельна власність у Слобідській Україні у XVI—XVIII вв.“ (Записки Іст. Філ. Відд., кн. XI, К. 1927, сс. 41—102) — ольшанська заїмка 1650 р.

Отож серед друкованих джерел ми знаходимо часом дуже цінний, але все ж уривчастий, а часто й просто випадковий матеріал до історії Слобожанщини XVII віку. Тільки студіювання сирового архівного матеріалу московських збірок (де цей матеріал тільки й зберігся) дає змогу піти далі у вивчанні минулого Слобожанщини. Використування московських архівних фондів XVII віку, особливо найціннішого для історії Слобожанщини Розрядного архіву, стало можливе після видання нещодавно закінченого детального друкованого „Описанія документовъ и бумагъ, хранящихся в Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиції“, тт. 10—20.

Архівні джерела до історії залюднення Слобожанщини в 1650-х роках.

Архівні матеріали до історії Слобожанщини в середині XVII віку по місцевих архівах майже не збереглися, і це цілком зрозуміло, бо в тих роках тільки починалося стале заселення країни будова перших міст її. Натомість великий, подекуди вичерпливий матеріал маємо в архівах центральних „приказів“ Московської держави XVII віку (тепер їх сконцентровано в „Древлехранилище“ Московського Центрального Архіву).

В середині XVII віку Московська держава, заклопотана небезпечним становищем на західньому (польському) кордоні, все ж чи не найбільшу увагу і чи не найбільшу частину своїх коштів звертала на оборону свого півдня і виявила тут жваву військово-колонізаційну діяльність. За таку увагу свідчить величезна маса листування московських центральних установ з воеводами південних міст. Щодня до Москви надходили „одписки“ воевод, і щодня боярська дума давала розпорядження — накази до них. А що діяльність воевод охоплювала в ті часи всі сфери життя південних міст, ми знаходимо в цьому листуванні багатий і різноманітний матеріал для вивчення історії московського півдня в XVII стор., а також і історії Слобожанщини, що територія її цілком належала до складу Московської держави і до сфери безпосередньої управи воевод південних московських міст*).

Керування містами півдня сконцентроване було в Розрядному приказі. Цей приказ „відав“ спеціально озброєні сили — „служилу“ людинність держави, але через те, що головну функцію адміністрації на півдні, ще майже не залюдненому, становила організація військової оборони, південні міста підлягали Розрядові і в усіх інших ділянках адміністраційної діяльності державного апарату. Правда, це загальне правило не було абсолютне, бо практика приказного урядування взагалі не знала євворого розмежування функцій окремих центральних установ. Але інші прикази, навіть всевладний фінансовий центр — „Приказ Большого Прихода“ і „Поместный Приказ“ в урядуванні південних воевод втручалися мало. Через те мало не всі матеріали московського півдня і Слобожанщини скупчено в архіві Розрядного приказу. Діяльність Розрядного приказу розподілена була між окремими столами, що „відали“ певний комплекс міст, або певну галузь адміністраційної діяльності Розряду. Розподіл цей був дуже невиразний і мінливий, і питання про зміни в складі розрядних столів і їх компетенцію досі ще не висвітлено в історичній літературі. Це питання особливо утруднюється: 1) приказною системою особистих доручень, коли окремим дякам певного столу тимчасово доручалося „відати“ деякі міста чи галузі урядування, що звичайно належали до компетенції інших столів; 2) тим, що до столів загальної компетенції („Приказного“, „Денежного“ тощо) „приписували“ деякі міста в цілому обсязі їх адміністрації; 3) поширенням звичаєм передавати з одного столу до іншого потрібні йому документи в складі цілих архівних одиниць — „книжок“ чи „стовбців“. Коли скасували прикази (1711 р.), архівні збірки столів ще більш поплутано. Щодо території Слобожанщини, яка нас

*) Місцеві архіви воевод збереглися в архівах місцевих установ: російські переховуються в М. Д., українські — в Харк. Іст. Арх.; але й ті і ті ще не розібрано. Між іншим дуже добрий опис одного місцевого архіву — Зміївського за 1658 р. маємо в ст. 99 Білгородського столу Розряду (М. Д.).

передовсім цікавить, можна всеж сказати з певністю, що в середині XVII ст. її видав Московський стіл, властиво його підвідділ, „Повитье дел Белгородского полка“.

Тепер архів Розрядного приказу складається з архівів 8 столів і кількох серій документів, не поділених поміж столами. Сп'німося на тих архівних фондах, де є найбільш матеріалів до історії Слобожанщини.

Білгородський стіл. Утворений з „Повытя Белгородского полка“ Московського столу в останій чверті XVII ст. Видав усіма галузями адміністративного життя міст московського півдня, об'єднаних в територіяльну одиницю Білгородського полку, що до нього належала і Слобожанщина (від сівських міст Орла і Курска на заході до горішнього і середнього Подоння на сході). Містить у собі переважну частину матеріалів до історії Слобожанщини (до $\frac{2}{3}$ усього матеріалу з 1650-х років). Листування складається з справ про військові дії, улаштування її організацію військової „служилої“ людности організацію воеводської адміністрації по містах, будування і фортифікуваня нових міст, переважно „Білгородської Черти“, і потім керування українською колонізацією Слобожанщини, охорону й оборону південного кордону держави на середньому Дінці (організацію сторож і станиць); тут таки знаходимо численні „вістові відписки“ про події на Україні (Наддніпрянщині). Справи поділяються (як і по інших фондах) на властиве листування і статистичні матеріали (списки, реєстри, описи тощо). До історії зазлюднення Слобожанщини знаходимо тут отакі найбільші збірки матеріалів: про слобідське ухондичтво, описи пасік (особливо стовбці 20, 211, 242, 256, 268, 291, 304, 314), боротьба з ухондичьким „воровством“ (ст. 140, 181 і інш.), осадження нових міст — Харкова (ст. 370, 394, 504), Сум (ст. 405), Схтирки (ст. 146, книжка 34), Цареборисова (ст. 401, 409), слобід на Харківщині (ст. 404), сл. Тернів (ст. 1035 і 1082), острогозька еміграція (книжка 30), організація українських громад, їх господарчого життя, землевпорядкування і розмежування з сусідніми, будування міст і фортець у них (ст. 370, 389, 391, 397, 404, 409, 431, 380), реєстри: еміграції 1652 р. (ст. 1035), перепис слобідських міст 1655 р. (ст. 384), ряд переписів 1656—7 рр. (ст. 392), перепис 1659 р. (ст. 480), перепис 1660 р. (книжки 19 і 44), переписи людности Охтирки (книжка 34), Цареборисова (кн. 56), Острогозька (кн. 30, 31, 32); організація воеводської влади і стосунки з українськими громадами (ст. 33 — серія наказів новим воеводам за 1655—56 рр., ст. 294, 389, 391, 394, 399, 409, 481) організація московських залог і помісного землечолодіння (ст. 328, 370, 384), переписи російських залог по містах (ст. 299, 327 — за р. 1651, книжки 2, 15, 56); у цьому ж таки столі знаходимо численні матеріали про організацію українських залог по південних московських містах і багато „річних сметних книжок“ міст, підлеглих Розрядові і, зокрема, міст Білгородського полку. З наведеного бачимо, який багатий матеріал дає цей стіл; та все ж є в цьому матеріалі й чималі прогалини, що їх почасти поповнюють матеріали інших фондів.

Сівський стіл. Як можна гадати, утворений також в останній чверті XVII ст. з Хлібного столу, що видав хлібні запаси держави, а спеціально (і всебічно) — міста Сівського полку: Путивль, Рильск, Сівськ, Курськ, Брянськ і Орел з їхніми повітами. Діяльність путивельського воеводи поширювалася часом і на західню частину Слобожанщини (Охтирщина і Сумщина); крім того, керуючи різним сполученням із Доном, цей стіл втручався в життя міст на середньому Дінці — Змієва й особливо Цареборисова. Щодо всіх цих міст компетенція столу була тотожня з компетенцією Білгородського. До історії Слобожанщини 1650-х рр. цей стіл містить такі матеріали: сутички з пасічниками (ст. 129, 152), осадження Охтирки (ст. 158), Сум, Ворожби і Городного (ст. 161, 179, 180), будування Цареборисова (ст. 186), реєстри українських залог (ст. 158) і московських залог 1650 р. (ст. 129). Сівський

стіл мав також обов'язок керувати військовими діями на Наддніпрянщині а пізніше — московськими залогами на Лівобережжі (Гетьманщині); звідси — матеріали про кампанію 1633—5 р. (ст. 178), напад на Чугуїв 1639 р. (ст. 124) і накази щодо еміграції з заходу (ст. 158).

Московський стіл. В архіві цього столу лишилося чимало матеріалів, що їх власне слід було передати свого часу до Білгородського і Сівського столів. Цей стіл як центральний стіл Розряду, мав доглядати військовий стан цілої держави, отже і південної частини її. Серед книжок загального змісту збереглися переважно „записные“ — запис вхідних паперів усього Розряду. Серед стовпців є деякі оригінальні справи щодо Слобожанщини 1650-х років: оселення Охтирки (ст. 264), будова старого Цареборисова 1600 р. (ст. 35), земельні суперечки Острогозької і Ольшанської, громад (ст. 252), справи Святогорського монастиря (ст. 109, 126, 147); крім того низка переписів розрядних міст і численні матеріали про влаштування по них українських залог.

Приказний або Послужний стіл видав поліційно-судові справи в межах цілої держави, а спеціально йому підлягали виходні з сусідніх держав, отже й українські емігранти. Проте дальше керування вже влаштованими емігрантами належало іншим столам. До цієї частини діяльності столу належать численні (переважно судові) справи північних українських залог; справи емігрантів — пасічників на Поворсклі (ст. 203, 571); еміграція 1636—7 рр. (ст. 99), готування до еміграції 1648 р. (ст. 571); наказ прийняти емігрантів 1651 р. (ст. 39), еміграція Дзіковського (ст. 281), влаштування зміївських емігрантів (ст. 214), справа про осадження Харкова і будівлення Сумської фортеці (ст. 508). Судових справ українських громад Слобожанщини з 1650-х років, на жаль, не знаходимо, бо цих справ, мабуть, ще не передавали до суду воевод.

Грошовий стіл керував збиранням мита і податків; українців на Слобожанщині від них звільняли, отже маємо тільки дві прибутково-видаткові книжки з м. Чугуєва (ч. 104, р. 1654 і ч. 105 р. 1657) і кілька „оброчних“ книжок з міст вадовж „Черти“.

Помісного столу насправді не було; архівний фонд із такою назвою утворено вже тоді, як упорядковували розрядний архів у середині XVIII в., з фонду „помісних стовпців“, що його не знати коли виділено з архівів столів. Зміст їх — справи про землевпорядкування служилої людности міст Білгородського полку. Для нас цікавіші острогозькі справи (ст. 131), розпис північних українських залог за 1650 р. (ст. 39) і землевпорядкування Сумської і Ворожбянської громад (ст. 46).

В Новгородському і Володимирському столах і Київському Повитті знаходимо випадкові документи з Слобожанщини: в Новгородському — деякі справи з мм. Валук і Острогозького (ст. 8, 168), в Володимирському — справи Святогорського монастиря (ст. 46), північних українських залог (ст. 21, 91, 131) і „годова сметна“ книга слобідських міст 1663 р. (ст. 145).

Крім архівів столів у складі Розрядного архіву є ще кілька фондів, складених із різних спеціальних груп документів: Десятні, Різних столів, справи розрядні, справи різних міст, розрядні в'язки, Смотренні списки, списки різних (вищих) категорій служилих і „безголосні“ стовпці. Для нас цікаві перший і останній фонд, інші не мають потрібного матеріалу зовсім, або тільки з пізніших років.

Десятні — це списки служилої людности певних категорій, приписаної до окремих міст, що має право на грошовий і земельний оклад. Деякі дослідники (Оглоблін) нехтують десятнями, яко історично-географічним джерелом; проте десятні, особливо десятні „роздаточні“ містять щоразу переписи людности, що фактично належать до складу певної залози і т. ч. становлять цінне джерело для статистики залюднення країни. Деякі документи потрапили

до цього фонду випадково. Для нас являють інтерес десятні українських залог (їх чимало), перепис 1660 р. (дес. 254) і десятні слобідських станиць.

„Безголосні“ стовпці загубили свої попередні фонди. До нашої теми належить один напівзотлілий, але інтересний стовпець справ щодо оселення Охтирки і Харкова і матеріялів перепису р. 1655 (ст. 223).

Перейдімо до архівних фондів інших приказів. Як згадувалося, земельні справи південних міст відав Розряд. Проте в Помісному приказі знаходимо чимало „писцових“ книжок цих міст (ч. 1, ч. 43—мірні урочищ, меж'ї строельна Острогозького, видана у Холмогорова, ч. 50, ч. 171, видана у Миклашевського; до Слобідських міст 1650-х рр., крім кн. 43, нема нічого) і серія „Одказних книжок Білгородського полку“ (для нашої теми теж немає матеріялу). В стовбцях Помісного приказу певно також є чимало матеріялу з Слобожанщини; але цей фонд ще не розібраний, і використати його не було змоги.

В Посольському приказі знаходимо листування з приводу еміграції до Слобожанщини; відзначимо листування з приводу пасік на кордоні Слобожанщини—за 1650 р. (в Польських справах, ст. 1-b) і за 1652 р. (листування з гетьманським урядом, в Приказних справах, ст. 54); для дальших років матеріял є ще і в справах Малоросійських і, можливо, в Кримських.

У Малоросійському приказі знайдено листування і накази Путивльському воеводі в справі очікуваної еміграції 1649 р. (ст. 5816.—5).

У Сибірському периказі переховується листування з приводу переходу полку Ждана Коншина із складу війська Сагайдачного на московську службу 1619 р. (ст. 1).

Нарешті, деякі матеріяли можуть виявитися в архівах місцевих установ, переданих в середині XIX в. до Москви, але ще не розібраних.

Щодо інших архівних установ Москви, то матеріял для другої половини XVII в. є ще в Лефортовському архіві, а по різних архівах і бібліотеках Москви і Ленінграду можна знайти мапи і рисунки з Слобожанщини, переважно з пізніших років. Матеріяли провінціальних архівів—Воронізького і Курського з середини XVII в. вже видано (див. вище).

По українських архівах не збереглося сливе нічого. У Харківському Історичному Архіві переховується т. зв. „Чугуївське листування“—архів Чугуївського воеводи, що був у користуванні Філарета (58 стовпців, переданих від акад. Д. І. Багалія і 100 стовпців, переданих із Москви). Тут знаходимо матеріяли про розташування служилої людности по селах в околицях Харкова в 1640-х рр. (ст. 36), про осадження слободи Пученіг (ст. 16), чолобитну Сірка і Грицька Каркача 1658 р (ст. 41) тощо. У цьому ж таки архіві переховуються острогозькі матеріяли з архіву Головинського і нещодавно передані з Москви архіви місцевих установ („Присутственных мест“), ще не розібрані. Найінтересніші між ними фонди сумських і зміївських установ.

У Києві—у Всенародній Бібліотеці (ВБУ), в рукописному відділі, переховується 6 стовпців „Чугуївського листування“, передані з Музею кол. Церк.-Археол. Т-ва (ч. 764, за описом Лебедева ч. 510) і багато виписок із документів московських архівів.

В Одесі—в Історичному Архіві—переховується серія стовпців, що належали гр. М. Толстому.

На попередніх сторінках подано можливо повний огляд архівних збірок, що містять у собі матеріяли до історії Слобожанщини в середині XVII в. У тих самих збірках треба шукати матеріялів і за другу половину цього віку, а також і матеріялів до історії української національної меншости на Курщині, Орловщині, Вороніжчині і Тамбовщині. Спинімося тепер на загальній характеристиці і оцінці всіх загалом матеріялів воеводсько-приказного урядування XVII віку.

Діловодство приказів, а спеціально приказу Розрядного поділялося на дві великі групи документів: стовпці і книжки; різниці технічного характеру відповідав і різний зміст: в стовпцях містилося біжуче листування, у книжках — більші документи: списки й описи, себто матеріал переважно статистичний; проте цей розподіл не був абсолютний: у стовпцях ми часто натрапляємо на статистичні матеріали (особливо чернетки реєстрів), а в книжках містилися, крім переписового матеріалу, ще записи вступного листування, в Посольському приказі — також звідомлення послів.

Поточне листування можна також поділити на дві групи: „одписки“ воевод і накази — розпорядження уряду.

Одписки воевод — основне історичне джерело XVII віку. Проте, якось класифікувати їх нема жадної змоги; в одній одписці ми часто знаходимо найрізноманітніший матеріал, а саме: повідомлення про події в сусідніх державах і околішніх містах, одержані від спеціальних посланців, випадкових самовидців, станичників і сторожів чи від сусідніх воевод; рапорти про стан міста і залоги, про різноманітні галузі адміністраційної діяльності воевод, виконання наказів уряду тощо; запитання про інструкції уряду в сумнівних, особливо важливих випадках чи в випадках різних труднощів у діяльності воевод. Увесь цей матеріал подавався без якої-будь послідовності. З формального боку завжди точно зазначалося прізвища воевод і дяка — авторів одписки; але про назву міста, звідки йшла одписка, можна довідатися часом тільки із змісту одписки чи навіть посередньо — з прізвища воеводи; також дату одписки ніколи не зазначалося, і її доводиться шукати або в змісті одписки, або виводити приблизно з дати одержання одписки, яка до Москви йшла з Слобожанщини звичайно півтора — два тижні, а в окремих випадках — один тиждень чи, з запізненням, — три тижні. Підкреслень не вживали, а особлива важливість запитання чи повідомлення відзначалася іноді дослівним повторенням уже сказаного двічі або тричі. Дуже корисний для дослідника звичай цитувати, також часом слово в слово, зміст попередніх одписок, одписок інших воевод і попередніх розпоряджень і інструкцій уряду. На звороті писали адресу і прізвище посильного, що віз одписку. До одписок додавалося звичайно: тексти вістових звідомлень, допитів тощо, різноманітні реєстри, розписи й описи та оригінали чолобитних, в разі потреби остаточної постанови уряду у відповідних справах. Звичайно, жадних підrobлень і фальсифікацій в урядовому листуванні ми не знайдемо, але критично ставитися до змісту одписок конче треба й тут. Узагалі вірити загальним твердженням одписок можна хіба з великими застереженнями і приймати можна тільки відомості, ствержені конкретними фактами. Але й ці факти треба критично зважувати; беручи на увагу дзі протилежні тенденції авторів одписок, що спричинялися до подавання неправдивих відомостей. В одних випадках воевода, перебільшуючи успішність своєї діяльності, міг зм'якшувати і затушковувати труднощі й опір місцевої людности, щоб створити вражіння, ніби в дорученому йому місті все гаразд; в інших випадках, бажаючи виправдати свої невдачі і невиконання урядових розпоряджень, воевода міг перебільшувати опір і неслухняність людности, і свою безсилість, особливо, коли одночасно домагався збільшення коштів і складу російської служилої залоги. В кожному даному випадку звичайно є змога вгадати напрямок зацікавлення і тенденції автора відписки і внести відповідну поправку.

В Москві одержану відписку читували, іноді в присутності царя, і на звороті писали резолюцію — „поміту“. Часом поміту окремо розвивали ширше, але як і поміту — в точних, стислих і ясних виразах. Далі, вже дяки в приказі на цій підставі писали грамоту — наказ у чернетці, уживаючи звичайної форми царських грамот, цю чернетку виправляли, іноді кілька разів наново переписували і, нарешті, писали білову, що її відсилали на місце призначення. Накази точно датували. Копії відписок і наказів (списки) часом передавали до інших столів і приказів. Цитування в наказах одписок і по-

передніх наказів також збільшує шанси зреставрувати загублені документи. Через те, що збереглися (і покищо відомі) лиш архіви центральних установ (для Слобожанщини — крім чугуївського архіву), ми маємо оригінали одписок і копії (і чернетки) урядових наказів. Все це листування звичайно дає повний образ життя певного міста, діяльності воеводи і політики центрального уряду.

Статистичний матеріал, як згадувалося, містили звичайно в книжках. Відзначимо тут головні типи цих матеріалів. I. Вичерпливі описи міст: 1) Строельні (в широкому розумінні) книжки новозбудованих міст; 2) Розписні—при передачі міста новому воеводі; 3) річні сметні. Ці категорії книжок дають повний опис фортець, інших будівель, підсумки, а іноді й реєстри людности, часом навіть описи земель, розподілених між людністю. Але часом трапляються однойменні книжки, що містять опис тільки одного якогось об'єкту. Це стосується і до II. переписів людности спеціально, це є: 1) Переписні книжки, що їх складали звичайно з спеціального наказу уряду; 2) Смотрові—коли перепис робили на смотру; 3) Розборні, коли одночасно розподіляли людність на окремі служилі і неслужилі категорії; 4) роздаточні—видачі грошового утримання, хлібу і зброї (рогатин звичайно). З усіх цих книжок більший інтерес мають тільки деякі переписні книжки, що містять часом матеріал про родини і майно людности. Інші щонайбільше дають відомості про озброєння, наявність коней і (для російських служилых)—номінальний оклад грішми і помісною землею. Велику хибу переписів XVII віку становило те, що переписувалася не вся загалом людність міста і околиць поселень, а тільки певні служилі категорії (розряди), отже завсіди лишається відкрите питання: скільки повно категорії перепису охоплюють усю наявну людність; чи правдиво подають вони число людности, що дійсно живе в даному місті, і чи не є це нежиттєве вже повторення попередніх списків. Мінімальний розмір наявної людности становлять роздаточні книжки; є підстави гадати, що всю людність не охоплювали навіть найповніші переписи. Усі переписи мають передмови з точними датами і відомостями про історію й умови перепису. Між іншими у кн. 52 Білогородського столу вміщено дуже інтересний реєстр переписних книжок різних (головно слобідських) міст, що були в Розряді десь близько 1670 р.

На жаль переписів міст Слобожанщини за 1650-ті роки збереглося не багато. Найбільше маємо з м. Острогозька—путивельський перепис емігрантів 1652 р. (Блгр. кн. 30); серія різних книжок (сметних, розписних і роздаточних) з дальших років (кн. 30, 31, 32). Дуже цінний і повний реєстр під час оселення людности маємо з м. Охтирки 1654 р. (кн. 34)—строельні (в широкому розумінні влаштування людности) книжки воеводи вольновського Каминіна. Поза тим маємо підсумки загально-слобідського перепису 1655 р. і серію реєстрів різних міст під час призначення до них перших воевод (1656—7 рр.).

Перепис 1655 р. зроблено по всій Слобожанщині на підставі наказу уряду—переписати українських емігрантів, що незадовго перед тим з'явилися і оселилися на Слобожанщині. Роблено його під загальним проводом Яблоновського воеводи. У грудні 1655 р. переписні книжки були вже в Москві. На жаль, вони не збереглися, і ми маємо тільки витяг із них (Блгр. ст. 384 і Безголосні ст. 223; див. додаток до „Підсумків“, с. 186). Витяг маємо в двох редакціях—яблонівській і московській, з трохи відмінними підсумками; різницю в підсумках треба пояснювати більшою точністю московського приказного рахівництва, теж не цілком бездоганного, як показують помилки в підсумках московського витягу. У підсумках (отже і в опису) людність поділено: 1) на козаків, чи краще сказати голів родин (бо селянство і міщанство, очевидно, заведено до загальної категорії „черкас“), і їх „дітей“, і 2) на озброєних—кінних і піших—та неозброєних.

Року 1656 до новоосаджених слобідських міст прислано воевод, що зробили смотр місцевої людности і провели переписи окремих міст. Зроблені переписи почасті зібрано у стовбці ч. 392 Білгородського столу; знаходимо тут переписи Острогозького, Охтирки, Змієва, Харкова і Колонтаєва. Усі ці переписи не датовано. Поруч із ними вміщено переписи українських залог Білгороду, Корочі, Нового Осколу, Усерду, Ольшанського, Коротояку і Уриву; частина переписів в уривках; датовано тільки Ольшанський, 1657-м роком. Детально розглядаємо ми ці переписи нижче, в огляді історії оселення поодиноких міст. Належать вони до категорії „именних списков черкасам“ і являють собою голі імена без ніяких інших позначень, крім хиба титулятури військових урядів. Тільки в Острогозьку пойменовано окремо дітей. Отже найближче ці списки стоять до „смотренних“, чи „рописних“, що їх складали воеводи, приїхавши до міста.

Розглянувши уважно окремі переписи (див. нижче в розділі IV), ми прийшли до висновку, що вони належать не до 1655 р., як уважали досі, а до різних років, 1655—57, а саме: охтирський подає підсумки, тотожні з підсумками 1655 р.; у зміївському перепису знаходимо дві дати: 165 р. і 17/V, це дає нам 1657 р.; в перепису згадано ім'я Ржевського, що прибув до Змієва у вересні 1656 р.; харківський перепис скріплено рукою воеводи Селіфонтова, що приїхав до Харкова влітку 1656 р.; підсумки обох цих переписів цілком відмінні від підсумків перепису 1655 р. Складачі опису Розрядного архіву, а за ними і наукова література датували весь стовпець, а також і перепис харківський роком 1655 на тій підставі, що на а. 7 вміщено напис: „Список белгородским черкасам, которые были с бояры и воеводы в Черкасских городах (закреслено: во 165-м) во 163-м (выправлено) году“. Далі на аа. 7—9 вміщено реєстр 59 чол. білгородських українців (їх справді в залозі Білгороду було 60), і мова йде про похід 1655 р. в війську Г. Ромоданова. Нижче з а. 10 вміщено список корочанських українців. Помилкове позначення 165 рік замість 163 показує, що реєстр писано вже після 1657 р. Перед цим реєстром вміщено недатований уривок якогось іншого реєстру, а на початку стовпця, на обгортці, напис рукою XVIII віку: „162 году; списки Бѣлгородскаго полку бѣлгородским черкасомъ, которые были на службѣ съ боярами въ черкасскихъ городахъ. У оного столпа заглавія нѣтъ“; цей напис зроблено також на підставі заголовку на а. 7, і він саме спричинив дальші помилки. Звідки взято рік 162 (1654) — лишається невідомим. Іншого способу пояснити датування 1655-м роком стовпця і харківського перепису немає (див. ще примітку нижче, на с. 150); як допіру показано, це датування засноване на непорозумінні: не маючи у стовці інших дат і виразних заголовків, заголовок білгородського реєстру, до того складеного після 1657 р., механічно перенесено на цілий стовпець разом із датою, що власне не належить до часу складання цього (білгородського) реєстру.

На цьому закінчимо наш короткий огляд джерел до історії Слобожанщини XVII віку. Нижче подаємо наш реєстр головних скорочень в посилках на літературу і архівні джерела.

ГОЛОВНІ СКОРОЧЕННЯ.

Д. Багал'їй. Черкї. — Очерки изъ исторїи колонизаціи степной окраины Московскаго государства, М. 1887.

Д. Багал'їй и Д. Миллеръ, Исторія г. Харькова. — Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, Х. 1905.

І. У.-Р. — М. Грушевський. Исторія України-Руси, т. VII (1907), т. VIII—2 (1916), т. IX—1 (1928), 2 (1931).

И. Миклашевскій. Къ истор. хоз. быта. — Къ исторїи хозяйственнаго быта Московскаго государства. Ч. I. Заселеніе и сельское хозяйство южной степной окраины XVII в., М. 1894.

Филарет. — Филаретъ, Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи, I—V, Х. 1857—8.

А. М. Г. — Акты Московскаго Государства, II, 1894.

А. Ю. и Э. Р. — Акты, относящіеся къ исторїи Южной и Западной Россїи, III, СПб. 1862.

Ар. Ю.-Э. Р. — Архивъ Юго-Западной Россїи, ч. VII.

Д. Багал'їй. Матеріалы, I. — Матеріалы для исторїи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства, Х. 1886.

Д. Багал'їй. Матеріалы, II. — Матеріалы для исторїи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній, II, Х. 1890.

Л. Вейнбергъ. Матеріалы. — Матеріалы для исторїи Воронежской и сосѣдних губерній. Воронежские акты, I. Вор. 1887.

П. П. С. З. — Первое Полное собраніе Законовъ Россійской Имперїи, I, 1840.

С. Г. Г. Д. — Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ, IV, 1882.

М. Д. — Древлекранилище Московскаго Центрального Архива.

Блгр. — Архивъ Розряднаго Приказу, стѣл Білгородскій.

Сівськ. — " " " " Сівський.

Приказн. — " " " " Приказний.

Помісн. — " " " " Помісний.

Моск. — " " " " Московскій.

Новгор. — " " " " Новгородскій.

Безгол. — " " " " Безгласні стовпці.

Дес. — " " " " Десятні.

[далі подається число стовпця („ст.“) чи книжки („кн.“) і аркушу („а.“)],

Малор. Прк. — Архивъ Малоросійскаго Приказу.

Сибір. Прк. — " Сибірського " "

Посол. Прк. — " Посольскаго " "

Малор. Спр. — Справи (Дела) Малоросійські (Посольскаго Приказу).

Пол. Спр. — " " Польскаго Двору " "

Крим. Спр. — " " Кримські " "

Хар. Іст. Арх. — Харківський Історичний Архив, Чугуївське листування, Стовпці Московські і Харківські.

ВБУ, Ркп. відд. — Рукописний Відділ Всенародньої Бібліотеки України (зараз Бібліотеки ВУАН), стовпці зі збірки був. Музея Церковно-Археологическаго Общества.

I. РУХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ НА СХІД І ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ В СЕРЕДИНІ XVII ВІКУ.

Питання про те, звідки саме прийшла людність, що густо заселила Слобожанщину протягом другої половини XVII віку, вже більш-менш з'ясоване в сьогочасній літературі. З матеріалів, які знаходимо в літературі, випливає, що головна маса пересельців прийшла з центрального Лівобережжя і з правого берега Дніпра і менша — з Чернігівщини і південного Лівобережжя¹⁾. На жаль, відомості, що їх знаходимо в друкованих матеріалах, або зовсім не датовані, або належать до різних чи пізніших часів, коли колонізаційні умови й характер колонізаційного руху були зовсім відмінні. Через те, з міркувань, поданих вище в передмові, великий інтерес мала б спроба підібрати звістки, що належать до певного часу, а передовсім до Хмельниччини.

Залюднення Слобожанщини це властиво продовження великого колонізаційного руху на схід, що відбувався в XVI—XVII вв. на терені майже цілої України. Отже подаючи звістки про еміграцію до Слобожанщини за Хмельниччини, які пощастило прибирати по друкованих та архівних актових збірках, кинемо зараз оком і на загальний хід того руху, в наслідок якого було залюднено територію пізніших Слободських полків.

Про напрямки колонізаційних рухів на Наддніпрянщині в XVI ст. висловлювано в літературі різноманітні погляди. Пересельців XVI віку виводили з далекого Заходу, з земель властиво Польських (Яблоновський і інші польські історики), з земель Білоруських (Владимірський-Буданов — вже на підставі документальних даних, хоч відокремлених і не переконливих). Але природніш було б шукати джерела колонізаційного руху навіть за найраніших часів у властиво українських землях — західній Волині і Поділля, почасти в Галичині, бо тільки такий шлях пересельців дає змогу пояснити процес, як утворилася українська етнічна індивідуальність, і розглядати пізніший колонізаційний рух на схід як природне продовження і дальший розвиток колонізаційного руху людности за попередніх часів.

¹⁾ Див. Д. Багал'їй, Очерки, с. с. 411 — 415, на підставі головно переписів міст Суджі (р. 1665), Миропілля (р. 1681), Тернівської слободи (р. 1678), які видав той же автор (див. Д. Багал'їй, Матеріали, I, с. с. 44 і 75; Новые матеріали для історії Слободской України, Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. 5, 1893, с. 185). Новий перегляд питання — див. М. С. Грушевський, I. У-Р. т. VII, с. 256 і т. VIII, ч. 2, с. 354.

1. Еміграційний рух з Правобережжя.

Питанню про залюднення Правобережжя, особливо до початку XVII в. присвячено низку робіт, між ними є й фундаментальні праці (Владимірського-Буданова і Яблоновського). Але повної картини, як залюднювалося Правобережжя, ми досі ще не маємо.

Колонізаційний рух на Правобережжі почав з'являтися десь у середині XVI віку. Люстрації 1545 і 1552 років ще кажуть про центральну Київщину, як про велику пустелю, де немає людности; певно, що офіційні дані люстрацій не охоплювали вільної місцевої людности, яка не входила в рамці тогочасного офіційного станового суспільства; наприкінці цього ж року, зразу по Люблінській Унії, починаються вже на Правобережжі козацькі і селянські заворушення, які промовляють за тим, що в країні численна людність; в кінці першої чверти XVII в. Яблоновський вже документально занотовує тут міцне заселення; але ще раніш колонізаційна хвиля перелилася за Дніпро, щоб за яких 3—4 десятиліття густо залюднити лівобережні пустелі. Ще в XVI в. людність з Київщини і Черкащини з'являється і на Слобожанщині.

Досліди з історії колонізації кажуть нам, що нові землі залюднювано звичайно шляхом поступового розсування всієї маси людности концентрично від свого центру (тільки за великих незвичайних зрушень бувало інакше). Так бувало і за часів передісторичних (як свідчать мовні явища); так було і на Правобережжю наприкінці XVI в першій половині XVII в. Акад. М. С. Грушевський так змальовує колонізаційний рух з західньої України: „З українсько-білоруського Полісся, з Побужа, Галичини, з північно-західньої Волині суне маса селянського і маломіщанського осадника на полудне і схід, посуваючися звичайно етапами, переходячи в поблизькі околиці: з Галичини на Поділля, з Побужа на Волинь тим часом, як звідси маса емігрантів-утікачів іде далі в сусідні части Браславщини і Київщини найчастіше, поки кінець кінцем ся еміграційна хвиля не перекотиться до крайніх своїх границь — задніпрянських пустинь“¹⁾. Рух міг починатися від периферії, але почавшись від центру, він зараз же передавався всій масі, і периферичні смуги швидко доходили до крайніх меж нової колонізаційної території тим часом, як рух цілої маси йшов далі в межах цієї ж території.

Через такий поступовий рух людности не буде для нас дивним, що наші джерела надзвичайно мало кажуть про переходи безпосередньо з Правобережжя до Слобожанщини²⁾ до часів Хмельниччини і Руїни. Поодинокі емігранти правда, могли туди забігти. Так можливо, що якась ватага емігрантів, занесла туди назву далекої батьківщини — назву р. Сянок; зустрічаємо тут і інші назви, що нагадують нам Правобережжя, напр. р. Домаху, що нагадує таку саму назву Дніпрового рукава під Трипіллям. Львовянина ми

¹⁾ Історія України-Руси, VII, с. 256. Документальні ілюстрації цього руху див. у І. Новицького, *Содержаніе актовъ о крестьянахъ*, „Ар. Ю-З. Р“, ч. VI, т. I; такої самої думки був і Яблоновський (*Źródła Dziejowe*, т. XXII), кажучи про рух недалекими порівнюючи „wyskokami“ (с. 121), і зазначаючи, що рух одбувався „etapami“, а до далеких країв тікали порівнюючи рідко (с. 128 і 130).

²⁾ Але на Лівобережжі Лазаревський (Лубенщина и кн. Вишневецке, К. С., 1896, I, с. 115) спостерігав багато виходів з Покуття і Зах. Поділля.

зустрічаємо серед козаків, що перейшли на московську службу з війська Сагайдачного р. 1619-го ¹⁾. Ватага емігрантів з обох берегів Дніпра в 40 чоловіка з'явилася в р. 1639-му в м. Корочі, були між ними і люди з Білої Церкви; за ними йшла ще друга ватага в 200 чоловіка ²⁾. Та ця еміграція не була звичайна — вона зв'язана була з бурхливими подіями року 1638. З року 1646 маємо низку „поручних записів“ козаків, що мали вступити до Донського козацтва; між ними були козаки з мм. Богуслава, Корсуня, Чигирини ³⁾, але це були мабуть справжні запорожці, що, зважаючи на умови тогочасні, міняли Запоріжжя на Дін, отже це не була також еміграція звичайного часу. Натомість до „побутової“ так би мовити еміграції ми повинні віднести перебування ватаги дегтярів з Правобережжя в лісах під м. Сумами за Хмельниччини; між цими ватагами одна складалася з „подолян“, друга з мешканців „Смелова города“ ⁴⁾.

Але поступово, цілою масою посувалася людність за часів звичайних, спокійних. За великих зламів у житті народів, за глибоких зрушень у нормальному ході їх історичного життя бувало інакше. Під час катастроф, що їх зазнали правобережна Наддніпрянина, східня Волинь і Поділля під час українсько-польських воєн Хмельниччини і потім за Руїни, з'явилися й інші форми еміграційно-колонізаційного руху. Людність вирушає тепер з своїх старих осель зразу цілими селами або загонами, що складаються вже під час руху, і посуваються з родинами й усім майном (навіть бджолами) великими валками по кілька сот родин, щоб у далеких степах Донеччини закласти нове місто ⁵⁾. Так за Хмельниччини засновано м. Суми.

¹⁾ М. Д. Сибір. прк., стовп. 1.

²⁾ М. Д. Бягр., ст. 107, а. 389.

³⁾ Донскія Дѣла.

⁴⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, с. 21, р. 1657 (надрук. помилк. р. 1653).

⁵⁾ В мов завдання не входить розглядати причини, що викликали цей еміграційний рух. В основі цілого руху лежала боротьба селянства проти переможного наступу феодалного панства і панської землевласності. За Хмельниччини масовій еміграції сприяла невдача селянського повстання, репресії польського жовнірства, поворот польського панства р. 1652 і, в не меншій мірі, протиселянська політика уряду Хмельницького і його репресії проти козацько-селянських заворушень. Звичайно не останню роль відіграла і та страшна руїна, про яку ми знаємо хоч би з руїни Потоцького на Поділля в р. 1650, спустошення країчи між Дністром і Богом, мм. Ямполя, Стіни, руїни Триліс в р. 1651-му і нової страшної руїни в рр. 1653—54-му що закінчилася відомою Дрижипільською побиванкою, див. також свідчення Павла Алепського про руїну на Правобережжі після татарського нападу — „Чт. Моск.“ 1897. IV. 1898. IV також перепис міст 1654 року. — „Чт. Мос.“, 1905, №, с. 28, що свідчить про спустошення деяких міст.

Як побачимо, справді еміграція до Слобожанщини збільшилася за останніх років цих діб — 1652 і 1654—5. На еміграцію 1652-го року мав вплинути також і лад, що встановивсь був на Україні після Берестечка. Про наслідки цієї руїни див. розвідку М. Владімирського-Буданова — Передвиженіє южно-русского населенія въ эпоху Б. Хмельницкаго, „К. С.“, 1888, кн. 7, с. 79. на підставі витягів з актових книжок 1648 і дальших років (Ар. Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, с. 423). Загальні дані можна було б поповнити і окремими звістками. Так у році 1653-му (в березні) московським посланцям оповідали в Зинькові, що поляки „висікли“ Погребище, Могилів, Борщагівку і інші міста, і людність мусить тікати до Московщини (А. М. Г., II, с. 317); навіть з перед-Полісся тікали селяни: так, Юр. Немирнич скарживсь, що року 1651 з м. Лугин (Овруд. пов.) і сусідніх сіл втекло 195 душ селян (Ар. Ю.-З. Р., ч. VII т. I, с. 464), Проречисті відомості про руїну 1650—53 рр. на Правобережжі знаходимо

Року 1655-го на Сумині городищі з'явилося 100 д. емігрантів на чолі з отаманом Гарасимом Кондратьєвим, які назвали себе мешканцями м. Ставищ (центральна Київщина); невідомо, чи весь загін в 100 чоловіка вийшов з цього міста¹⁾). В багатьох містах південної Московщини згадуються „Черкасы Дрожипольские“ — можливо емігранти²⁾).

В інших випадках виходили поодинокі люди й родини, але мандрували так само далеко, мабуть приєднуючися до більших ватаг. Так року 1655 Цареборисівський піп пише до Москви, що він прийшов до Цареборисова по тому, як поляки зруйнували церкву „в Києвской странѣ“, де він правив, і його оселю³⁾). Трохи раніш, року 1652 до м. Яблунова з'явилося 46 душ емігрантів на чолі з отаманом Мартином Степановим, з них 8 були з Правобережжя, і то з місцевостей, досить віддалених від Дніпра, а саме:

з Горностайполя 3
з Звягеля 3
з Старо-Костянтинова 2

— отже з північної Київщини і з Волині⁴⁾).

Так само й охтирські емігранти з'явилися на Слобожанщині в кінці 1653 р. великим загonom у 700 душ, прийшовши сюди „из дальних, городов из-за реки изо Днепра... от разоренья от безбожных Ляхов и от Татар“. У пізнійшій звістці (1762 р.) подибуємо відомості, що 1654 року 40 ченців Лебединського монастиря на Чигиринщині на чолі з ігуменом заснували Охтирський монастир⁵⁾). Можливо, що загін у 800 чол., що прийшов під проводом Максима Тимофієва до Чугуївського повіту в р. 1654 і оселився, як можна гадати, в Харкові, прийшов з Правобережжя.

Наведеними звістками обмежуються наші відомості про еміграцію до Слобожанщини з Правобережжя в 1650-х роках. Можливо, що в інших ватагах, що приходили до Слободських міст, був деякий відсоток правобережців, як це було і в ватазі М. Степанова; частина правобережців приходила з Лівобережжя, поживши на Лівобережжі можливо кілька місяців. Та все ж можемо гадати, що за Хмельниччини людей переселялося з Правобережжя до далекої Слобожанщини хоч загалом і багато, але не так як пізніш, за Руїни і т. зв. „Згону“.

2. Еміграція з Запоріжжя.

Треба сказати кілька слів про переходи на Слобожанщину людности з Запоріжжя. Переходи ці безперечно існували, на це вказують згадки про окремих емігрантів як запорізьких козаків. Але конкретних і безпосередніх

у акад. Грушевського, Історія України-Руси, т. IX, 2, с. 883 (тривога 1654 р.), сс. 1039, 1048 (Дрижиполе).

¹⁾ В р. 1654 людність Ставищ складалася з 312 д. козаків і 365 д. міщан (присяжний реєстр 1654 р. Білодерківського полку в А. Ю. и З. Р. X, с. 790) Після відомої Дрижипільської побиванки частина її учасників здеться й собі емігрувала за кордон і в р. 1655 фігурує по південних московських містах під ім'ям „Черкасы Дрижипольские“

²⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, с. 1048.

³⁾ М. Д. Багр., ст. 409, а. 100.

⁴⁾ М. Д. Помісн., ст. 42, а. 3

⁵⁾ Філарет, I, 144.

вказівок про переходи з Запоріжжя на Слобожанщину аж до кінця 1650-х рр. не маємо, і це легко пояснити. В 1640-х роках шлях з Лівобережжя на Запоріжжя закритий, і людність або переходить з Лівобережжя безпосередньо до Слобожанщини, або з Запоріжжя йде глухим степом на Дін (як про це згадує наведений вище наказ чугуївському воєводи 1655 р.). В 1650-х роках узагалі не було підстав до еміграційного руху з Запоріжжя на схід, особливо в першій половині десятиліття, а в другій половині 1650-х роківгорода колонізація створила тут умови, не цілком сприятливі для розвитку вільного степового ухідництва. Таким чином [безпосередніх переходів на Слобожанщину з Запоріжжя в середині XVII в. було мабуть не дуже багато]

3. Еміграція з Чернігівщини.

На північному заході Слобожанщина притулялася в районі м. Путивля, на Середньому Сеймі, до південно-східнього кута Чернігівщини, старої культурної країни, що зберегла, хоч і не цілком, попередню свою людність. Стає можливим припущення, що й Чернігівщина взяла участь у колонізації Слобожанщини. Вже апіорні міркування підказують нам, що північна Чернігівщина не могла брати дуже значної участі. Передусім Чернігівщина не могла бути за тимчасовий притулок для людности, що простувала б до Слобожанщини через Чернігівщину з сусідніх земель — Білоруси й Орловщини. З Білоруси людність до Чернігівщини майже не заходила, як зазначає акад. М. П. Василенко¹⁾, а Орловщина ще не була заселена як слід і мала до того свої власні виходи на південь. Таким чином [північна Чернігівщина могла давати тільки власні лишки людности, яких у неї безперечно було не багато в середині XVII віку²⁾].

Тільки [в південній Чернігівщині, що ввіходила в сферу східнього колонізаційного руху української людности, з'явилася в другій чверті XVII віку рухливіша людність, що могла давати емігрантів на Слобожанщину]. Справді в наших джерелах маємо лиш нечисленні вказівки на переходи з півночі (наприклад р. 1623 з Новгородсіверщини з с. Талигіна до Путивля прийшло 16 селянських родин³⁾).

Натомість про переходи на Слобожанщину з південної Чернігівщини в середині XVII віку маємо низку звісток. За Хмельниччини Чернігівщина не зазнала великої руйни; але Радзивілів похід в 1651 році і повернення шляхти в р. 1652-му мусіли налякати тутешню людність⁴⁾. Тому не дивно, що коли попередніми роками маємо тільки порізнені звістки про еміграцію з південної Чернігівщини на схід (напр. року 1648-го селянин з села Бокровиць Черн. во-

¹⁾ Очерки по истории Западной Руси и Украины, К., 1916, с. 570; це питання треба ще далі спеціально розробити.

²⁾ За московської „смути“ з Чернігівщини вийшло мабуть чимало людности; служилі верстви вивела Московська держава і передала Польщі країну правдиною пустелею, як зазначає Яблоновський („Zadnieprze“ с. 242). Діяльність Пісочинського на Новгородсіверщині не на багато цьому лихові зарадила (А. Лазаревскій, Лубенщина и князь Вишневецкий).

³⁾ А. М. Г., I. № 162.

⁴⁾ Про паніку і масову еміграцію з Чернігівщини в зв'язку з репресіями українського уряду і польською окупацією — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 323 і 414.

лости тікає до Сівська ¹⁾); року 1646-го складають присяжні записи на службу на Дону козаки з Новгородка-Сіверського та Глухова ²⁾), після року 1650-го, а власне в році 1652-му, маємо звістки про масовий еміграційний рух з південної Чернігівщини. Передовсім у згадуваній збірній ватаві, що з'явилася в Яблонові р. 1652-го, на загальну кількість виходнів з Лівобережжя — 38 душ 12 душ припадало на Чернігівщину, і то за одним-двома виїзнями — на південну, а власне:

з Батурина . . . 6	з Седнева . . . 1
з Чернігова . . . 1	з Королевця . . 1
з Ніжня 1	з Новгородка Сі-
з Кобижчі . . . 1	верського . . . 1 ³⁾ .

Та це були тільки бризки тієї масової еміграції, про яку маємо досить звісток з різних джерел, хоч, на жаль, не знаємо певне, де ці емігранти потім опинилися. Найімовірніш — віллялися вони до українських служилих колоній по містах московського півдня (про цю служилу колонізацію і приплив емігрантів в 1652 р. — див. нижче, в спеціальному розділі). Що ця еміграція зв'язана була не з Берестецькою поразкою, а саме з окупацією Чернігівщини від польського війська в 1652 році, це вже цілком з'ясував акад. М. С. Грушевський ⁴⁾); наведемо ще кілька документальних свідчень про те, що саме польська навала викликала еміграцію. Ще 25 лютого 1652 р. писали до Москви з Путивля, що під Путивлем з'явилися втікачі з Чернігівщини, які тікали „от изгоненія поляков“; тікали „черкаси (козаки), мещане и пашенные люди (селяни)“; переходячи кордон, вони „становятца на... государевой земле у помещиков и путивльцов у дворян и детей боярских по пашнем и по лугам насильством и чинят им многие тесноты“ ⁵⁾). Отже ця людність частково розташувалася на московських помісних землях і очевидно частково перейшла на становище покріпачених селян; але вже тоді, 1652 р., емігранти, як бачимо, зробили спробу захопити землі для себе особисто. З Москви наказано пересилати їх до Путивля, а звідти — розсилати по різних містах південної Московщини. Частину переходнів наказано розташувати „за їх чолобиттям“ в Комарицькій волості (Сівщина), але „от рубежа в дальних местах“ ⁶⁾). Польські жовніри не ставляться до еміграції пасивно — женучись за втікачами, вони іноді переходять через кордон ⁷⁾.

9 березня того ж 1652 року в Путивлі з'явилися представники від загону емігрантів на чолі з Самойлом Курбецьким; емігранти йшли, здається, з Чернігівщини, але походили, можливо, з Правобережжя. У Путивлі посланці оповіли про чутки, ніби „велѣл гетман Хмельницкой полковником и черкасом

¹⁾ А. Ю. и З. Р., III, ч. 157.

²⁾ Довскія Дѣла.

³⁾ М. Д., Помісн., ст. 42, а. 3.

⁴⁾ Згадана праця, там само.

⁵⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. 195.

⁶⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. 231.

⁷⁾ Так вкінці березня 3 хоругви німців і поляків, послані від Маховського, що стояв в Конотопі, наваздогін за емігрантами, вдерлися до маєтку путивльського служилого Яцина і позахоплювали там московських людей (там само, а. 269).

итти в Чигирин всѣмъ; и они де чают тово, что он гетман хочет убежать от Поляков в Крым“ і „будет их черкас з женами и з детьми с п'ятьсот человек семьянистых людей“, „и били... челом,... чтоб... государь пожаловал, велѣл ихъ принять на свое государево имя на вѣчное житѣе и землями устроить, где ты государь, укажешь“¹⁾).

18
652
✓ Та найяскравіша і проречиста подія в цій еміґрації 1652 року була еміґрація цілого Чернігівського полку на чолі з полковником Дзіковським. Ця еміґрація досі була відома тільки в загальних рисах ²⁾). Новознайдене листування з приводу цієї еміґрації ³⁾ дає змогу застосувати її саме до еміґрації з Чернігівщини і змалювати її обставини. Про ці обставини оповіли представники еміґрантів в Путивлю 21 березня 1652 р. таке: „Пришли они в государеву сторону для тово, что наступили на них Поляки; а гетман черкаской Богданъ Хмельницкой ихъ подалъ, против Поляков не стоит и с ними (козаками) не збираетца, и город Чернигов и Ботурин, и Борзну, Нѣжин, и Сосницу, и Песочин, и Конотупъ, и Бахту, и Ивангородище с уѣзды черкаской гетман Богданъ Хмельницкой поступилсѣ Поляком от Переяславля по город по Конотопъ. И ныне в тѣ города пришли Поляки и черкасы (I), и уѣздныхъ людей побиваютъ“. З дальших розпитувань з'ясувалося, що еміґранти вийшли (мабуть на початку березня) з Чернігова, Батурина, Борзни, Ніженя, Сосниці, Нового Пісочина, Конотопу, Бахмача і Ивангородища „и тѣхъ городов из деревень“, — „черкасы и пашенные многие люди з женами и з детьми и со всѣми своими животы“. Еміґранти спинилися під Путивлем, на Білих Берегах; до міста їх не пропущено. Прохали вони, щоб їм дозволено розташуватися поблизу — на Заводицькому городищі на р. Пслі (це — пізніша Ворожба, що її заснували два роки по тому інші еміґранти з України). Але після довгого очікування дістали еміґранти наказа йти на Дін і мусіли цьому наказові скоритися, але осілися зрештою не на р. Битюзі, як проєктовано, а на лівому березі р. Дону, на р. Сосні, заснувавши там м. Острогозьк. Еміґрація відбувалася за дуже тяжких обставин. Дзіковський, прохаючи в своїй чолобитній, щоб їм дозволено оселитися на р. Пслі, зазначав: „если, великий цару, где далеко даси, то всѣ ни зайдуть, бо барзо есть худых много, которые мало мають на чом поихати“; він прохав скорше видати дозволу оселитися, „бо когда ж, великий цару, уже намъ докичило стояти на Дубровѣ, дѣти нашѣ отци многи малы и не могут тривати, умирают“ ⁴⁾). Прийшло їх усього дві тисячі душ; казали, що чекають за собою ще з Костянтинова борзєнського сотника Забілу „и из ыных городов многих людей“. Пробули еміґранти під Путивлем мало не два місяці, і 5/V їх

¹⁾ Там само, а 197.

²⁾ М. Костомаров („Собр. Соч.“, 1904, кн. 4, с. 482 — 3) свого часу зв'язував цю еміґрацію з Берестецькою поразкою і гадав, що це були волинці; Миклашевський (Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894, с. 248) видав перепис еміґрантів від 5/V 1652 р., але звернув увагу тільки на статистичні дані перепису. Допіру акад. М. С. Грушевський, на підставі нових архівних матеріалів, зв'язав цю еміґрацію з подіями 1652 р. (Історія України-Руси, IX, с. 414).

³⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. а. 208—230.

⁴⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. 212; друкуємо цю чолобитну цілком далі, як розглядатиметься оселення м. Острогозька.

переписано ¹⁾. На той час лишилося їх 1.000 душ чоловіків, організованих в 9 сотень; з цих сотень було: три Батуринські, 1 Борзенська, 1 Чернігівська, 1 Конотіпська, 3 без спеціальних географічних позначень. У перепису переписано й майно пересельців; пересельці здебільшого належали до заможних верств людної — козацтва й заможного селянства (може й міщанства).

„Полк“ Дзіковського безперечно якимось стосувався до офіційної полкової організації чернігівського козацтва. Але дивно, що в урядовім листуванні тогочаснім не знайдено досі а ні найменшого натяку на цю подію; польські джерела теж мовчать про неї. Чи уряд Б. Хмельницького свідомо замовчував цю подію (не бажаючи а ні компромітувати себе, а ні сваритися з Московським урядом), — чи може сама еміграція ця відбулася як не за таємною інструкцією, то за мовчазною згодою гетьмана, що під той час посольством Іскри сам намацував шляхи до тіснішого з'єднання з Москвою і клопотався щоб втягти її тим чи іншим способом до польсько-української боротьби.

Обидві звістки про напрямок еміграції з Чернігівщини в 1652 році провадять нас до далеких місцевостей — м. Яблонова, Острогочини. Про еміграцію з Чернігівщини до Донецької Слобідчини не чуємо ні цього року, ні далшим. Проте ця колонізація мусіла бути, вже з р. 1653 принаймні, особливо в вигляді поступового масового колонізаційного руху. Щодо можливої території цієї колонізації з Чернігівщини на Слобожанщину, то природно мусіла вона зосереджуватися найбільше на сусідній Сумщині; але, як побачимо, цей район перебував у тісних колонізаційних зв'язках із Центральним Лівобережжям, і колонізація південна і тут мусіла перекривати і поглинати чернігівську ²⁾. Обидві ж вищенаведені звістки кажуть нам, що з Чернігівщини еміграційний рух ішов переважно до віддалених земель (до м. Яблонова і Острогозька).

¹⁾ М. Д., Блгр., книжка ч. 30, а. а. 30—218; видав у вигляді таблиці Миклашевський, *op. cit.*; дані перепису (щодо маєткового забезпечення пересельців) коментує цей же автор (там само), а ще перед ним — акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 418).

²⁾ Говорючи про чернігівську еміграцію, не можна обминути питання про севрюцьку колонізацію на Слобожанщині. Чуємо про неї ще в XVI ст., коли севрюків використовувано в сторожівій службі; в р. 1589 чуємо про їх озброєні ватаги на Дону; отчинні старовинні уходи путивльських севрюків лежать по обидва боки р. Ворекла в першій половині XVI віку; в 1620-х рр. з ними зустрілися Роменці на укодах горішнього Посуля, а в рр. 1640-х бачимо їх у козацькій службі м. Вольного, куди вони (Стенька Дунчиков з тов.) приїждять з своєї вотчини з бортних ужоїв (М. Д., Блгр., ст. 146, л. 1); їх завжди відрізняють від служилих людей, присланих з Росії. Під час розмежування 1648 року вони подають відомості про топографічні назви, які показують північно-український характер їх народности („Глибей Луг, а Литовские люди называют Круты Яр” — отже луг — яр, а не сіножать як у Росії). Бачимо севрюків і в 50-х роках між містами Змієвом і Валками. Але розмір і колонізаційну вагу севрюцького елемента на Слобожанщині не маємо змоги визначити за допомогою наших документальних джерел: у ревстрах новоосаджених міст і слобід 1650-х років не знаходимо жадного саїду севрюцької колонізації, через те мусимо лишити питання про участь севрюків в остаточнім заселенні Слобожанщини поки нерозв'язаним; можливо, що взагалі це питання дається з'ясувати тільки за допомогою майбутніх антропологічних дослідів на Харківщині, які, на жаль, перебувають ще в початковій стадії.

Можна гадати, що севрюцька колонізація, що мала досить анемічні резерви в південно-східній Чернігівщині і спиралася на Слобожанщині на дуже екстенсивне бортне бджільництво і лісове ухлідництво, була взагалі слабка і не могла протистояти густим хвилям української людної, що посунула з заходу 1640-ми роками.

4. Еміграція з Центрального Лівобережжя.

З Слобожанщиною на заході безпосередньо сусідувала центральна і південна частина Лівобережжя, пізніша Полтавщина, що, як вище зазначалося, найтісніш була сполучена саме з Слобожанщиною. Крізь Лівобережжя проходив головний струмінь східнього колонізаційного руху з українського Заходу, отже не дивно, що центральне Лівобережжя було тою країною, звідки прийшла чимала частина слобідських емігрантів. Чи йшли пересельці з самого Лівобережжя, чи переходили вони його, ідучи з дальших земель, однаково [колонізаційний рух до Слобожанщини перебував під безпосереднім впливом колонізаційних умов на Лівобережжі]; отже на в'ясненні цих умов треба спитися довше.

Ні за Хмельниччини, ні перед тим центральному Лівобережжю не доводилося переживати занадто великих військових руйнівних катастроф. Тільки московська кампанія рр. 1632—3 і повстання р. 1638-го відбулися значніш на місцевій людності. Отже через це, а також і через те, що Лівобережжя безпосередньо прилягало до Слобожанщини, ми саме тут спостерігаємо ту форму колонізаційного руху до Слобожанщини, що вище характеризували як повільне і масове посування людності. Як побачимо нижче, найхарактерніш ця колонізаційна форма виявилася в „пасічній“ колонізації, менш в „добичницькій“, а „служила“ еміграція до московських міст дає вже інший тип — виходу на пор. велике віддалення; але два останні типи колонізації мали, як побачимо, менший вплив на остаточне залюднення властивої Слобожанщини.

Спинімося коротенько на історії залюднення самого Лівобережжя. Вище вже згадувано про різні погляди, висловлені в історичній літературі про напрямки колонізаційного руху на Україні. Відповідно до цих поглядів і залюднення Лівобережжя клали на рахунок то емігрантів з Поділля (О. Лазаревський¹⁾), то з білоруської півночі (В. Б. Антонович, М. Ф. Владімірський-Буданов, О. Яблоновський); але природніш і тут і за старіших, як і за пізніших часів виводити переважну масу емігрантів з центрального Правобережжя (пор. думку акад. А. Кримського). Справді з реєстру селянських переходів, якого склав А. Яблоновський²⁾, бачимо, що людність виходила до Лівобережжя почасти з горішнього Побожжя, з Мозирщини, північної Київщини, але головно все ж з центральної Київщини (Ржищів, Трипілля і інш.).

Починаючи з часів після татарської руїни XIII віку джерела ввесь час кажуть про цілковите спустошення Лівобережжя³⁾.

Але з звісток цих джерел мусимо зробити висновок, що спустошення це не було абсолютне. Ухідницька людність існувала тут досить постійна, і про неї конкретні відомості маємо з опису канівських і черкаських уходів у люстрації 1552-го року⁴⁾. Ці уходи охоплювали трохи не все Лівобережжя

¹⁾ Лубенщина и князья Вишневецкіе та інші статті.

²⁾ *Žg. Dz.*, т. XXII, с. 128.

³⁾ Нпр. див. мандрівку Пимена Воронізького, описи торговельних шляхів, акти про надання „пустинь“ і т. і.

⁴⁾ Можливо, що вже Вітовтові заходи і його похід року 1399-го спиралися тут, як на Чорноморщині, почасти на поновлену колонізацію країни; на початку XV-го віку маємо звістку

(Полтавське), простягалися вздовж Ворскла й доходили навіть до р. Орелі. Правда, відомості наші конкретно кажуть тільки про севрюцьку ухідницьку людність, що приходила з півночі; та що козацьке „черкаске“ „воровство“ розвинулося в XVI ст. на московських південних „українах“, то можна припустити, що козаки з Правобережжя переходячи через Лівобережжя, займалися тут і ухідництвом¹⁾ мабуть навіть більш-менш постійно¹⁾).

Поновлено тут осілу колонізацію, в другій половині XVI віку; за це свідчать надання маєтків (напр. Байбузі р. 1578-го), ще більше — відома конституція 1590-го року. Ми знаємо, що панська колонізація звичайно йшла за селянською і намагалася захопити нові землі на початку її, але вже по тому, як ця народня колонізація позначалася на господарчій освоєнні нових земель.

Ця старіша колонізація пояснює нам швидкий хід залюднення Лівобережжя дальшими роками. Наприкінці XVI-го віку офіційно зареєстровано міста в середньому Посуллі, на початку XVII віку в долішньому Посуллі; з'являється і м. Миргород (згаданий в „Книге Большого Чертежа“), м. Голтва на Пслі; люстрація року 1622-го каже, що поблизу Миргорода розташовано 25 хуторів, люстрація р. 1633-го реєструє густу мережу слобід у районі Гадяччини, до р. 1630-го з'являється м. Полтава на Ворсклі²⁾. Люстрації з їх невеликими числами людности в нових поселеннях зовсім не дають нам повної картини, як залюднювано Лівобережжя за цих років, і, як каже Яблоновський, немає жадного способу обчислити кількість людности, що не ввходила до даних офіційних люстрацій³⁾. Але 20-ми роками Лівобережжя

про колонізацію Глинських, і ми можемо не відкидати зовсім цього епізоду, як це робить ак. Василенко (ор. cit., с. 493), хоч не можемо, звичайно, цілком покладатися на перекази генеалогії Глинських, як це робить Л. Падалка (Прошлое Полтавской территории и ее заселение, П. 1914, с. 45). Далі маємо назви міст на Полтавщині в реєстрі Воскресенського літопису і надання маєтків на Переяславщині. Зразу після нападу Менглі-Гірея маємо звістку про поділ маєтків Глинських (1498), ще року 1493-го татарські послани об'їздять „вотчина“ місцевих севрюків, а далі ці самі севрюки фігурують в рр. 1503. 1513, 1517 і інш., і нарешті їхні уходи занотовано офіційно в люстрації 1552-го року. Усе це каже нам про безперервну господарчу діяльність місцевої ухідницької людности, скільки вона можлива була в умовах постійних татарських нападів.

¹⁾ Варт звернути увагу, що в м. Черкасах за офіційними даними середини XVI в. було багато людности — 730 душ (пор. з Києвом, де було тільки 670 душ). Як відомо, це місто відіграло дуже велику роль в колонізації українського сходу (назва козаків-емігрантів на Московщині: „Черкаси“). Ще року 1546-го путивальський воевода Троекуров пише до Москви, що в „полі“ повно української людности — „Черкасцов и Киянь“ — отже з правобережних центрів.

²⁾ Див. Ф. Николайчикъ, Матеріали по історії землевладіння князей Вишневецкихъ, „Чт. Нест.“, 14 ч. 1—3; Л. Падалка, ор. cit.; А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе, „К. С.“, 1896, I; Ар. Ю. - З, Р., ч. VII; Jablonovski, Žr. dz, tt. V, XXI XXII і інші огляди. Про сумнівне питання щодо часу коли засновано м. Полтаву — див. Л. Падалка О времени основанія гор. Полтавы, „Чт. Нест.“, т. 10, К. 1896 Загальний огляд історії залюднення Лівобережжя за цих часів — див. Д. Багал'їй, Займанщина в Лівобережній Україні XVII і XVIII в., „К. С.“, 1883, XII.

³⁾ Лиш по самих містах було р. 1622:

	„слухняних“	„неслухняних“
Іркліів	50	400
Голтва	20 (30)	230 (700)
Кропивна	60	200
Богущівка	3	40

вже вкриті було поселеннями, і їх кількість промовляє сама за себе¹⁾. Посуваючися лавою наперед, людність вже доходила крайніх меж Лівобережжя напр. на горішній Сулі (р. Терни) і гор. Пслі, де існували вже в році 1628-му уходи з м. Ромна, недавно оселеного²⁾.

Українська людність, ідучи на схід, з давніших часів заходила до степів пізнішої Слобожанщини, простуючи і далі на Дін. Особливо це треба сказати про степових добичників — козаків. Документальні дані про вже давно створені зв'язки з цією територією маємо з середини XVI-го віку: це відомості про стосунки з Москвою і походи Вишневецького, заходи проти „черкаського воровства“ і приймання „Черкас“ на службу — отже початок постійнішої „служилої“ колонізації³⁾. І „воровство“ і служила колонізація особливо розвиваються 80-ми і 90-ми роками того ж сторіччя (одночасно розгортаються козацькі заворушення на Правобережжі). Але важко зв'язувати людність, що емігрувала чи тільки заходила на Слобожанщину саме з Лівобережжям, хоч (як я вище згадував) це досить імовірно, бо тільки емігранти з властивого Запоріжжя (напр., загін М. Федорова, що його розташовано р. 1589-го по сер. Дінці, численні емігранти на Дону і деякі українці запорожці на московській службі) під той час з Лівобережжям можливо не мали нічого спільного (пізніш, як побачимо, було інакше). Більше змоги маємо зв'язувати з Лівобережжям служилу українську колонізацію по московських містах в 20-х роках XVII в.; — ця колонізація знову почалася з ще більшою інтенсивністю після перерви часів московської „смути“. Тепер виходити з Лівобережжя починають не самі добичники - козаки, але й селяни, призвичаєні до осілої хліборобської праці. Виходили вони, мабуть, ще в другім десятилітті XVII-го віку; напр. акад. М. С. Грушевський наводить оповідання Лубенської людности в р. 1618-му, що половина тамтешньої людности розійшлася, коли Ю. Вишневецький почав там заводити незвичайні податки⁴⁾; частина цієї людности могла вийти й за кордон. Велико подіяли на розпорошення лівобережної людности військові дії в рр. 1632—33, коли московське військо підходило до Ромна і Миргороду⁵⁾, а Ярема Вишневецький ходив під Путивль і Сівськ. Особливо ж руїни зазнало Лівобережжя дальшими роками. На рік 1635 припадають перші великі заколоти на Лівобережжі, чуємо, що Полтавці хочуть спалити

Скільки ж „неслухняних“ не увійшло до реєстрів, особливо по хуторах і пасіках! Пор. кількість неслухняних по містах Правобережжя:

	„слухняних“	„неслухняних“
Кореунь	200	1300
Чигирин	50	4500 (?)

За люстрацією 1616-го року усі хутори староства Канівського за Дніпром позахоплювали козаки, і тому навіть реєстра їх не подано, як і в люстрації 1622-го року, де замість хуторів фігурують вже села.

¹⁾ Так О. Яблоновський (ор. cit., т. XX), обчислюючи успіхи колонізації на Лівобережжю перед 1625-м роком, рахує кількість осель на Переяславщині в 76 осад (4165 димів) на Миргородщині — 32 оселі (850 д.).

²⁾ Ніби на путивльській (Московській) території, як запевняли місцеві ухадники-сєврюки (М. Д. Блгр., ст. 20, а. 26); про уходи з Ромна — див. *Ibidem*.

³⁾ Про служилу і ухадницьку колонізацію детальніш дивись нижче.

⁴⁾ Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 368.

⁵⁾ *Ibidem*, т. VIII, ч. I, с. 200

своє місто й емігрувати до Московської держави, відбувається бурхлива рада в Каневі, що після неї 700 душ козаків і, можливо, іншої людности, головно з Лубень, рушають у степ, а тоді на середній Донець, сподіваючись там оселитися¹⁾. Заколоти тривають і далі і закінчуються великим вибухом 1638-го року. Особливої руйни вазнала тоді Лубенщина²⁾. Акад. М. С. Грушевський каже, що під час козацьких рухів козаччина легко опанувала територію повстання і скидала слабку мережу офіційної адміністрації³⁾. Ця адміністрація і за спокійних часів мабуть не охоплювала своїм контролем великої частини лівобережної людности. Козацькі рухи, навіть розпочаті на Правобережжі, завсіди знаходили за Дніпром багаті резерви людности, готової підтримати повстання, а коли трапиться невдача — податися на еміграцію. Це виявилось під час війни 1638-го року, коли відбувалася еміграція Остриянина, планована ще раніш, і коли заснуванням Чугуєва покладено початок остаточному залюдненню Слобожанщини. Нижче буде показано, що чугуївські емігранти виразно зв'язані були з Полтавою. З Гадяччини вийшло кілька тисяч людности ніби до Путивля, а всього емігрантів раховано на 20 000 людей і польські послы запевняли, що вони осіли під південними московськими містами і вздовж „Білогородської Черти“⁴⁾. З тих же років ми маємо в московському архіві численні звістки про еміграцію до московських міст⁵⁾ і можемо назвати ті місцевості, звідки емігранти виходили. Це ті самі місцевості, звідки виходили емігранти до Слобожанщини і потім: року 1638-го до Усереду виїхало з Гадячого 29 ч., з Зинькова 28, Прилуки 1 і Лютецьки 7.⁶⁾ Акад. Д. І. Багалій вказує на Гадяче, Миргород, Варву, Лохвицю⁷⁾. Весною року 1639-го з Лубень та інших міст прийшло з родинями до Корочі 40 чол. і казали, що за ними йдуть ще 200 люду⁸⁾. Тоді ж ідуть до Усерду через Сівськ і Курськ емігранти з Переяслава⁹⁾. Цікаву звістку подає О. Лазаревський про те, що на Ворсклі осіла людність, сполошена козацькими заколотами 1636—38 рр.; це — судове свідчення козаків Потапенків 1700 р.: „еще подь чась Кумейщины, будучисмо лѣтъ недорослыхъ, з отцемъ нашимъ зайшлисьмо до села Стасовець н осѣли мешканемъ гдѣ отъ пяти еще куреней большъ нѣкого не было; а отъ таго времени рекъ по року стало людей прибувати“ (рукописні протоколи Полтавського полкового суду)¹⁰⁾.

¹⁾ Цитату відповідного акту див. нижче, де описуємо перші спроби осілої колонізації на Слобожанщині (з М. Д., Приказн. с. 99, 116).

²⁾ М. Д., Сівськ., с. 178, а 122. У Москві тоді чекали емігрантів, сподівалися їх по 300—400 чоловіка разом, і про те, як поводитися на випадок вони прийдуть, надіслано спеціального наказу до Білгорода (Д. М., Приказн., с. 99 а I); могло вплинути на еміграцію і знищення Миргородського полку, приєднаного до Переяславського (див. лист Киселя, Історія України-Руси, VIII, ч. I, сс. 280; 285).

³⁾ Історія України-Руси, т. VII, с. 907.

⁴⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, т. VIII, ч. 2, с. 369

⁵⁾ Чимало відомостей наводить акад. Д. І. Багалій, *Очерки*, с. 160 і далі. Також див. М. Д. Приказн., ст. 99.

⁶⁾ М. Д. Десятня № 201; крім того ж прийшло 20 д. селян, з них 15 з Зинькова.

⁷⁾ *Очерки*, *ibid.* З Варви вийшло 300 чол.

⁸⁾ М. Д., Багр., ст. 107, 389.

⁹⁾ *Ibid.*, 319

¹⁰⁾ Лазаревський, *Полтавщина в XVII вѣкѣ*, „К. С.“, 1891, IX, с. 360.

Справді 40-ми роками колонізація відбувалася інтенсивно — опановано на решті Ворскло, де постає низка сіл. Підкоморій київський Степан Немирич дістає тут низку маєтків (долішне Ворскло — Переволочну, Кобиляки, Саяжари і номінально р. Орель¹⁾). Але офіційна колонізація дає тепер не так збільшення території (на Ворсклі вона дійшла своїх меж, і довго їх потім не переступала), як збільшення гущини людности. Збільшення це було в вічі глядачам і реєстраторам²⁾. За Бопланом у Переяславі 40-ми роками було до 6.000 неслужняних мешканців³⁾. По кілька тисяч людности на більші містечка дає реєстр Пшездецького, що його правда деякі автори мають за непевний⁴⁾, але відомості Пшездецького стверджує реєстр війська Запорозького, складений через рік після повстання в р. 1649-му. Реєстр цей дає цінні й досить повні відомості про стан колонізації Наддніпрянщини в середині XVII в.; на жаль, матеріали реєстру відповідно не оброблені, але й голі числа (підсумки), кажуть нам про успіхи колонізації. За реєстром в кожному з п'ятьох полків південного Лівобережжя було від 14 до 20 сотень і близько 2 500 козаків⁵⁾. Цікаве спостереження подає А. Стороженко: в реєстрах козаків Переяславського полку він знайшов назви більшости сіл сьогочасної Переяславщини⁶⁾. Швидко зростання людности на Лівобережжі за десятиліття перед Хмельниччиною легко зрозуміти. Це було якраз десятиліття „золотого спокою“, коли розчавлене козацтво збирало сили для остаточного бою. Отже людність за цих років мала лиш одну форму протесту, протесту пасивного проти тиску пансько-кріпацького режиму: тікання й переходи. І цей єдиний спосіб хоч тимчасово полегшити становище людність використовувала досить широко. В 40-х роках закінчивсь термін пільг на слободах по багатьох місцевостях Лівобережжя, і це повинно було сприяти дальшій колонізації на схід. У звістках про переходи емігрантів до московських міст часто зазначається, що емігранти — це селяни, „пашенные мужики“; але й тоді, коли приналежність емігрантів до селянства не визначено точно, ми часто можемо бути певні, що виходила селянсько-міщанська непокозачена людність. Року 1648, напередодні великого повстання, Вишневецький виряджає до Путивля свого урядника щоб перейняти селян, які повтікали до м. Олешні з майном і худобою мабуть з Роменщини; було це саме тоді, як до Москви передавано прикордонну смугу за розмежуванням 1647-го року⁷⁾. Також до переданого Московській державі м. Бобрика тікають люди з с. Ручини Пруді Лохвицького повіту⁸⁾. Інші селяни знову йдуть з цих же новопереданих міст далі на схід, не бажаючи повертатися до Лівобережжя: з Бобрика і Олешні

¹⁾ Н. М. (Молчановський), Лівобережная Украина въ XV—XVII ст.

²⁾ Пор. напр. контракт 1643 р. що свідчить про розвиток тут господарчого життя (М. Грушевський, Господарство польського магната на Задніпров'ю, „Зап. Київ“, т. I, с. 25).

³⁾ В. Г. Ляскоронскій, Г. Левассер де-Бопланъ и его ист.-геогр. труды относ. Юж. Россіи, К. 1901, с. 9.

⁴⁾ Вичерпливу характеристику стану залюднення окремих поселень Лівобережжя за реєстрами-описами 1641, 1647 і 1649 рр. з великим числовим матеріалом подав. акад. М. С. Грушевський, I. У.—Р., VIII, ч. 2, с. 360.

⁵⁾ „Чт. Моск.“ 1874, т. II—III.

⁶⁾ Очерки Переяславщини, „К. С.“. 1891, X.

⁷⁾ А. Ю. и Э. Р., III, с. 115.

⁸⁾ Ibid., с. 126.

в р. 1647 10 родин переходять до м. Вольного ¹⁾, везучи за собою навіть таке майно, як поросята та кури; що це — селяни чи міщани, видно з того, що їм бракує зброї.

До селянсько-міщанської колонізації з Лівобережжя належить також і пасічна колонізація в західній Слобожанщині. Досить багатий матеріал про тамтешні пасіки ²⁾ з років 40-х дав змогу не тільки виявити тісний зв'язок їх з міщанством Лівобережних міст і міщансько-селянський склад їх людности (пасічники-рандарі і їх „челядники“), але й ті міста і райони, з якими пасіки були зв'язані. Виявляється ³⁾, що за головне джерело пасічної колонізації було ціле Попселля (Гадяччина, Миргородщина, менше Хорольщина) і південне Поворскля (Полтавщина); меншою мірою — середнє Посулля (Лохвиця). До горішнього Посулля вже з 1620-х років суне людність з Роменщини, а в середині віку до Роменщини привднується ще Конотіпщина ⁴⁾.

Характер людности пасік б. м. зрозумілий. В інших випадках менш ясно, хто саме були емігранти; коли вони мають на думці вступити до московських військових залог, це ще визначає, що це неодмінно були справжні козаки. Так року 1647-го 3 чоловіка (один з родинюю) тікають з Ромна до Вольного ⁵⁾. Вказівки на еміграцію до московських міст за цих років дуже численні, а в р. 1646-му, на заклик Москви почалася вже масова еміграція до московського війська, що занепокоїла навіть саму московську адміністрацію ⁶⁾. Ближчі до козацької людности у властивім розумінні козацтва, зв'язаного з Запоріжжям, були, очевидно, емігранти, що йшли на Дін, а особливо ухідники, що промишляли на Слобожанщині „воровством“. Великий розмах еміграції на Дін в 40-х роках занотовує в своїй праці О. Ю. Гермайзе ⁷⁾. Джерела її вказано в двох випадках: 1646 емігрує на Дін 68 чол. з Бобрика, Гадячого та інших міст і кажуть, що готові до еміграції ще 5 тисяч людей ⁸⁾; з поручних записів новообраних для служби на Дону козаків того ж року довідуємося, що виходили: десятеро з Ромна, четверо звідти ж у другому десяткові, ще десятеро з Ромна і Рибного, десять з Ромна і Лохвиці, десятеро з самої Лохвиці, десятеро з Полтави, далі з Гадячого, в інших десятках люди з Гадячого, Зинькова, Миргорода, Олешні ⁹⁾; отже все — з східньої половини пізнішої Полтавщини.

Ухідницько-воровська людність південної Слобожанщини зв'язана з цілком визначеним районом: це — Зиньківщина і Миргородщина, менш — Гадяччина і Полтавщина (властива). Тут у Зинькові, Лютенці, Бобрику, Гадячому набирає свою тисячну ватагу Грицько Торський, сам тісніш зв'язаний з Миргородом ¹⁰⁾. Цікаво, що звідси ж, з Миргородщини та Гадяччини, походили „воровські Черкаси“, що громили московських служилих під Хотмижськом,

¹⁾ М. Д., Десятня ч. 213, а. 265; А. Ю. и З. Р., III, 113.

²⁾ Див. нижче спеціальний розділ про пасічну колонізацію.

³⁾ Див. *ibidem*.

⁴⁾ М. Д., Багр., ст. 20, а. 26; А. Ю. и З. Р., III, ч. 270.

⁵⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, №8.

⁶⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2., с. 347.

⁷⁾ Україна та Дін у XVII стол., К., 1928.

⁸⁾ *Ibid.*, ст. 30.

⁹⁾ *Ibid.*, с. 32.

¹⁰⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2., с. 352; детальніш див. нижче.

в запіллі „Черти“ в р. 1648-му ¹⁾. Таким чином визначається той район, що переважно був за джерело добичницької колонізації на Слобожанщині перед 1648 роком; приблизно це той самий район, що був за джерело і пасічної колонізації Слобожанщини.)

Як можна було побачити вже з наведених вище коротких зауважень щодо ходу колонізації, в середині 40-х років ми помічаємо раптовий і надзвичайно інтенсивний розвій колонізації на сході. Позначається він однаково на півночі — українська людність суне до московських залог, на півдні — відбувається гострий конфлікт московських служилих з постійним „черкаським воровством“, на Дону — збільшується відсоток українського козацтва ²⁾). Причину цього явища ми зрозуміємо, коли ми згадаємо, що саме за цих років Польщі пощастило нарешті перетяти шлях українській людності на Запоріжжя; замкнена на Центральній Наддніпрянщині, ця досить численна людність, при звичаєна до степового добичництва, вибирання татарського ясірю ³⁾ і здобування жупанів на Запоріжжю, мусіла шукати виходу ⁴⁾ і знайшла його в південній Московщині, Слобожанщині і на Дону. Таке припущення дає нам нові риси для нашої картини еміграції до Слобожанщини напередодні Хмельниччини. Нижче ще до нього повернемося.

Раніш ніж перейти до огляду еміграції з Лівобережжя 50-ми роками під'ємо підсумки і подивимося, що являла собою пізніша Полтавщина в 1650-х роках. Можемо скористатися для цього огляду двома мапами: Боплановою ⁵⁾ мапою Київського воеводства і мапою Лівобережних полків і сотень — Ф. Падалки ⁶⁾. На Боплановій мапі ми бачимо, крім добре залюдненої території Переяславщини, густу мережу поселень у водозборі середньої Сули і Удаю від Оржиці на півдні до Ічні і Ромца на півночі (райони Лубень, Лохвиці, Варви) за Сулою бачимо нешироку смугу вододілу Сули і Хоролу, вільну від поселень, а далі по Хоролу поселення йдуть без пе-

¹⁾ А. Ю. и Э. Р., III, с. 196. При бажанні кількість звісток про походження добичницької людности на Слобожанщині саме з зазначених районів Лівобережжя можна значно збільшити: р. 1641 загін кол. чугуївських емігрантів на чолі з отаманом Копонем нападає на Тор, але виявляється, що цей загін прийшов з Полтави („Україна та Дін“, с. 38 з „Донских Дел“; А. М. Г., II, с. 121): в р. 1642-му на Берецьких уходах бачимо „воровську“ ватагу, складену з мешканців Миргорода, Богачки і Хомутця (М. Д., Блгр., ст. 140, а. 134); пізніш „воровські черкаси“ приходили під Валуїки з Зинькова (М. Д., Прикази., ст. 163, а. 217); в р. 1648 ватага в 50 чол. з Миргорода „гуляє“ по степах на Богучарі, Міусі і звідти йдуть на річку Тиху Сосну (до Рибного Плясу) далі і на північ (М. Д., Прикази., ст. 170, а. 262).

²⁾ Відзначають цей приплив колоністів й інші автори, датуючи його саме 1646—7 рр.

³⁾ Нові дані й цікаві спостереження щодо степового побуту XVII сторіччя дає ще незакінчена праця Д. Кравцова, що працював разом із автором в архіві Московського Дрєвлєхраниліща.

⁴⁾ Особливо та, що мешкала далі на північний схід. Дуже характерний вислів щодо емігрантів з Запоріжжя наводить О. Ю. Гермайзе (ор. cit., с. 32): в р. 1646 на Дову московським агентам оповіли, що 400 запорожців в дорозі перейняли татари і побрали у них коней, але вони „де и пѣши на Дон придут, а назад в Запороги не воротятся“; отже умови на Запоріжжі не мали під той час доброї слави.

⁵⁾ Л. В. Падалка, Карта Боплана о заселеніи Полтавской території во второй четверти XVI—XVII в., Полтава 1914; В. Ляскоронскій, ор. cit.

⁶⁾ Л. В. Падалка, Карта казацкихъ полковъ на Полтавской території, Полтава 1914.

рерви від гирла до вірхів'я (з Миргородщиною в центрі). Низка сіл по горішньому Пслу йде починаючи від Гадячого вгору, до московського кордону. На горішньому Ворсклі між Охтиркою, Лютенкою і Сорочинцями бачимо величезний ліс. На мапі сотень р. 1649-го бачимо густу мережу їх на Посуллі, але на Хоролі тільки дві крім Миргородських; натомість низку сотень бачимо на Пслі; але особливо багато сотень бачимо на Гадяччині, призначуваній, як відомо, на гетьманську булаву, як країна багата і прибуткова. Тут наприкінці 40-х років відбулося особливо інтенсивне залюднення. Густа мережа річок з берегами, порослими лісом, сприяла тут розвиткові пасік; ідучи по річках, людність непомітно проходила тут за московський кордон. Гадяччина відіграла особливо визначну роль в колонізації Слобожанщини: прикордонні міста її — Борки, Веприк, Лютенка, Зиньков, Грунь, Куземин, Опішня щоразу трапляються в Слобожанських актах, як ми почасти уже й бачили ¹⁾.

Коли ми зробимо припущення, що шлях емігрантів ішов не пустелями, а навпаки — смугою найгустішої людности, можемо намітити такий найімовірніший напрямок руху людности і такі райони, що давали емігрантів: з Правобережжя (Київ-Трипілля-Ржищів-Канів-Черкаси) через Переяславщину і Золотонощину до густо залюдненої країни між Удаєм і Сулою (трикутник Лубні-Прилука-Ромен), звідси через горішній Хорол (північна Миргородщина) до сусідньої Гадяччини (горішній Псел) і далі на горішне Ворскло (Охтирщина, басейн річки Марла). Дальші шляхи намічено нижче ²⁾. Гадаємо, що цими шляхами посувалася людність і 50-ми роками, коли до місцевих пересельців приєднувалися правобережні емігранти.

За Хмельниччини Лівобережжя залюднювано з попередньою інтенсивністю, особливо Поворскля. Наприкінці 1650-х років Полтавський полк уважали за один з найбільших і найбагатших на Україні. На жаль, крім неповних реєстрів 1654-го року ми не маємо жадних інших статистичних відомостей, щоб зважити поступ колонізації Лівобережжя цими роками. Отже порівняємо реєстри 1649 і 1654 рр. по двох полках, що до речі сказати відігравали найбільшу роль в залюдненню Слобожанщини.

Кількість козаків: . . . р. 1649	р. 1654
Полк Полтавський . . . 2.441	2.716/3.663 з відсутніми + 3975 міщан.
Полк Миргородський . . . 2.630	3.129 + 1669 міщан.

²⁾ Збільшилося протягом чотирьох років чимало та не знати, як кількість козаків в реєстрі відносилася до кількості всієї людности в цих полках — чи лишилося це відношення однакове в роках 1649 і 1654 ³⁾.

¹⁾ Див. нижче мапу пасік на р. Ворсклі. Пор. вище згадку про вихід кілька тисяч селян з Гадяччини.

²⁾ Намічений гіпотетичний напрямок колонізації треба ще далі перевірити; документальні відомості з доби Хмельниччини ще не дають змоги поробити остаточні висновки.

³⁾ М. Владимірській-Будановъ, Передвиженіе южно-русскаго населенія, сс. 79—116; А. Ю. и З. Р., X, с. 291; „Чт. Моск.“ 1874. II—III, Реєстри міст 1954 р. — А. Ю. и З. Р., X, с. 239 і „Чт. Мрск.“ 1905, II, с. 28. По окремих містах в р. 1654 було: в Ічні 1. 798 д, Прилуці 1423, Полтаві 1335, Гадячому 958, Зинькові 908, Лютенці 906, Миргороді 844; щоб порівняти, згадаємо, що в Києві тоді зареєстровано 1460 чол., в Чернігові 1105. Правобережжя агалі за тих часів не мало міст, де б було так багато людности.

БІБЛІОТ.
№ 94017

Походи Хмельницького на захід в рр. 1648—9 і окупація від козацького війська Правобережжя безперечно мусіли відтягти з Лівобережжя маси тої півмандрівної і особливо добичницької людности, що попереду становила головну складову частину східної еміграції. Справді маємо вказівки в документальних джерелах, що цими роками (1648—9) еміграція на Слобожанщину і до південних московських міст не тільки зовсім припиняється, а й та людність, що тимчасово заїздила до цих країн попереду, повернулася на Україну „в військо Б. Хмельницького“ (нижче ми ще спинимося на цих звістках детальніш). Тільки поразка селянської революції в зв'язку із Зборовською угодою і сумні події р. 1650-го ¹⁾, чутки про те, що можливо насунуть татари, і про майбутню українсько-московську війну, а особливо поразка 1651-го року, двоїсте поводження Хмельницького і поворот і репресії панів р. 1652 ²⁾ мусіли відновити еміграційний рух з новою силою. По численних невдачах козацьких повстань в першій половині XVII віку, що про них мусіли лишитися живі спомини в людській пам'яті, і тепер могло бути чимало людей, що не сподіваючися надовго спекатися панської влади, схотіли б скористатися з руїни панського контролю, щоб перейти на вільні землі за московським кордоном, зраджуючи таким чином повстання ще перед його остаточним упадком.

Масову еміграцію 1650-х років вже заздалегідь полегшило те, що ідея цієї еміграції популярна. Увесь час із різних джерел ідуть чутки, що людність готова, скоро з'явиться вороже військо, зараз таки вирушити за кордон. Такі чутки з'явилися ще року 1649-го у травні разом з чуткою про те, що за кордон вийшло 2000 „воровського“ козацтва; року 1652 в Гадячому московському посланцеві оповідали про те, що західні міста видано татарам, а людність бажає емігрувати до Московщини; на початку року 1653 в Полтаві казали, що коли військо Радзівіла перейде через Дніпро, людність піде за Московський кордон ³⁾. У доповідях московських посланців такі звістки — звичайна річ. Подібні настрої мусіли вплинути на збільшення тої масової еміграції за московський кордон, про яку ми чули за років попередніх.

Як і раніш ходять лівобережці на Тор по сіль: року 1653 варять на Тору сіль аж 400 чол. — усі з Полтави, на чолі з отаманом Ів. Лисим. Р. 1657 на Тор іде козак з Веприка ⁴⁾. Далі триває промисловопасічницька колонізація і в Західній Слобожанщині. Вище вже згадувано, що пересельці з західньо-лівобережних міст сконцентрувалися в Охтирці, імовірно це були місцеві таки уходники і пасічники; в році 1657-му бачимо під Сумами ватаги дегтярів з Сорочинець і з Веприка ⁵⁾. Перебування уходників і промисловців з Лівобережжя на Слобо-

¹⁾ М. Грушевський, І. У.-Р., VIII, 3, с. 265 і далі.

²⁾ М. Грушевський, І. У.-Р., т. IX: пожвавлення колонізаційного руху в кінці 1649 і в 1650 р. див. с. 23; репресії року 1652-го і масова еміграція цього року — сс. 410—415; акад. М. С. Грушевський, характеризуючи тодішні настрої на Лівобережжі, особливо підносить різанину в Липовому і Рябухах, що на довго лишили сумну згадку про себе серед української людности, як один з імпульсів до підготованої через попередні події еміграції 1652-го року (ibid, сс. 412 і 414. Ще ibid, див. „Доповнення“, с. 1545).

³⁾ А. М. Г. II, с. 291. с. 310. с. 322.

⁴⁾ М. Д. Блгр., сг. 109, а. 142.

⁵⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, с. 21.

160995
1917

жанщині скріплювало попередні зв'язки між обома територіями й готувало майбутню еміграцію. Господарювання пасічників з Лівобережжя в Західній Слобожанщині, перерване в роках 1648—50, поновлюється, і пасік з'являється ще більше, ніж було попереду. Знову починаються і сутички і суперечки з цього приводу (в рр. 1651—1652)¹⁾. В обороні пасічників стає сам гетьман, скаржачися на насильства над мешканцями м. Веприка і інших міст в прикордонних пушах на Пслі (район Гадяччини — московське місто Камінне) і на убивство козака з власної гетьманської маєтності (Гадяцького ключа) — з с. Плешовець²⁾. Про позицію ж української людности в цій справі каже нам лист полковника миргородського М. Гладкова ще з р. 1650-го, де він сповіщав вольновського воеводу, що послав „Литовських людей“ на р. Мерчик пасік бджільних запровадити „попрежнему“³⁾, ніби почуваючи своє право розпоряджати цією територією.

Вище вже згадувано про ті події, які сприяли поновленню еміграції стихійною лавою мало не з цілої території Лівобережжя. Через те маємо менше згадок про те, з яких саме міст виходили ці маси емігрантів в 1650-х роках, ніж могли б сподіватися. Тільки в одному випадкові маємо раптовий вихід значного загону емігрантів з одного-двох міст, та й то з крайнього півдня; це еміграція 50-ти родин з Кременчука і Кобиляки (здається ще з Кишенки) до Цареборисова року 1654⁴⁾. Поза тим маємо вже згадувану вище еміграцію 46-ти родин до Яблонова року 1652-го, що серед них з центрального і південного Лівобережжя було 26 людей, а власне:

з Гадячого	9	з Красного	1
„ Зинькова	5	„ Прилуки	1
„ Ромна	4	„ Лютецьки	1
„ Миргорода	2	„ Груні	1 ⁵⁾
„ Куземіна	2		

Тут нашу увагу звертають знайомі вже нам з попереднього колонізаційні осередки Лівобережжя — Гадяче, а потім Ромен і Зиньків.

Переглянувши наведені звістки, бачимо, що в 1650-х роках: I) далі проваджено еміграцію на Слобожанщину з колонізаційного пляцдарму 40-х років — центрального і південного Лівобережжя; II) далі проваджено (вірніш поновлено) поступову промислово-пасічну колонізацію з цієї ж місцевости; III) колонізаційним джерелом зробився також крайній південь Гетьманщини — Кобеляччина і Кременчуччина, а також Правобережжя; IV) інші землі — Чернігівщина, Запоріжжя і Правобережжя брали меншу, але помітну участь в колонізації країни.

5. Політика українського уряду супроти еміграції.

Уряд гетьмана Богдана Хмельницького ставивсь до переходів людности на Слобожанщину, про які він не міг не знати, принципово негативно. Щодо

¹⁾ М. Д. Сівськ., ст. 129, л. 383 і Посольський приказ, Приказні справи 1052 р., ст. 54.

²⁾ Листи до путивальського воеводи М. Зюзіна від 3/III і 8/III 1657-го року (М. Д., Сівськ., ст. 152, аа. 11—14).

³⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 351

⁴⁾ А. М. Г., II, с. 377; ще один кременчужанин: в р. 1656 Данила Кременчудського бачимо на службі в м. Харкові (М. Д., Москов., ст. 282).

⁵⁾ М. Д., Поміск., ст. 42, а. 3.

цього не було відміни між його політикою і відповідними заходами пансько-польської адміністрації попередніх часів. Полкова старшина підтримувала заходи центрального уряду. Маємо документальні звістки, що за перших років повстання утікачів уважали за зрадників і вганяли за ними, як за державними злочинцями. Так наприклад 18-го лютого 1651-го року до Олешні прибув з Зинькова Тишка Донець і прохав воєводу дати йому перепустку на Дін. Під цей час з'явилися зиньківські козаки, що вирушили навздогін з листом зиньківського отамана Ф. Чернова про те, що Донець з товаришами „гетману Богдану Хмельницькому измѣнили, из литовской земли побежали на Дон, а в их де земли ныне не мирно, крымской царь хан со всею ордою въ их литовской стороне“¹⁾. Так здебільша розуміла становище і сама людність, як ми це бачимо в словах пасічника Сови, під час сварки з представниками валківського воєводи на „Наумковій пасіці“ під Валками: „У нас, казав Сава, ныне приговор до всево войска Запорожсково: которая де наша братья Черкасы пойдут на твое Государево... имя, и тѣх де черкас велено рубить“²⁾. Р. 1654 оселилося чимало емігрантів в м. Охтирці; вони лишили на старих місцях частину свого майна; але коли вони, влаштувавшись в Охтирці, спробували перевезти туди і свої „остаточные животы“, то зустрілися з рішучим опором місцевої військової адміністрації і зазнали за свою еміграцію жорстоких репресій — бійки та грабування³⁾.

Коли року 1652 почалася посилена еміграція на схід, на Лівобережжі з'явилися чутки, певно поширювані від старшини, ніби емігрантів засилають до Сибіру⁴⁾. Від самого Хмельницького маємо цілком виразний лист, надісланий до путивльського воєводи Зюзіна з-під Фастова від 26/VIII 1654 року, отже вже після Переяславської угоди⁵⁾. Наведу тут головну частину тексту цього цікавого листа: „..., зде... много есть своевольников и убойцов, что здѣ злое здѣлавъ что, или кого убив, въ землю е.ц.в. бѣжать; как и нынѣ въ Гадячомъ и въ Веприку и в иныхъ городах некоторые мятежники, учиня смятеніе и много зло здѣлавъ, въ землю е.ц.в. ходитъ начали. И для того прилежно тебя, господина моего, просимъ, изволь грамоты свои во всѣ порубежные города і въ деревни и къ воеводам и къ прикащикомъ послати, чтобъ техъ мятежниковъ и убойцовъ, которые бѣ къ вамъ безъ листовъ нашихъ шли, имавъ вешали и стинали и въ неволю имали, а имѣнія ихъ на е.ц.в. отбирали. Также много техъ своевольников на Тор безъ вѣдома нашего идуть и тамъ собираютца, тогда и туды изволь послати, и техъ своевольниковъ разорити, понеже тамо недалече отъ вашіе милости. И для того надобно то розсматривати, чтобъ тое своевольство было усмирено, и е.ц.в. прямо и вѣрно служили; о чомъ и вторицею тебя, господина моего, просимъ, чтобъ тѣхъ свое-

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 298, а. 289.

²⁾ М. Д., Посольський приказ, Приказні справи, ст. 54, рік 1652.

³⁾ М. Д., Безголовні стовпці, ст. 223; а. 7; подібно в р. 1656 р. менський сотник Кіндрат Войтенко, „увѣдав, что я (оповідає чолобитній емігрант Степан Опришок) иду на новые места в Сумино, пограбил меня... взял 200 копѣ хлѣба... да литовскихъ денегъ 15 коп (М. Д., Помісн., ст. 46, а. 9).

⁴⁾ Див. А. М. Г., сс. 304; 310 і інші. Можливо, що поширювалися ці чутки не без зв'язку з чернігівською еміграцією Дзиковського до Острогозька, див. с. 304 *ibid.*

⁵⁾ А. Ю. і З. Р., XIV, с. 75; див. у Філарета, V, П7 (одписка про це Зюзіна і поміта в Москві).

вольниковъ пропускать не велѣли и съ Тору згнали“. Подіб. листа надіслано і до білгородського воеводи В. Б. Шереметьєва; у ньому теж згадувано „о бунтовщикахъ и о беглицяхъ“. Шереметьєв писав до царя про цей лист в зв'язку з численною еміграцією того року, коли українці оселилися в Охтирці, і оселено було Харків, Цареборисів, Зміїв та інші міста. Від московського уряду наказано ставитися до емігрантів дуже обережно, переписати їх, забронити (про око) дальші переходи, з Тору емігрантів зігнати і про ці розпорядження сповістити гетьмана¹⁾. Натяк на те, що за негативне ставлення гетьманського уряду до переходнів знали усі на Україні і навіть поза Україною, знаходимо в оповіданню товмача Абдула Байцина московським посланцям в Криму: „пришли де къ Донским козаком из Запорог Черкас много безъ повелѣнья Богдана Хмельнитцкого“²⁾, кавав він. В р. 1656 гетьман збиравсь ужити збройних репресій проти поселень, осаджених на Сумщині (по р. Сулі) в зв'язку з повстанням якогось Неблядіна³⁾.

Зважаючи на такі недвозначні свідчення актового матеріялу, мусимо поставитися обережно до свідчення Бантиша-Каменського⁴⁾, зачерпненого з літописів, про те, ніби Богдан Хмельницький „исходатайствовалъ самъ дозволеніє селиться въ предѣлахъ государства Россійскаго“. Ця звістка можливо (як мабуть і в літописах) з'явилася під впливом Іскриної місії р. 1652, що мав намацати в Москві можливості щодо переходу гетьмана під безпосередню протекцію царя, коли дальша війна з поляками буде нещаслива⁵⁾. Відповідно до загального напрямку політики Москви щодо еміграції з Заходу великими масами Іскри дано обіцянку прийняти емігрантів, але оселити їх не ближче, як на Дону, куди під той час справді мали відправити Дзиковського⁶⁾. Заходи Богдана Хмельницького звичайно не суперечили його ворожому ставленню до окремих і неорганізованих утеч за кордон, що підривали відпорну силу війська і сприяли дальшим „розрухам“ у країні.

¹⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158, л. 237 і 50.

²⁾ М. Д., Посольський Приказ, Кримські справи, кн. ч. 40, л. 364. Новий матеріял про заходи Б. Хмельницького з оцінкою еміграції див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, с. 953.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, с. 1229.

⁴⁾ Історія Малої Росії, изд. IV, с. 181. За джерело Б.-Каменського могла бути й праця М. Левюра, „Histoire de Cosaques“, Par. 1819, що її переклад переховується в портфелях Б.-К., і де знаходимо подібні ж гадки.

⁵⁾ М. Грушевський, I. У.-Р. IX, с. 416; Див. ще нижче при огляді політики Москви щодо еміграції. Можливо, що гетьман бажав свою пропозицію прискорити оголошення війни Польщі з боку Москви.

⁶⁾ На р. Битюг, як видно з перепису 1652-го року (див. вище), потім оселилися на р. Сосні.

II. УКРАЇНСЬКЕ УХОДНИЦТВО НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI в. I НА ПОЧАТКУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

I. Колонізаційні умови на Слобожанщині в середині XVI сторіччя: положення країни, розпросторення лісу, колонізаційні шляхи й межі Слобожанщини і татарські шляхи і напади.

Територія колишньої Слобожанщини лежить на південному схилі Центральної Східноєвропейської височини.

Цю територію можемо поділити на три орографічні системи: середню частину (водозбір горішнього Дінця і Осколу) і два схили — західній і східній. Трикутня середня частина слобідської території складається з трьох підвищених смуг, що, виходячи на півночі з північно-східньої Курщини, на півдні замикаються Донецькою височиною. Таким чином утворюються дві центральні долини — Північного Дінця і Оскола, що в'яжуть середню Слобожанщину з Північчю, і витягнена в напрямку NW — SO долина середнього Дінця на півдні, що зв'язує на півдні паралельні річкові долини центральної Слобожанщини, і творить таким чином з слобідської території одну колонізаційну цілість. Західній схил височини дає початок долинам лівих допливів Дніпра, а східній належить до водозбору р. Дону. Те, що Слобожанщина розташована на тій південній частині центральної височини, що відокремлює водозбори двох великих річкових систем Дніпрової і Донської, визначало історичну долю цієї країни.

Лівобічні Дніпрові допливи, починаючися в західній частині Слобожанщини, тісно з'єднували її з системою р. Дніпра. Це ставило Слобожанщину на шлях колонізаційного руху української людности на схід. Напрямок схилу Донецького плята на заході — на SW ставив колонізаційний рух до Слобожанщини в особливі умови: цей рух, маючи загальний напрямок на SO, мусів перетинати річкові долини Дніпрових допливів, а також долини горішнього Дінця і р. Осколу і йшов уздовж їх невеликих допливів. Навпаки, на півдні колонізаційний рух ішов уздовж головної долини середнього Дінця, і простовісно до його менших допливів.

Донецька височина, замикаючи Донецьку річкову систему, перетинала колонізаційні шляхи з Слобожанщини на південь; натомість положення найвищої частини центральної височини у верхів'ях р. Оки і напрямок усіх річкових долин в'язав Слобожанщину з південною Московщиною і утворював природні шляхи для численної української служилої колонізації, що йшла на північ, починаючи ще з XVI віку. На сході так само природно в'язалася Слобожанщина з водозбором р. Дону; тут колонізація йшла в напрямку на NO, вздовж правих допливів Дону — р. р. Тихої Сосни, системи р. Калитви

р. Богучару і деяких лівобічних допливів, вгору від р. Дону (р. р. Битюг, Осередь і Підгірна).

Напрямок підвищених смуг центральної височини відіграв ще іншу роль в історичній долі Слобожанщини. Простягаючися від центру підвищення (коло верхів'їв р. Оки) просто на південь, ці підвищені смуги, лежачи між річковими долинами, були за добрі шляхи сполучення для татарської кінноти. Тут саме лежали відомі татарські шляхи — Муравський, Ізюмський, Калміюський і інші, які таким чином мусіли в кількох місцях перетяти Слобожанщину, що лежала на південних кінцях цих підвищених смуг. Мандруючи на горішню Оку (а звідти знову інші підвищення вели татар чи на захід — через р. Угру до Твері, чи на схід — через Тулу до Москви), татари конче мусіли переходити Слобожанщину, яка зробилася утертим шляхом для них. В таких умовах стало залюднення Слобожанщини мусіло затриматися до розмірно пізніх часів.

Коли ослабли татарські напади і почалося посування на південь форпостів Московської держави, це посування йшло знову таки в цих же напрямках. Тими же підвищеними смугами височини уздовж річок посувалася московська сторожа і фортеці, щоб перетяти татарам шлях можливо далі на півдні. Таким чином вже за досить ранніх часів (бо вже в середині XVI віку) Слобожанщина опинилася в сфері впливів Московської держави. Українська колонізація і посунення Московського кордону перехристилися на території Слобожанщини під постійною загрозою татарських нападів. Так склалося своєрідне культурно-історичне обличчя цієї країни.

До природних умов, які мають вирішальний вплив на напрямки колонізацій, належать крім розташування країни між сусідніми землями і рельєфу її поверхні ще її рослинність і залежні від рослинності особливості ґрунтів — себто ті умови, від яких передовсім залежать господарчі можливості різних місцевостей. А що Слобожанщина лежить у лісостеповій смузі, а для слободської людности дуже важливо було мати закутки природно оборонені від татарської небезпеки, через усе це особливої ваги набуває питання про поширення тут лісу і степу в XVII стор. Щоб розв'язати це питання, акад. Д. І. Багалій у своїй дисертації зібрав велику кількість документальних вказівок про поширення лісів на Слобожанщині. Але що ці відомості уривчасті й порівнені¹⁾, ми приневолені шукати ще інших можливостей, щоб розв'язати це питання. Такі можливості дає нам сучасне ґрунтознавство.

Відомо, що на чорноземельних ґрунтах українських степів ліс навіть за порівнюючи недовгого свого існування лишає виразні сліди в складі цих ґрунтів (зміни полягають найбільше в зменшенні % гумусу в ґрунтах до 1—2% від 5—6% у звичайній степовій чорноземлі). Деґрадовані т. ч. чорноземлі теоретично можуть відновитися тільки протягом кількох тисячоліть. Т. ч. мапа ґрунтів може показати максимальну площу, яку будь-коли обіймали на Слобожанщині ліси. Лишається питання: чи обіймав ліс усю цю площу в XVII

¹⁾ Очерки, с. II: „Приведенныя нами данныя носят отрывочный случайный характер и не дают нам точных свѣдѣній о площади занятой вѣкогда лѣсами въ Харьков. губ.“ каже автор (ibidem, с. 16).

сторіччі, чи деякі місця цієї площі були вільні від лісів вже тоді? На підставі сучасної геологічної науки можемо з чималою певністю відповісти на це питання. Гадають, що тільки через штучне знищення лісу останнім століттям могло кардинально змінитися відношення степу й лісу в лісостеповій Україні¹).

Таким чином часи максимального розвитку лісової площі мусимо класти саме на другу половину XVII в., коли на Слобожанщині почали енергійно вирубувати ліси. Отже можемо гадати, що площа сучасних деградованих і взагалі лісових ґрунтів загалом відповідає площі лісів XVII віку.

Тепер звернімося до нової мапи ґрунтів України Махова²). Передовсім з цієї мапи бачимо, що переважний тип ґрунтів Слобожанщини — це ґрунти степові. Горішній Дінець, чи краще сказати, підвищення на його західньому березі виразно поділяє степи Слобожанщини на дві частини. На схід і на південь від Дінця простягається типовий для України сухий „посушливий“ степ. Тільки в двох місцях помічаємо тут невеличкі острови лісових ґрунтів: більші і досить численні на правому березі долішнього Осколу (від с. Двурічної до с. Гороховатки) і значно менші між рр. Жеребцем і Красною³). Крім того ліси могли траплятися досить густою мережею по ярах та байраках і взагалі по берегах річок, особливо вздовж лівого берега середнього Дінця, від району Змієва до гирла р. Айдару, де на мапі ґрунтів ми бачимо широку смугу наносних піскових ґрунтів, придатних для лісу. Щодо поширення взагалі лісів у цій місцевості, особливо на південь від Донця, в районі Цареборисова (суч. с. Цареборисівська) і Торських солоних озер, де ми маємо вказівки в наших джерелах, що там існують ліси⁴), у великій пригоді стає нам сучасна лісова мапа⁵). На цій мапі бачимо серед степової місцевості лісостеповий острів з лісовістю в 10—20% поверхні, що охоплює Ізюмщину від р. Балаклеї, переходить на південний берег Дінця і обіймає тут увесь водозбір р. Торця.

Х Самий характер тутешніх лісів — поширення їх по берегах річок, по ярах, балках, серед просторих степів, отже переважно байрачний їх характер сприяв тому, щоб тут утворилися й збереглися особливі господарчі форми — ухонницьке господарство, господарство напівмандрівне, розраховане передусім

¹) В XIX ст., як взначає акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 10), на Харківщині на поверхню в 47 т. кв. верст було тільки 5¹/₂ кв. верст лісу. Останній перегляд питання — див. И. Тюри и, К вопросу о генезисе и классификации лесостепных и „лесных“ почв. „Ученые записки Казан. Гос. Универ.“, 1930, 3—4.

²) Г. Г. Махов. Мапа ґрунтів України в 25-верст. масштабі, X. 1927.

³) Отже чисто степова лишається тільки Старобільщина, а в Куп'янщині степи все ж чергувалися з лісами. Акад. Д. І. Багалій, ґрунтуючись на тому, що історичних відомостей бракує, обидва повіті вважає за виключно степові (Очерки, с. 17).

⁴) Ізюмський ліс. Тепліньський і Черкаський ліси коло Святогорського монастиря (Д. Багалій, Очерки, с. 13 і також М. Д., Прикази., ст. 170, 347); ліс за Дінцем коло Торських озер (М. Д. Блгр., ст. 409, а. 32); про Ізюмські звіринні ловлі маємо чимало звісток (нпр. Д. Багалій, Очерки, с. 7). Про звіринні ловлі в гирлі р. Оскола — див. нижче де розглядаємо уходи.

⁵) Картограмма лесистости европейской части С.С.С.Р., изд. Управления лесами Н. К. З. Р.С.Ф.С.Р., 1926. Детальніш див. Спеціальная карта Европейской России, изд. Картогр. Отдѣла, десятиверстка, нещодавно перевидано; деякі аркуші подають і відомості про сучасну лісову площу.

на полювання і рибальство, до того в досить великому масштабі. Це був район, що його можна було б назвати „степово-байрачним“.

Райони Валуек і Дінщина не ввійшли до мапи Махова. Але на сучасних лісових мапах ¹⁾ бачимо лісові острови на північному сході від Валуек (по річках Валує і Потудані), що були мабуть куди більші в XVII сторіччі і можливо з'єднувалися з лісами по р. Тихій Сосні; такі самі лісові острови бачимо по правих допливах Дону — рр. Богучару і Калитві, де, як нижче побачимо, розвинулася була досить значна українська колонізація. Ці лісові острови давали добрий притулок ухадникам і навіть пасічникам. Алеж ці лісові острови не порушували загального степового характеру країни.

На захід від горішнього Дінця бачимо інше. Степи чергуються тут з великими площинами лісових ґрунтів. Самі степи належать тут до воглих степів, що дають добрі умови для поширення лісів. Ліси розпросторювалися тут від підвищення в районі горішнього Дінця, Сейма і Ворскла й простягалися далеко на південний захід, на Лівобережжя, де великі їх масиви існували на Прилуччині, Лубенщині, Хорольщині. На Слобожанщині бачимо такі більші масиви лісових ґрунтів. 1. Харківські ліси. Широка смуга лісових ґрунтів на правому березі горішнього Дінця (від гирла р. Вовчої до Чугуєва) ²⁾ відокремлюється від основного лісового масиву властивої Харківщини приблизно такою самою завширшки смугою чорноземельного степу, що йде вздовж лівого берега рр. Харкова і долішніх Уд. Основний масив лісових ґрунтів охоплює правий берег р. Харкова, долішню течію Лопані, середню течію р. Уд і правий берег її долішньої течії, далі захоплює весь район р. Мажу і простягається широким язиком на південь, на горішню течію р. Береки (Зміївські ліси). 2. Відокремлені лісові смуги бачимо по правих берегах р. Коломаку і р. Мерла (особливо коло гирла до р. Мерла р. Мерчика). 3. Другий великий масив лісових ґрунтів простягається на правому боці Ворскла від верхів'їв р. Ворсклиці до Полтави з широким виступом в напрямку Гадячого, в районі Зинькова і Лютецьки. 4. На р. Пслі спостерігаємо лиш острови на північ від Гадячого і на горішній Груні і більший масив на схід від м. Сум, з обох боків р. Псла. Усі зазначені масиви лісових ґрунтів розділяються широкими просторами степу, де-не-де розкидані серед степу менші лісові острови, та вздовж річок тягнуться іноді лісові смуги, але не широкі, займаючи тільки намиті піскуваті ґрунти річкових долин.

Чергування великих лісових масивів з справжніми степами давало надзвичайно вигідні умови для добичницької промисловости і сільського господарства, а передусім для інтенсивного пасічництва, що, як побачимо, бучно розвинулося саме в тих місцях Західньої Слобожанщини, де ліси близько підходили до степів.

¹⁾ Див. напр. Воронежский Край. Схематическая Карта почв, растительности и природных районов. Вор. 1928. Менш точна мапа ²⁾ 1926 р. (див. вище) показує теж в цій місцевості великий острів з лісовістю в 10—20%, що займав район Валуєки і водозбір річок Калитви і Ігорця, лишаючи в степовій смузі (менш 10% лісовости) водозбори річок Тихої Сосни і Богучару. Далі на північ показано такі ж лісостепові острови коло Воронежа і Новохоперська, оточені з півночі великими степами Курщини, Орловщини, Тамбовщини. На десятиверстовій мапі показано ліси по рр. Битюгу, Підгірній, також по рр. Бузулуку і Хопру.

²⁾ Тут у 1640-х роках лісовий масив лежав в 3 вер. від міста (М. Д., Блгр., ст. 181, а. 265).

В історії залюднення Західньої Слобожанщини особливо важило те, що її лісові масиви являли собою продовження того ж лісового району, який захоплював і частину Лівобережжя¹⁾; це ставило Слобожанщину в особливо тісний зв'язок з Лівобережжям, а відмінність лісового покриву західньої Слобожанщини від переважно островних і байрачних лісів південно-східньої частини країни сприяли утворенню в обох частинах Слобожанщини відмінних природних колонізаційно-господарчих умов²⁾.

Від поверхні країни, напрямку річок і розташування природних господарче-колонізаційних районів залежали напрямки колонізаційних шляхів. Спинімося передовсім на шляхах, що йшли на Слобожанщину з заходу, з Лівобережжя.

Цими шляхами посувалася головню українська уходницька людність, проходячи ними до місць своїх промислів, чи людність, що потайки йшла до московських міст, через те у московських актах ми майже не маємо документальних даних про напрямки цих шляхів і можемо визначити ці напрямки тільки приближно.

Нижче подано огляд шляхів з Лівобережжя на північ, шляхів у вододілах Сейму, Сули, Псла і Ворскла („Псельська“ дорога, Сагайдачний, Бакаїв, і інші шляхи); ці шляхи лежали в запіллі „Білгородської Черти“, ними йшла на північ українська людність, що мала на думці служити по південних московських містах. Вільніший від московського контролю був шлях, що починавсь переправами через р. Ворскло, трохи нижче від м. Охтирки (про тутешню переправу див. нижче) і йшов далі вододілом горішнього Ворскла і р. Уд до м. Білгорода; цим шляхом ішла на північ до московських міст головню людність з південного Лівобережжя; але чисто уходницька людність не йшла до цих місць, де занадто великий був тиск місцевої московської адміністрації; ішла вона головню на середній Дінець і обминала горішне Ворскло, де лежала „Білгородська Черта“, фортифікована від Московської держави.

Українська уходницька людність, посуваючися на Слобожанщину, проклала кілька шляхів, що йшли вододілами допливів Дніпра і Дінця з залюдненіших районів центрального Лівобережжя на південний схід, до середнього Дінця. На підставі наших джерел можемо визначити три головні напрямки, якими йшли ці шляхи.

Передусім людність з Роменщини і Гадяччини проходила через горішне

¹⁾ На згадуваній вище сучасній лісовій мапі (1926 р.) на цій же території бачимо великий лісостеповий комплекс, що обіймає всю західню частину Слобожанщини. Він виглядає ніби трикутник і тягнеться від м. Сум до Миргорода на заході, Полтави на півдні і Харкова на сході; за південну межу цього трикутника в річки Коломак і Мож. На десятиверстовій мапі бачимо те саме, що маємо й на мапі ґрунтів, але колишні лісові масиви перетворилися тепер в комплекси невеликих лісових островів серед розораних ланів. Великий лісовий масив над р. Ворсклом (головне на правому знову боці) бачимо й на Бопляновій мапі Київського воводства (В. Г. Ляскоронскій, Г. А. де Боплянь и его историко-географические труды относительно Южной России, К. 1901).

²⁾ Наведена схема, що дає досить повний і закінчений образ можливого поширення лісів в XVII віці, цілком відповідає тим указівкам, які зібрав свого часу акад. Д. І. Багалій, і які можна було зібрати ще в багатому архіві розрядного приказу (за браком місця цих вказівок не наводитиму — див. Д. И. Багалій, Очерки, сс. 11—17). Гадаю, що це дає нам право вважати наведені вище дані за справжній образ лісової площі XVII в.

Ворскло до лісового району в водозборі річок Мерла і Уд (пізнішої Харківщини).

Відомості про шляхи в цьому районі дістаємо з опису заходів вольновського воеводи р. 1647¹⁾. Воевода пише, що „селітряные уговорщики“ просікли ліси нижче м. Вольного і помостили мости „на три дороги“, а завширшки ті дороги були в 3 сажні. Ті мости воевода порубав і поламав. Ці шляхи лежали між гирлами Ворсклиці і Боромлі, а один нижче від Боромлі; між дорогами великими прокладено ще 7 стежок. „А ть дороги и стежки,—закінчує воевода свій опис,— в русскую сторону на Крымскую степь через рьку Ворскло, а тьми дорогами и стежками ѳживали и хаживали Литовские люди на степ и на пасеки и на рьчки на Мерл, и на Мерчик, и на Братеницу, и на Уды“. На півдні ці шляхи могли проходити до Зміївщини, і т. ч. змикалися би в шляхом, що йшов з Лівобережжя, перетинаючи Ворскло нижче від м. Охтирки.

Цей шлях ішов з Гадяччини і Миргородщини, переходив через Ворскло в районі м. Куземина і урочища Скельні Гори, де опис пасік р. 1652 вказує кілька просік з мостами через р. Ворскло²⁾, далі переходив горішній Мерл вище від гирла р. Мерчика і йшов вододілом рр. Мерчика і Можу з одного і р. Уд з другого боку, можливо до зміївських переправ на Дінці. Цей шлях обслуговував головно пасіки по рр. Мерлу і Мерчику, а почасти уходи по лівих допливах горішнього Ворскла (рр. Братениця, Рабинь і ін.).

Нарешті, третій, головний шлях ішов з Миргородщини і північно-західньої Полтавщини через Опішнянський брід³⁾ на р. Ворсклі і Колонтаїв перелаз (Колонтаєву Гать) у долішньому Мерлі⁴⁾ і з'єднувався тут з шляхом, що йшов з півдня Полтавщини лівим берегом Ворскла. У верхів'ях р. Коломаку цей шлях проходив під м. Валками і тут виходив на Муравську сакму⁵⁾. Під Валками шлях цей розпадався на два, і один йшов до Зміївських переправ і далі лівим берегом середнього Дінця до гирла р. Айдару; другий ішов

1) Д. Багал'їй, Матеріали, т. II. с. 47 з М. Д. Блгр. кн. 62, л. 162.

2) Про цей опис див. нижче, де розглянено пасічну колонізацію (М. Д. Приказн., ст. 203, а. 350).

3) Цей брід зазначено на Бопляновій мапі (В. Ляскоронський, *op. cit.*). Цей шлях йшов не тільки через опішнянський брід, але й через броди під м. Куземином, згадувані вище. Ось документальна вказівка на початок цього шляху: „Изъ тѣх литовскихъ (Куземина, Котельви і Опішні) городов Литовские люди проложили в степи дороги больше, ездять на рьку на Мерлъ, на пчелиные пасеки и зъ животиною на государеву землю: а ть дороги проложены къ урочищамъ къ Колонтаевой Гати и къ Грузкому перевозу (Оглоблинъ, *op. cit.*, за М. Д., Блгр., кн. 34, а. 52).

4) Шлях через Колонтаєву Гать зберігся і згодом, коли тут Московська держава збудувала м. Колонтаїв (в р. 1654). Восени року 1656 через Колонтаїв проходили солевари з Торських озер, як можна здогадуватися — мешканці Лівобережжя, і місцевий воевода почав збирати з них мито („почесть“) сіллю (М. Д., Блгр., ст. 389, л. 82).

5) Наприкінці 1655 чи на початку 1656 р. через Валки пройшли солевари з Торських озер — українські козаки з „нових міст“ (мб. з Охтирки і Сум) і московські служилі з м. Вольного. Валківський воевода взяв з них мито — по 1 ковшу соли з возу; отже йшли вони південним шляхом; куди пішли вони далі, тим же шляхом до Колонтаєва, чи просто на північ через Мерл, чи на північ Муравською сакмою, — важко сказати (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 37). Цікаво, що шлях, який проклали до Тору Харків'яни р. 1654 через р. Берестову, проходив між Валками і Змієвом, отже також здається йшов правим (південним) берегом Дінця (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 151).

степом, вододілами рр. Орелі і Самари на півдні і допливів Дінця — Можу і Береки на півночі, приблизно в напрямку початків Муравської і Ізюмської сакми. Цим шляхом проходила людність до Торських солоних озер і, можливо, ще далі, на Дінщину.

Південний шлях степом з Лівобережжя на Дін 1640-ми роками йшов глухим степом далеко на півдні, але в середині 1650-х років людність з Запоріжжя почала ходити на Дін зазначеним вище степовим шляхом вздовж правих допливів Дінця¹⁾. Р. 1655 чуємо, що відбитих у татар українських бранців з Лівобережжя дінчаки відправляють спочатку бударами Дінцем до Святогорського монастиря, а звідти „степью“ до м. Полтави²⁾.

Намічені вище шляхи з Лівобережжя відбивали загальний напрям колонізаційних струменів з Наддніпрянщини на схід і тісно зв'язували обидва її колонізаційні райони — західній і східній. Як зазначувано вище, ці шляхи збереглися й пізніш, в рр. 1650-х, коли на Слобожанщині почато будувати нові міста. З наведеного бачимо, що хоч країну порівнюючи мало залюднено було і в ній бракувало осілої колонізації, все ж у першій половині XVII в. бачимо тут досить розвинену і складну мережу шляхів сполучення.

Перейдімо до шляхів, які йшли з півночі на південь і які проклала військова сторожа і вистові гінці Московської держави. Головні шляхи їх в XVI як і в XVII стор. йшли з одного боку Муравською сакмою на горішню течію рр. Можу, Коломаку (уроч., потім м. Валки) і звідси за р. Береку на верхів'я рр. Орелі і Самари (сюди ж підходили і зва Ворскла Бакаєвим шляхом), а з другого боку станиці їздили з Путивльщини горішнім Ворсклом на сер. Дінець і далі лівим його берегом до гирла р. Деркула і Сокольїх Гір³⁾). Пізніш посилали станиці в Білгороду і Волуек на південь Калміюською і Ізюмською сакмами⁴⁾.

✓ Ці шляхи власне не були постійними шляхами сполучень і залежали від розташування сторож. Проте були на Слобожанщині і постійніші Московські шляхи. Передовсім у західній Слобожанщині це були шляхи, що з'єднували міста Білгородської Черти і її запілля між собою і з центром з одного боку, і з другого — з прикордонними містами і різними місцевостями польського Лівобережжя⁵⁾.

З південною фортецею — Валками західній відтинок Білгородської Черти з'єднувався шляхом, що йшов по Муравській сакмі; шлях з Валок до Білгороду йшов через рр. Уди і Лопань і далі вододілом Лопані і р. Хар-

¹⁾ У наказі чугуївському воеводі з р. 1655 (М. Д., Блгр., ст. 33) вазначалося, що раніш „Литовські люди“ ходили на Дін степом, далеко обходячи узбережжя середнього Дінця, і сідали в будари далеко геть за Святими горами; але тепер їдуть повз Тор (вірніш р. Торець); і через це на озерах розвинулися грабунки — забирають у служилих людей (!) казани і одяг; наказано заборонити ходити цим шляхом.

²⁾ Україна та Дін, К. 1928, с. 55.

³⁾ Фидаретъ, Историко-статист. описаніе Харьк. епар.. III, с. 338, прим. 2).

⁴⁾ Д. Багалъй, Очерки, сс. 28—29.

⁵⁾ Під час розмежування 1647 р. кордон перетяв такі шляхи: з Путивля на Ромен і Красний, з Камінного до Гадячого й Борок, з Бобрика до Лютеньки і Гадяча, з Хотинського до Зинькова (Холмогоровъ, Акты, относ. къ Малороссіи, „Чт. Моск.“. 1885. кн. 2, сс. 1—16).

кова ¹⁾. Цікаво, що простого сполучення між Валками і Чугуєвом не було, а шлях з Чугуєва на захід (він проходив у 5 вер. від Валок) йшов спочатку на північ, перетинав рр. Харків і Лопань близько місця, де вони зливалися (отже в районі пізнішого м. Харкова), і тільки звідси йшов далі на захід ²⁾. З Білгородом Чугуїв з'єднав шлях, що йшов вододілом Дінця і р. Харкова, обходячи лісовий масив і яри на високому правому березі Дінця; далі ця „Московсько-Чугуївська дорога“ йшла на південний схід вздовж лісового берега Дінця, але в деякому віддаленні від його долини, де занадто вільно господарила козацька „воровська“ вольниця, а ліси перешкождали вільному рухові ³⁾. Далі цей шлях йшов на Дін ⁴⁾.

Нарешті, у східній частині Слобожанщини вже згадувано про „нову польську дорогу“, що певно частково йшла Калміюською сакмою від Валук до Мишкіного перевозу коло гирла р. Деркула (інший шлях йшов на Торські озера).

До шляхів, які проходили через Слобожанщину з півночі і з'єднували її з околишніми місцевостями, належали також водяні шляхи по головних річках Донецької системи. Власне плавними шляхами були тільки самий Дінець (тут північна пристань була в гирлі р. Везениці коло м. Білгорода) і р. Оскол. Особливе значіння мала плавба цими річками в першій половині XVII в. і в кінці XVI в. Користалися ними і пізніш — так р. 1648 „воровські Черкаси“ погромили човни московських станичників аж коло Сокольїх гір (15 вер. нижче від гирла р. Калитви Донецької). Сполучення з Царборисовим йшло гол. чином р. Осолом. Але через „воровство“ степової ухондницької людности доводилося користатися цими шляхами дуже обережно, і коли року 1657 наказано спустити до Царева Борисова стругами рікою Осолом борошно і овес, царборисівський воевода поставивсь до цієї пропозиції не зовсім прихильно ⁵⁾. За головний річковий шлях (як і пізнішими часами) була все ж середня течія р. Дінця, починаючи від району Змієва. Тут найбільше ми чуємо про човни московської служебної людности, що намагалася зімкнути Донецький річковий шлях з Донським ⁶⁾. Тут же, коло гирла р. Осолу, в середині 1640-х років існувала навіть постійна фльота ухондницьких загонів з Лівобережжя ⁷⁾; та від Лівобережжя Донецький річковий шлях був занадто ізольований, і тому для української колонізації мав тільки місцеве значіння.

¹⁾ А. М. Г., II, с. 681, „роспись“ 1659 р. з зазначенням довжини шляхів.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Здається, саме цей шлях зветься в акті 1655 р. „Московсько-Чугуївською дорогою“ (М. Д., Блгр. ст. 409, а. 118). В тому році царборисівські емігранти прохали їм дати землю в районі Царборисова і Іюма „до Московсько-Чугуївської дороги“; в тій місцевості могло же бути тільки продовження властивого шляху з Білгороду до Чугуєва.

⁴⁾ Харк. Центр. Істор. Архів, Чугуївське листув., ст. ч. 23, № 5.

⁵⁾ Кілька згадок про плавбу цими річками на зломі XVI і XVII в. наводить акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 40). Про „воровство“ на Дінці — див. А. Ю. і З Р., III, с. 185 і М. Д., Приказн., ст. 297, а. 15.

⁶⁾ З р. 1658 маємо звістку про греблю під м. Змієвом, що мала б перетяти шлях човнам; але ця гребля була мб. на гирлі р. Мерла, зрештою і на Дінці не становила б непереможної перешкоди для плавби (М. Д. Блгр., ст. 399, а. 190).

⁷⁾ Про човни козацьких загонів — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 349 і далі.

Як ми бачили, головні шляхи з півночі на південь лежали в вододілах більших річок Слобожанщини, де йшли татарські шляхи. Вище вже згадувано три найбільші татарські шляхи, що перетинали Слобожанщину вздовж її найбільших річкових вододілів — шляхи (сакми) Муравський, Ізюмський і Калміюський. Напрямок їх добре описаний в наших джерелах, і всі належні сюди відомості наново зібрав і звів до купи акад. Д. І. Багалій¹⁾). Не повторюючи цього матеріалу, зазначу тільки, що Муравська сакма охоплювала з півдня Зміївський район, входила до меж Слобожанщини між верхів'ями рр. Мозу і Коломаку, і, ідучи вододілом Дінця і Ворскла, обгинала Харківський лісовий масив і відокремлювала його від лісової смуги по рр. Мерлу, Мерчику і від лісів заворсклянських; Ізюмська сакма поділяла водозбори південних степових допливів Дінця — рр. Береки і Торця, переходила Дінець між ізюмським уходом і гирлом р. Осколу і йшла на північ вододілом рр. Осколу і Дінця, недалеко від долини р. Осколу; Калміюська сакма переходила Дінець між гирлами рр. Борової і Айдару і охоплювала водозбір р. Осколу із сходу. Напрямок головних сакм мав великий вплив на хід залюднення Слобожанщини, особливо перед перервою татарських нападів за Хмельниччини. Крім головних 3-х сакм, існувало ще багато дрібніших, які йшли від численних перелазів на Дінці чи відходили від головних сакм і перетинали Слобожанщину в різних напрямках. Про напрям їх, на жаль, немає відомостей. Щодо перелазів на Дінці, то від гирла р. Уд до гирла р. Лугані самий но „Большой Чертеж“ 1620 р. їх називає 11²⁾). Акад. Д. І. Багалій зібрав відомості ще про кілька перелазів — постійних, з окремими назвами і без назв; з них деякі йшли в напрямку ОВ, як, напр., перелаз під Салтовим на Дінці³⁾). Татарськими шляхами користалися і московські переїжджі, ідучи на південь. Так ми знаємо, що станичники охоче користалися Муравським шляхом; Калміюська сакма була здається за постійний шлях для гонців, посольств і, можливо, купців, що мандрували до Криму: московські шляхи, що йшли з Курську через Білгород і Оскол і з Ливен через Оскол (простий) і Єлець — Вороніж (обхідний) сходилися і кінчалися в Валуйках; у Валуйках же зустрічалися посланці московські і кримські і обмінювалися бранцями; звідси посольський шлях ішов на гирла рр. Айдару і Деркула, на Мишкин перелаз⁴⁾); отже очевидно шлях в значній частині ішов справді Калміюською сакмою.

Татарські шляхи в західній Слобожанщині трохи чи не зовсім втратили своє значіння татарських сакм в середині XVII в. у зв'язку з залюдненням Лівобережної України, звідки раніш ці шляхи виходили. На питанні про напрямок Бакаєвого шляху треба спинитися через те, що це був один з найбільших шляхів на Слобожанщині — шлях у вододілі рр. Ворскла й Псла, але напрямок його не був досі з'ясований в літературі. Акад. Д. І. Багалій, використовуючи „Книгу большого чертежа“, вказує, що цей шлях ішов від

¹⁾ Очерки, сс. 23—27.

²⁾ Д. Багалій, Очерки, с. 21.

³⁾ Ibid., с. 22.

⁴⁾ Див. мапу шляхів посольських і ямських в додатку до видання Воронізьких актів Л. Б. Вейнберга і А. Полторацької — Матер. для истор. Вор. и сосѣд. губ., I, Вор, 1887; Д. Багалій, „Очерки“, с. 50.

Дніпра в 40 верстах від Муравської сакми (отже за Ворсклом) на Рильщину, де був перелаз через Сейм в 40 верстах нижче Курська (під Городецьким городищем¹⁾). З цього випливало б, що шлях цей перетинав десь і горішній Псел. На підставі низки документальних даних можемо визначити напрямок цього шляху детальніш. Він переходив Ворскло десь нижче від гирла Мерлу²⁾, йшов вздовж правого берега Ворскла й його допливу Ворсклиці³⁾, а далі перетинав р. Псьол у її верхів'ях, вище від сучасного м. Обояні⁴⁾. Таким чином, коли вказівка „Большого чертежа“ правдива, то Бакаїв шлях виходив не тільки до Рильщини (перетинаючи рр. Псьол і Сейм), а головню до Курщини (на верхів'ях рр. Псла і Сейму); у середині XVII ст. він вже не мав значіння татарського шляху, а був шляхом з запілля „Білгородської Черти“ до Лівобережжя; так, року 1648 ним тікали „воровські“ козаки з-під Хотмижського до Гадяччини⁵⁾: Цим же шляхом їздили і станичники з Вольного⁶⁾. Тим же вододілом Ворскла й Псла йшов інший шлях — Сагайдачний; коли справді він проходив не в тому ж напрямку, де Бакаїв (як це видно з деяких указівок наших джерел), то він мусів іти паралельно до Бакаєвого шляху, ближче до р. Псла і під м. Бобриком переходив польський кордон⁷⁾.

У вододілі рр. Псла і Сейму теж були старі утерті шляхи, але про них маємо дуже мало відомостей. Один ішов через пізніше м. Суми і через Суджу до Обоянського пов., другий („Залокшанський“) завертав до Курщини. Тут же головним вододілом ішла й „Псельська“ дорога. Відомий „Ромодановський“ шлях вів з Путивльщини до Гадяччини. Усі ці шляхи провадили з водозборів південно-західніх схилів Центральної височини на північ і з'єднували південь Московської держави з Лівобережжям.

¹⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 28.

²⁾ Бакаїв шлях було видко з Колонтаєвої гаті десь в напрямку „Коломацьких черней“; можливо, що він ішов від Муравської сакми (М. Д. Прикази., ст. 571, а. 127) Колонтаїв збудовано між „старого“ Бакаєвого шляху і Муравської сакми (Холмогоровъ. Акты, относ. къ Малороссіи, „Чт. Моск.“ 1885, кн. 2, с. 31, Н. Оглоблинъ, Обзорніе историко-географическихъ матеріаловъ XVII и начала XVIII вв. заключающихся въ книгахъ Разряднаго приказа, „Описание документовъ и бумагъ, хранящихся въ Московскомъ архивѣ Министерства Юстиціи“, кн. IV).

³⁾ Тільки в 4 верстах від Ворсклиці, Н. Оглоблинъ, op. cit., с. 209, за М. Д. Блгр., книга 68, а. 147), так що його видко було з могили („кургану“) проти м. Вольного (М. Д. Прикази., ст. 571, а. 126); в р. 1650 його оберігала сторожа з м. Охтирки (А. М. Г., II, с. 263).

⁴⁾ Ішов попід самою Обоянною, між Ворсклом і Пслом (М. Д., Блгр., ст. 328, а. 64, рік 1650), але р. 1623 проходив він ще далі на схід — до горішнього Дінця (р. Липового Дінця — А. М. Г., I, с. 187).

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 196.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 256, а. 123.

⁷⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 28 на підставі Філаретових відомостей; ще див. А. Ю. и З. Р., VIII, с. 275 і „Опис. Док. и Бум. М. А. М. Ю.“, т. 13, с. 217. прим. I; див. також згадки в М. Д., Прикази. ст. 60, ст. 77. а. 34 і ст. 348; в одній звістці маємо напрямок цього шляху понад р. Ворсклом, повз річки Боромлю, Колодязь (?) і Білку (М. Д., Блгр., ст. 256, а. 117); Сагайдачний шлях проходив тільки в 15 верстах від м. Вольного (А. М. Г., II, с. 136); за Охтиркою, у вододілі річок Груні і Бобрика обидва шляхи в кожному разі зливалися („От рѣчки Сухой Груни до Бакаева шляху, Саадаточной тож, 3 версты“ — розпис 1659 р. в А. М. Г. V. I, с. 680).

Вододіл двох великих річкових систем — Дніпра і Дону, що в його центрі лежала територія Слобожанщини, то був одвічний шлях татарських загонів, які протягом кількох століть набігали цим шляхом на територію південної Московщини, грабуючи, беручи в полон і вимагаючи данини від новоутвореної в XIII—XV віках Московської держави. Не дивно, що татарські напади, які відіграли таку трагічну роль в історії Наддніпрянської України, мали рішальний вплив на залюднення Слобожанщини, з одного боку затримуючи аж до середини XVII в. стале залюднення цієї багатой країни, з другого керуючи напрямком військово-фортифікаційної діяльності Московської держави на її півдні і на самій Слобожанщині. Татарський шлях з півдня, натрапляючи на густу мережу річок на півдні від середнього Дінця, розпадався, як сказано, на три сакми, що в трьох місцях перетинали територію Слобожанщини; отже жадному кутку цієї території людність а ні на хвилину не могла бути спокійна за свою долю. Численні перелази на середньому Дінцеві ¹⁾ свідчать, що дрібніші татарські ватаги часто відходили від головних сакм і проходили в такі місця, що ніби лежали від цих сакм досить далеко. Дрібні ватаги не минали місцевості, оборонені лісами, ярами і річками, які обходили більші загоони, мандруючи на північ. Та з цими ватагами боротися вже можна було.

Татари довгі віки безпосередньо сусідували з Слобожанщиною на півдні. У XV—XVI віках на верхів'ях рр. Орелі і Самари були постійні кочовиська татар, кочували татари також між рр. Осколом і Донцем. Коли покладатися на записки бар. Герберштайна, на Донці були навіть татарські оранки, певно в долішній його течії ²⁾.

Вище вже згадувано, що на південь і схід від гирла р. Осколу починалися одвічні землі степовиків, як це показують топографічні назви ³⁾.

На південь від середнього Дінця татари почувалися господарями степових просторів аж до кінця XVII віку, схоронені тут глухим степом від ударів двох великих державних організмів, що панували тоді в східній Європі — Польщі і Московської держави.

Та цілком вільно господарювати на Слобожанщині, особливо в її західній частині, татарам, здається, не доводилося ніколи. Тутешня людність, колись численна а тепер понищена і розігнана, що тулилася по глухих лісових закутках і байраках, приходючи сюди для промислів на час літнього сезону, виробила особливі способи боротися проти нападів дрібних татарських ватаг: вона створила піввійськові, півпромислові загоони, що провадили постійну жорстоку боротьбу проти напасників і щоразу сами переходили в наступ до степу. Про цю боротьбу, про те, що обидві сторони захоплюють бранців, чуємо раз-у-раз; цій війні без перерв і перемир'я не перешкождали окремі випадки, коли поодинокі загоони браталися й укладали спілки з татарами: це була випадкова спілка двох ворожих сторін, чи випадкових елементів в обопільних інтересах, прояв своєрідного степового побуту, що його так влучно схарактеризували 1650-ми роками зміївські козаки, прохаючи, щоб їм дозволили протитатарські походи, і пишучи в своїй чолобитній: „часом татари

¹⁾ Див. вище, там де розглядаємо шляхи.

²⁾ Д. Багал'їй, Очерки, сс. 72, 73.

³⁾ Див. вище, там де ми розглядаємо південні межі Слобожанщини.

нас беруть, і ми на це не зважаємо, а часом ми татар беремо, і вони на це не зважають, бо на тому Україна почалася“¹⁾). Жваву боротьбу з татарами провадила здавна стара тубільна Севрюцька людність, що приходила сюди з північного заходу, з Чернігівщини; але особливо успішно провадили цю боротьбу козаки-уходники з Наддніпрянщини, виховані на Запоріжжі в умовах степового життя і степової війни; можливо, що це власне й сприяло широкому розвиткові українського уходництва на Слобожанщині в кінці XVI і середині XVII в.

Дрібні татарські напади, ніколи не припиняючися, тримали в постійному напруженні місцеву уходницьку людність, рідку, розкидану, незв'язану і неорганізовану, весь час відриваючи її від промислово-добичницької праці, підтримуючи її спеціально козацький характер, а разом нищучи її тим більше, чим більш вона зростала. Тимчасом переходи великих загонів через територію Слобожанщини підтримували слабкість залюднення і розпорошеність людности і мали б знищити передусім всякі міцніші оборонні центри, оперті на більш осілу і осіло загосподарену людність. Брак таких центрів не давав змоги густішого масового осілого залюднення окремих районів, а слабкість залюднення своєю чергою не давала змоги створити разом значнішу мережу таких центрів, що взаємно підтримували б один одного в разі небезпеки. Таким чином створилося зачароване коло, що його розірвати змогла тільки масова українська еміграція 1650-х років, викликана великими подіями на Наддніпрянщині.

Татарські напади на Слобожанщину не були випадкові; більш-менш випадкові могли бути лиш напади дрібних ватаг, але й вони залежали від руху головних орд. Щождо руху цих орд і більших походів (найбільш і небезпечних), то вони комбінувалися в Бахчисараю відповідно до міжнародньої ситуації даного часу. Стосунки в східній Європі протягом десятиліття Хмельниччини розвивалися в тісному зв'язку з дипломатичними ходами гетьмана Богдана Хмельницького. Десятиліття Хмельниччини мусімо поділити на дві доби: до союзу України з Московською державою р. 1654 і після цього року. За першої доби міжнародне становище в східній Європі визначалося союзом Криму і України проти Польщі і неутралітетом Московської держави. Союз з Україною використовував Крим, щоб стягати польську контрибуцію і — український ясир. Комбінація сил перебувала в несталій рівновазі і весь час мала тенденцію перетворитися на спілку всіх трьох держав — України, Криму і Польщі проти Москви. Не знати, якою мірою щирі були заміри хана Іслам-Гірея воюватися з Московією, але татари, починаючи з 1648—9 років, припиняють будь-які сутички на сході, на московських кордонах. Б. Хмельницький і собі усіма силами відтягав хана від ідеї війни з Московією, не бажаючи позбутися виграшної карти — можливої спілки з цією державою, але разом використовував кримські погрози, щоб налякати Москву небезпекою троїстої спілки проти неї і потім виставити себе як ратівника й оборонця Москви. У Москві припускали можливість татарського нападу в р. 1650 і знову в р. 1652, коли звідусіль ішли чутки про близьку татарську небезпеку; від уряду давано тоді відповідні накази, але дійсних нападів тоді не відбу-

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 391, а. 113.

лося ¹⁾). Тільки р. 1653 в Москві зрозуміли, що можна почувати себе безпечними, і в липні місяці військові залоги на Білгородщині розпущено по домівках ²⁾). Міжнародня ситуація різко змінилася після Переяславської угоди 1654 р. Спілка України з Москвою загрожувала самому існуванню Крима, і коли ханство не хотіло загинути, воно мусіло зруйнувати чи небезпечну спілку, чи саму Україну. Коли з першим не пощастило, розпочато друге. ³⁾Становище Слобожанщини погіршало, і року 1654 місцеві воеводи дістали наказа готуватися до оборони ³⁾). Проти спілки України і Москви новий хан уклав спілку з Польщею і використовував цю спілку так само, як використовувано попередню: беручи український ясир і польські поминки. Дарма, що військові дії між Москвою і Кримом фактично розпочалися вкінці 1654 р. на полях Правобережжя, офіційно обидві держави війни не оголошували і військових дій на власних кордонах не розпочинали ⁴⁾). Москва побоювалася за свої новозбудовані міста, а татари уважали мабуть за вигідніше вибирати український ясир на заході і звертали сюди всі свої сили; побоюючися дончаків, вони по змозі не зачіпали Москву. Самі дончаки в р. 1655 вчинили великий напад на кримські землі ⁵⁾), але й тоді Крим не відповів на цей напад. Чутки про те, що на московські міста татари не підуть, були поширені в самому Крими ⁶⁾). Заспокоїлися і в Москві, і восени р. 1655 вивели більшу частину слобідських залог у похід на Правобережжя.

Таким чином протягом 1650-х років, аж до року 1657-го Слобожанщина користалася з цілковитого спокою, і це повинно було чимало вплинути на розвиток і форми колонізації Слобожанщини за цих років.

Документальні відомості не дають нам безпосередніх вказівок на те, що татарські експедиції на Слобожанщину за Хмельниччини цілком припинилися. Але вже те, що наші джерела нічого не кажуть про татарські напади за цих років, є цілком достатній на те аргумент. Останній великий татарський напад на південні міста Московщини маємо р. 1645, коли між іншим спустошено слободи під Путивлем ⁷⁾). Дрібніші напади відбувалися р. 1646, коли

¹⁾ Див., напр., А. М. Г., II, ч. 472. 507 і ін. Нападу не відбулося навіть після зухвалого походу дончаків р. 1652.

²⁾ Ibidem. ч. 536. Чутки про те, ніби татари з'явилися на Дінці, не ствердилися (ibid, 507).

³⁾ Ibid, чч. 604, 605; Смирновъ, Крымское ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты, СПб, 1887, с. 565.

⁴⁾ Москва навіть і далі сплачує упоминки. Для цього представники обох держав з'їздяться в Валуїках майже щороку (див. стовпці „валуйской посольской размены“ в М. Д. Посольский приказ, Кримські справи за рр. 1655—57).

⁵⁾ Дивись працю Україна і Дін, сс. 29 і 55; захоплення Тамані — див. М. Д., Посол прк., Крим. спр.; кн. ч. 37; цікаву звістку мб. про той же похід маємо з р. 1656: 14/V того року український полоненик, що жив у визначного кримського старшини Маметші-князя, оповідав в Криму, що коли він їхав з Маметшіними дорученнями з Перекопу до Бахчисарая, „с нимъ стревались многие Татаровя нагайские, ѣдутъ в Бакчисарай и везут полон продавать, и тѣ де полоненики ему сказывали, что де Нагайские всѣ Татаровя прикочевали к Перекопи: Нагайских де Татар многих по зимнему последнему пути Черкасы побил і улусы многие розгромили, і достальные де Татаровя кочуют у Перекопа всѣ“ (М. Д., Посол. прк., Крим. спр. кн. ч. 40, а. 382).

⁶⁾ Т. Федосієв, що втік з кримського полону, оповідав, що „на государевы украинные города Крымцы итти не мыслят, только де грозятца на Донских казаков за то, что они их воюют морем“ (М. Д., Посольський приказ, Кримські справи 1656 р., стовп. ч. 6).

⁷⁾ Детальні відомості про цей великий похід містяться в Білгор. столі М. Д., стовп. ч. 209.

після нещасливої сутички з татарами загинуло 55 душ корочанських українців¹⁾, а кількох українців-добичників полонив татарський загін під Валуйками²⁾. З року 1647-го маємо випадкову сутичку з вістовим татарським загоном під Валками (захоплено в полон кількох служилих людей³⁾); року 1648 кілька дрібних нападів у лютому і квітні — травні в гирлі р. Сосни, під мм. Ольшанським і Усманем і під мм. Воронежем і Тамбовом⁴⁾; тоді ж татари побували і на заході, под Полтавою⁵⁾. Але далі ці звістки, порізнені й уривчасті, майже зовсім припиняються, і в друкованому актовому матеріалі маємо лиш один татарський напад під м. Усманем р. 1652 (згадано, що були тут татари і р. 1651)⁶⁾; та ще р. 1654 напад під Валуйками, де татар тоді зовсім не чекали⁷⁾. На властивій Слобожанщині про татар, скільки знаємо, за цих років зовсім не чули, тільки р. 1656, може відповідаючи на напад дончаків, татари захопили і побили багатьох росіян та українців на торських солоних озерах⁸⁾. Натомість р. 1657 відбувся великий комбінований похід татар кількома загонами на новозбудовані південні міста Слобожанщини; тоді захоплено бранців під Змієвом, Валками; у Хорошевській слободі під Харковом взято родини 43-х козаків; відбулися сутички й під Цареборисовим, а особливо на Торі, коло фортифікацій, що боронили курені місцевих ухадників⁹⁾. Після того татарська руїна на півдні Слобожанщини стається знову за звичайне явище.

Перерва в татарських нападах на Слобожанщину в 1650—56 роках мусіла сприяти тому, що цими роками збільшивсь еміграційний рух з Лівобережжя і на Слобожанщині розвинулася осіла колонізація.]

Нам лишається визначити ту територію, що її далі вивчатимемо. Як побачимо, вона являла собою певну цілість, охоплену українським колонізаційним рухом; разом з тим ця територія колонізаційною стороною відокремлювалася від сусідних просторів і мала певні межі, що відзначилися значною постійністю за різних часів Слобідського історичного життя. Межі Слобожанщини утворилися підо впливом тих же чинників, що взагалі впливали на її історичне життя. Слобожанщина не мала яких-будь од природи визначених кордонів, як і інші частини східньо-європейської рівнини. Особливо тісно зв'язана була вона з сусідніми землями на заході, півночі і сході, як згадувано вище. Не зважаючи на це, межі Слобожанщини вже за перших часів сталого її залюднення (в 50-х роках XVII-го сторіччя) охопили всю ту територію, де з давніх давен (ще з XVI сторіччя) бачимо ми ватаги українських добичників; і пізніш аж до кінця XVIII сторіччя ці межі майже не мінялися, дарма що вся ця місцевість переживала в цих сторіччях часи жвавої колонізаційної діяльності і людности, і уряду.] Мимоволі постає

¹⁾ М. Д., Десятия ч. 213. ²⁾ А. М. Г., II, ч. 293. ³⁾ Ibidem, чч. 295, 324.

⁴⁾ Ibidem, чч. 297, 312, 334, 337, 342.

⁵⁾ А. Ю. и Э. Р., III, 115. ⁶⁾ А. М. Г., II, ч. 521. ⁷⁾ М. Д., Блгр, ст. 323, а. 358.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 394, а. 150; ст. 389, а. 82; восени 1656 р. багато лівобережців пройшло через Колонтав з Торських озер без соли, бо їх того року чотири рази громили на озерах татари.

⁹⁾ М. Д., Блгр. ст. 391, а. 112; А. М. Г., II, ч. 951; Д. Багал'їй. Матеріали, т. II, с. 83.

думка, що межі Слобожанщини склалися не так випадково, як можна було б гадати. Спробуємо коротко намітити ті чинники, що впливали на укладення цих меж і схоронення їх в дальших роках.

Почнімо від західної межі Слобожанщини. Цю межу визначив кордон між Польщею і Московською державою. Склався він не зразу. У середині XVI сторіччя, коли територія Слобожанщини увійшла в сферу впливів Московської держави, виявилася виразна тенденція московського уряду перенести свої впливи ще далі — на Лівобережжя, ба навіть Запоріжжя¹⁾. Цією стороною дуже цікаве розпорядження спалити степи (звичайний оборонний засіб проти татарської небезпеки) дано в році 1571: наказано вислати з Путивля людей, що мали палити степ у гирлі р. Псла і від цілого Ворскла до Муравської сакми²⁾. Ці тенденції Московської держави показують нам, що вона мала змогу ще в XVI стор. вважати Лівобережжя за нічию землю, чи в усякім разі за землю суперечну щодо її державної приналежності³⁾. Але тісний зв'язок Лівобічної Наддніпрянщини з Правобережною призвів до того, що вона втяглася в сферу польської магнатської колонізації, опертої на колонізаційнім русі до Лівобережжя української людности з заходу; магнатська колонізація особливо інтенсивно розвинулася за років ослаблення Московської держави під час „смути“, але, зіткнувшись з впливами цієї держави, що йдучи від Путівльщини, Рильщини і Курщини, ґрунтувалися на тутешній старій тубільній „севрюцькій“ колонізації, неутрализувалися після досить тяжкої війни 1632—3 рр. на межі, яка легла в основу кордону 1638 р. Цей кордон посунувсь значно на схід, порівнюючи з попередніми часами, але не захопив усіх земель, на які поширювалася господарча діяльність лівобережного магнатства⁴⁾.

¹⁾ Згадаємо про історію стосунків з Дмитром Вишневецьким.

²⁾ А. М. Г., I, с. 16.

³⁾ Через те спроби визначити напрямок тутешнього московсько-польського кордону в кінці XVI віку можуть дати лиш дуже приблизні наслідки. Див. мапу в додатку до праці М. Любавської. „Областное дѣленіе и мѣстное управление Лит. Рус. гос.“; див. також мапу 1613 р. Одес. Общ. Ист. и Древн. і інші мапи.

⁴⁾ Напр., на мапі 1613 р. (див. попередню примітку) кордон іде через Снятин, отже землі по р. Пселу справді ніби лежали передніш по московському боці (Д. Николайчикъ Начало и ростъ лѣвобережныхъ владѣній кн. Вишневецькихъ, „Труды XI Ар. С.“ II, сс. 95—104). Вище вже згадувано про наказ щодо „пожеги“ степів р. 1571, де московська держава опікується обороною земель на долішньому Пселі і Ворсклі. У першій половині XII в. іде вже зворотний рух — наступ з польського боку; напр. чуємо про захоплення від Вишневецького салітричних промислів на р. Мерчику і Муравській сакмі, себто на землях, що власне лишилися за Московською державою після 1619 р. (Д. Николайчикъ Матеріали по історії землевладѣнія князей Вишневецькихъ, „Чтенія общ. Нестора“, т. 14, кн. 2, ч. XXI), Напрямок межі р. 1638 подає акад. М. П. Василенко, Очерки по історії Запад. ной Руси и Украины, с. 574; уривок акту розмежування р. 1647 надрукував В. І. Холмогоров, ор. cit). Все ж не сама лівобережна людність, але після 1648 р. і місцева козацька адміністрація уважали землі за кордоном, ще ніким не залюднені, за „нічий“; так пояснював загін в 100 запорожців заснування без дозволу уряду салітриної варниці в 20 вер. від м. Валок на ім'я самого Богдана Хмельницького (М. Д., Посольський приказ, Польські справи 1650 р., ст. 1-а, а. 588). За розмежуванням 1638 р. кордон пройшов в такому напрямку: річкою Сухим Ромном і далі до Недригайлівського городища; річкою Терном і далі до р. Бобріка; впоперек рр. Бобріка і Сули до Городецького Городища і далі до р. Псла; Пелом до Камінного Городища; далі річкою Олешницею і далі до р. Ворскли; р. Ворсклою до Скедь-

У зв'язку з труднощами Польської держави в р. 1647—8 кордон виправлено так, що до Москви перейшла низка прикордонних польських замків, але територіяльні придбання Москви за цим розмежуванням були не великі. Дальші хитання межі були зовсім незначні: невеликі прикордонні суперечки в горішній Сулі (між Ромном і Недригайловим)¹⁾, хитання міст Котельви і Опішні між Гетьманщиною і Охтирським полком²⁾, посунення кордону на р. Мерлі на кілька верст ближче до течії р. Ворскла відколи збудовано м. Колонтаєво в 1654 р. на самому кордоні тощо. Клопотання хотмижських служилих про захоплення в р. 1649 Городного острога на середньому Мерлі „прежде Литовских людей“ здається не мало жадного політичного змісту — кордон проходив далі на півдні (через пізніший Колонтаїв), і цього року могли існувати тільки тенденції захоплювати уходи від поодиноких лівобережних промисловців, що було в цих околицях взагалі за річ звичайну. Так само ілюзорна була тривога щодо захоплення від поляків Торських озер в р. 1647 (див. нижче). Вказана тривкість кордону показує нам, що напрямок його мав коріння в тутешніх глибших колонізаційних умовах.

Після р 1654 старий кордон зберігсь цілком. Хоч Слобожанщині пощастило здобути певні умови автономного розвитку, але все ж особливості тутешніх обставин були досить великі, і московській адміністрації не треба було вживати якихось заходів, щоби запобігти зближенню і злиттю сусідніх українських земель³⁾. Значіння кордону змінилось після р. 1654, коли емігранти з Лівобережжя порестали бути чужими і ворожими „Литовськими людьми“ і могли вільно через цей кордон переходити, консолідація полкового устрою на Слобожанщині надала цьому кордону значіння адміністративної межі, яка в умовах відмінного устрою і відносин на Слобожанщині набула особливого значіння.

Північна межа Слобожанщини означалася розташуванням фортець Московської держави, і передусім фортець „Білогородської Черти“. За головну причину її напрямку була безперечно добре відчута в московських установах можливість використати прекрасні оборонні бар'єри, якими були річки Ворскла й Тиха Сосна з великими лісами по її північних берегах. У центрі оборонної смуги, що з'єднувала верхів'я цих двох річок, лежало місто Білгород, дуже зручний центр станичної служби на Слобожанщині, що лежав до того на р. Дінці, в місці, де Дінець ставав плавним; т. ч. в руки Мо-

ного Городища; далі на рр. Мерл, Коломак, Орчик і далі Орчиком до Муравського шляху. Напрямок межі 1647 р. такий: горішній Терн — Лоза — р. Сула в усті Уси Малої — р. Недригайлівка — р. Грунь — р. Псел — р. Бобринь — Грунь Ташенська — Грунь Черкаська — Скельні гори — р. Котельва — Колонтаєва Гать на р. Мерлі — Муравський шлях (Н. І. Холмогоровъ, *op. cit.*, сс. 5—11).

¹⁾ З пізніших часів знаємо суперечки в р. 1679 (М. Д., Блгр., ст. 1287, а. 2761).

²⁾ Котельва мала постійні стосунки з слобідською адміністрацією, лежачи на лівому боці р. Ворскла, а на початку XVIII в., її зовсім приєднаво до Охтирського полку (А. Л. Твердохольбовъ, Котельва, „Хар. Сб.“ 1880, вп. 2, с. 113). Котельва в р. 1658, а Опішні в р. 1659 прохали передати їх до відання Охтирського воеводи; до Опішні надіслано окремого воеводу (М. Д. Блгр., ст. 482. л. 577; А. М. Г., II, с. 630).

³⁾ Клопотання про передачу Слобожанщини до Гетьманського регіменту ніколи не ставилося скільки небудь гостро; полки ж самої Слобожанщини взагалі здається ніколи не порували цю справу.

сковської держави потрапляв тут початок річкового шляху до середнього Дінця, головної смуги сторожової служби, а з р. 1640 цей шлях з'єднав Білгород з передовою південною московською фортецею Чугуєвом.

✓ [Білгородська черта лягла саме там, де спинялася на півночі старша уходницька українська колонізація.] Коли українська колонізація зміцніла досить, щоб перейти ще далі на північ, вона зустріла вздовж „Черти“ вже організовану систему московських міст, фортець і осель служилої військової людности, і це перешкоджало дальшій українській колонізації на північ; ця колонізація завертала на інші, ще зовсім вільні місця.] Нижче, розглядаючи служилу й уходницьку українську колонізацію, з'ясуємо детальніш ті умови, що припиняли масову українську колонізацію на північ.

Але за справжнє забороло для української колонізації в запіллі „Черти“ була лиш центральна дільниця її, з численними селами служилої людности круг м. Білгорода, а також Корочі, Яблонува і т. ін. ¹⁾ Західній кінець „Черти“ впиравсь просто в польський кордон, і це давало змогу лівобережній людності вільно проходити в запілля Черти, хоч і не дуже глибоко: українська людність опанувала тут тільки сумський лісовий масив, і межа українського розселення пройшла в напрямку Білгород — Суджа — Терни, межуючи з верхів'ям Псла (Обоянщина) на сході і Посейм'ям на півночі. Українському залюдненню Сумщини сприяло ще й те, що на самому кінці „Черти“, на Ворсклі, лежала Охтирка, яка в 50-х роках зробилася великим українським містом.

✓ Подібне становище було і на східньому кінці Слобідського відтинку „Черти“ (в східньо-південному її кутку); тут р. 1652 осаджено велику українську колонію і збудовано м. Острогозьк, що зразу ставсь за центр українського полку, від Острогозька українська людність природно могла заходити на північ, в запілля „Черти“, але й тут, як і на Сумщині, ця людність не заходила до цього запілля глибоко і обмежилася тим, що опанувала водозбір р. Потудані і лісів по р. Тихій Сосні (Лівського і Тернівського).

✓ Натомість [велику ролю відіграв Острогозьк, сприяючи східній українській колонізації на р. Дону.] Ще старішими часами, а особливо в другій чверті XVII в. чуємо про жваве українське уходництво на Богучарі і інших допливах Дону. Українська колонізація доходила до гирла р. Айдару, підіймалася ним вгору, переходила тут на верхів'я Богучару і в систему р. Калітви; а звідси переходила навіть на лівий берег Дону, до водозбору р. Підгірної (пізніше поселення Калач).] Острогозький полк у процесі своєї колонізації притягнув до себе водозбори цих допливів Дону, забезпечивши цій території дальший розвиток української колонізації. Т. ч. за

¹⁾ Відомості про тутешні села московських служилих залог див. у Миклашевського, „Къ истории хозяйственнаго быта Московскаго Государства, М. 1894. Білгородські села розташовувалися ще р. 1637 по рр. Розумній і Нежеголі (Д. Багал'їй, Матеріали, II, с. 7), а Корочанські в 3—5 верстах на північ від р. Вовчі Води і в 15 вер. від м. Корочі (Корочанські акти, ч. 13). Узагалі в центральному відтинкові Черти села служилих людей концентрувалися поблизу фортифікаційної смуги і в запіллю Черти, не висуваючися на південь, за винятком районів московських південних фортець — Валук і Чугуєва, де вкінці 1640-х років з'явилося кілька служилих слобід (Салтов, Бабаї, Жихарі і ін.)

межу цієї колонізації (і межу Слобожанщини взагалі) зробилася течія р. Дону¹⁾, при чому кордон переходив і на лівий берег Дону, роблячи глибокий виступ по р. Підгірній (цей виступ відділяв Донські козачі землі від Вороніжчини і зберігсь аж до початку нашого сторіччя). Українська колонізація на лівому боці р. Дону не обмежилася р. Підгірною, але охопила й рр. Битюг і Іскорець; та цей район перебував під занадто великим колонізаційним і адміністраційним впливом близького Воронежа, і через те не увійшов до складу Острогозького полку, а місцева українська людність мусіла (не без великого, але безнадійного опору) перейти до стану закріпаченого селянства²⁾. Не згадуватиму тут про українську колонізацію на властивих землях Війська Донського, оскільки ця колонізація була не стала, розпорошена і не вплинула на процес утворення меж Слобожанщини.

Нам лишилося познайомитися з південною межею Слобожанщини. Тут мимоволі впадає в вічі те явище, що українська людність спинялася на південному сході Слобожанщини (в районі гирла р. Айдару) саме на тій місцевості, де спинялася стара колонізація мб. ще передкнязівська слов'янська. Що це справді так, про це кажуть нам місцеві топографічні назви. До р. Айдару північні допливи Дінця мають переважно слов'янські назви; так починаючи від р. Осколу далі до р. Айдару йдуть річки Нетрус, Жеребець, Красна, Борова. Але, починаючи з Айдару характер назв змінюється: за Айдаром маємо річки Євсуг, Ковсуг, Деркул, Чир і т. д. На властивій Слобожанщині таких назв дуже мало; це рр. Ізюмець, Балаклея, Бурлук, Охтирка і загадковий, але дуже старий мб. щодо походження комплекс назв на Мер-Мур в південно-західній Слобожанщині між Дінцем і Ворсклом: рр. Мерл, Мерчик, Мерефа, Мурафа, шлях Муравський. Південні допливи Дінця усі мають чужі назви: Берека, Торець, Бахмут, Лугань (?) і ін.

Отже, очевидно, існували якісь природні (сухий степ, брак лісів) і географічні причини, що спиняли тут колонізацію і в старі, і в новіші часи і віддавали дальші степи в розпорядження степових турецьких орд. Цікаво, що спиняючися на Айдарі³⁾, українська колонізація не йшла далі на рр. Деркул, Калитву, Донецьку, Лугань і за часів пізніших, і в XVIII віці була тут, як і на Бахмуті, дуже слабка; коли тут з'явилися теж не дуже численні колоністи з Запоріжжя і з Дону, їм було не тяжко витиснути звідси слобідських добичників.

Далі на захід південна Слобожанщина межувала з Запорозькими землями по Самарі і Орелі, що мали вже іншу колонізаційну базу; але в XVIII стор., як збудовано „Українську лінію“, межа Слобожанщини (полку Охтирського) посунулася тут на південь, до середньої Орелі⁴⁾.

¹⁾ Течією р. Дону означено межі східнього українського розселення і у Самовидця (с. 233).

²⁾ Див. велику справу — Д. Багацький, Матеріали, т. II, ч. 41.

³⁾ Тут згодом виникло останнє на сході місто Слобожанщини — Старобільськ; на верхів'ях Орелі і Самари і середньому Дінці спинялася і в XVI і в XVII вв. московська сторожа („стоял голови“) розташовані тут до устя р. Деркула і Соколіх Гір; межа спалення степів р. 1647 (Д. Багацький, Матеріали, II, с. 42) йшла теж течією рр. Калитви — Богучару — Айдару і т. д. і т. д. У гирлі р. Айдару українські ухадники стикалися з донськими ще в р. 1642 (М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 294).

⁴⁾ Див. мапу в додатку до праці; Д. Багалітій, Історія Слобідської України, X., 1918.

✓ Статистичні відомості і етнографічні мапи новіших часів вказують нам на те, що українська людність поширювалася на схід і особливо на північ приблизно в тих самих межах, які вище визначено як межі слобідської української колонізації.

Болховітінов ¹⁾ на підставі тогочасних офіційних матеріалів подає такі числа по 4-х повітах Вороніжчини: у Бирюченському повіті на 44 тис. людности 4 тис. козаків і 25 тис. українців-селян; у Валуйському на 35 тис. 2 тис. козаків і 18 т. українців-селян; в Павловському (пізн. прибл. Росошанський) відповідно 32—14; в Бобровському 39—8.

✓ За етнографічною мапою 1875 р. ²⁾ межа території з переважно українською людністю проходить вздовж південних меж Курщини з виступом на північ в районі ст. Оскола, в Воронізькій губ. іде спочатку вздовж кордону, а потім відходить на північ на долішню р. Сосну з островом коло Росоші, переходить на лівий бік Дону, охоплюючи гирло р. Битюга, і звідти іде на м. Новохоперськ, роблячи клин по р. Підгірній, і сходить на південь приблизно межами Ворон. губ., охоплюючи на Донщині (суч. Північно-Кавказький край) верхів'я Калитви Донецької і течію р. Бистрої.

✓ Не спиняючися на відомостях перепису 1897 р. і новіших етнографічних мап, перейдімо до даних всесоюзного перепису 1926 року ³⁾. На Курщині за цим переписом ⁴⁾ на 2906 тис. людности українців зареєстровано 554 тис. (з українською рідною мовою 497 тис.). У Рильському пов. українці (всього 61 т.) живуть у Теткінській вол. і мають більшість в Суджанській; в Львівському (37 тис.) мають більшість в Суджанській вол.; в Грайворонському (183 тис. на 146 т. росіян) становлять більш ніж 72% в волостях Миропільській, Красноярузькій і Грайворонській (півд. захід), мають більшість в Борисівській (південь) і живуть в Рокитянській (центр), не заходячи тільки на північ (вол. Беловська і Пенська); в Курському (14 т.) розташувалися на південному заході (вол. Медведівська, Рибинська, Обоянська), в Білгородському (14⁰ тис.) зайняли південний схід — волості Зимовенську (більшість), Веселолопанську, Большетроїцьку і Корочанську і нарешті в Оскольському пов. (101 тис.) мають більшість в Чернянській вол. і живуть в Великомихайлівській (50%), Новооскольській (50%) і Волотовській (отже також південний схід). На Вороніжчині ⁵⁾ р. 1926 українці займали південну половину губернії (1.078 тис. на 3.307 тис. людности; з них з українською рідною мовою 978 тис.), а власне вони посідали повіти Росошан-

¹⁾ Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии, В. 1797.

²⁾ Этнографическая карта Европейской России, сост. А. Риттихъ по поручению Русскаго Географическаго О-ва, СПб. 1875.

³⁾ Всесоюзная перепись населения 1926 г., М. 1928, т. III, отд. I і т. V, отд. I.

⁴⁾ Цікаво, що р. 1887 І. Вернер (Курская губернія. Итоги статистического исследования, Курскъ 1887) зазначав, що українці (старозаймочники) живуть тільки в Суджанському пов., але мовно так змішалися з росіянами, що їх уже не можна було ніби й відрізнити.

⁵⁾ В р. 1925 на підставі попередніх матеріалів тут нараховували українців: в Росошанському пов. 95%, Богучарському 69%, Валуйському 58%, Острогозькому 45%, по губернії 33%, по окремих містах за переписами 1920 і 1925 рр.: в Богучарі 92—89%, Олексіївці 37—95, Острогозьку 67—87, Калачі 92—90, Бутурлінівці 92—94, по містах губернії пересічно 36—34% (Население и хозяйство Воронежской губ. Сводный статистический сборник, ред. И. К. Воронова, В. 1925).

ський (291 т. на 31 т. росіян) і Богучарський (238 тис. на 88 т. росіян), мали більшість в Острогозькому (237 т. на 205 т.) і Валуйському (154 т. на 134 т.). і досить поважну меншість в Бобровському (75 т.) і Новохоперському (75 т.). Етнографічна межа проходить на півночі цих повітів, бо в сусідніх трьох північних повітах українців майже не бачимо (в Усманському—4 т., Нижнедевіцькому 2 т., лиш у Воронізькому 14 т.), як і в сусідніх губернях (Орловській 5 т., Тамбовській 13 т.). В Північно-Кавказькому краї, не рахуючи округ Кубанської і Чорноморської, українці мали більшість в округах західніх: Донецькій (206 т. на 159 т. росіян) і Таганрозькій (191 т. на 58 т.) і поважну меншість в Донській (498 т. на 519 т.) і інших (всього 3.106 т. на 6.680 т. людности). Островами розселилися українці на Поволжу, маючи тут 646 тисяч люду (етнографічна мапа вказує найбільші острови на півд. схід від м. Саратова—м. Красний Кут на р. Єруслани Самар. губ., на р. Іргізі—м. Миколаївськ Самар. губ. і на рр. Баланді, Терсі, Єлані і сумежнім районі між рр. Хопром і Медведицею—півд.-західня Саратовська губ.).

Переглядаючи зазначені вище статистичні відомості, приходимо до висновку, що колонізаційний рух пізніших часів (XVII—XIX вв.) охопив в основному ті землі, що були в посіданні пересельців з України вже в середині XVII в. і навіть раніш (особливо на півночі—на Курщині і також Вороніжчині). Отже межі українського розселення визначалися тут значною тривкістю і постійністю.

2. Українське степове добичництво на Слобожанщині.

Про початки залюднення Слобожанщини можна казати хіба лиш умовно. Навряд чи існували такі часи, коли людности не було тут зовсім, особливо в плодючій західній лісостеповій частині країни; але і в південно-східній Слобожанщині існувала з давніх-давен своєрідна культурна традиція, яку можна було б назвати „степово-добичницькою“. Не вважаючи на татарські напади, мусіла триматися тут стара слов'янська колонізація, передовсім „севрюцька“, про яку вже згадувано, коли розглядувано колонізацію Лівобережжя¹⁾. Ця півмандрівна ухидницька людність задержала в людській пам'яті старі слов'янські назви річок, місцевостей і старих городищ²⁾. Пізніш, але задовго перед сталим залюдненням Лівобережжя, з'явилися тут і українські ухидники з-за Дніпра. Відомості наші про тутешню ухидницьку колонізацію починаються з середини XVI віку. Ще в році 1546-му путивальський воевода Троєкуров пише до Москви, що на „Полі“ повно козацького люду москов-

¹⁾ Неймовірно, щоб така плодюча і добре оборонена лісами і річками країна могла лишитися зовсім без людности. Про панування тут татар ми не чуємо. Татарські напади мабуть були тут не частіші в XIV—XV вв. ніж в XVI, коли з'явилася тут численна мандрівна людність. В р. 1549-му севрюки б'ють татар аж на Дону (Україна та Дів, К. 1928, с. 6).

²⁾ Мандрівки XIV—XV вв. Пімена і Контарині власне не доводять, що Слобожанщина була пустелею за тих часів (про них згадує акад. Д. І. Багалій, Очерки, с. 68). Перше — обидва їхали не через Слобожанщину, а Дінськими степами, де пустеля задержалася і півніш; крім того, мандрівники і посли переїздили великими степовими шляхами, минаючи добре заховані серед лісових річкових долин кутки, де саме і мусіла тулитися місцева, рідка і розпоршена ухидницька людність.

ського і українського — „черкасцов и кіян“.¹⁾ Точніш льокалізовано звістку прѣ те, що українські і путивельські козаки пограбували кримського гонця десь на Муравській Сакмі десь коло 1550 року. Цей грабунок мусимо ставити в зв'язок з подібними ж грабунками р. 1545 купецького кримського каравану коло Санжарів на Полтавщині і грабунком дінських севрюків р. 1549²⁾. Значно більше промовляють нам події, що розгорнулися в зв'язку з походом Д. Вишневецького на гирло Дону в кінці 1550-х років. У цій протитатарській кампанії активну і самостійну ролю відіграв отаман Мишка Черкашенин, що його ім'я лишилося навіть в народній поезії, як ім'я славного вояки, що громив татар озівських³⁾. Отаман виступає на чолі цілого військового загону, і можна думати, що існування таких загонів в тутешніх степах було не новина. З цього погляду дуже цікаве оповідання московського висланця Новосильцева, що йшов на Дін під охороною того ж отамана Мишки; він каже в своєму звідомленні, що у „Мишки Черкашенина, у атамановъ и казакъ не у всѣхъ были суда готовыя старыя на Донцѣ, и они дѣлали себѣ каюки“⁴⁾. Отже у цих козаків були на Донці навіть постійні човни; таким чином Донещина за тих часів зробилася уже самостійним місцем осідку перехожих ватаг.

Архівні матеріяли дають нам цінні вказівки на існування в останій чверті XVI сторіччя численної уходницько-добичницької людности на степах Слобожанщини⁵⁾. Кількість мандрівної людности на Слобожанщині під цей час значно зросла, життя стало напруженіше, жвавіше. За цих часів з'явилася на Донці московська сторожа, а разом з цим почалися численні сутички між нею і місцевою Українською людністю, що звикла почувати себе тут паном становища. Сутички ці ставали дедалі численніші і гостріші, бо стимулювалися репресіями від Москви, і помалу набували вигляд постійної війни поміж обома сторонами. Звідси численні звістки про цю боротьбу в московським тогочаснім листуванні⁶⁾ Характерна риса слобідських стосунків за тих часів було те, що місцеве українське козацтво поділялося на козаків „слухняних“ — на службі Московської держави і „воровських“, які вважали, що вони мають право ставитися до цієї держави легально чи вороже. Власне між обома частинами слобідського козацтва було мало різниці, але в фактах боротьби з „воровством“ мусимо бачити конфлікт двох стихій, що зустрілися — масової української колонізації в формах уходництва помісної системи Московщини з її державно-адміністративною ініціативою. „Слухняні“ козаки поділялися на тих, що служили в Путивлю, і „донецьких“ під головуванням отамана м. Федорова і можливо інших отаманів. Козаки мали тільки утримання від московського уряду, але де мали осідок і як організовано було

¹⁾ Україна та Дін, с. 6.

²⁾ Д. Багал'їй. Очерки, с. 75.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 365.

⁴⁾ Д. Багал'їй. Очерки с. 76.

⁵⁾ М. Грушевський, І. У.-Р. VIII, ч. I, сс. 364—7

⁶⁾ Не наводячи всього цього досить численного матеріалу (див. А. М. Г. і «Донскія Дѣла»), додаю лиш дещо з А. М. Г., т. I. В кінці 1580-х років боротьба так загострилася, що московському урядові довелося згорнути свою мережу „стоячих голов“ і замінити їх рухливішими станицями: „стояти сторожевим геловом... а съ ними по 36 ч. на донецькихъ сторожахъ не мочно-громять ихъ Черкасы на урочныхъ мѣстѣхъ, а укритися имъ такими людьми не мочно“ (с. 61).

їхню службу, про це не маємо ближчих відомостей. „Воровські“ козаки блукали вздовж р. Донця до гирла р. Айдару, заходячи на північ до м. Путивля і по р. Оскору, де орудував один час отаман Мишук; забігали вони й ще далі — на Дін і навіть на південні московські міста; на заході тісно в'язалися вже тоді з колонізаційними районами по рр. Сулі і Хоролу. Щоб показати яка велика була ця козацько-добичницька еміграція за тих часів, наведу реєстр імен отаманів, про яких згадують наші джерела. Це були „слухняні“ чи служилі — Василь Андрійв, Якуш Лисий, Агій, Іван Ізюмський, Федір Городський, Юшка Лопатин, Івашко Розмазня, Труш, Грицько Деменьков, Федько Жулідоров, Іванко Білоус і інші; „воровські“ — Степан Євлашов, Мишук, Лазар, Лук'ян, Карнаух, Берчун, Калоша і інші ¹⁾. Черкаське воровство“ тривало й далі, і боротьбу з ним поставлено як один з найважливіших обов'язків воевод збудованого в р. 1600-му Цареборисова ²⁾. Не маємо підстав гадати, що за московської „смути“ кількість українського козацтва на Слобожанщині зменшилася, хоч звісток з того часу звичайно не маємо. Як закінчилася „смута“, до степів в кожному разі повернулася та людність, що брала участь у походах на північ. Окремі звістки про розбишацтво на півдні в роках 1620-х знову з'являються. Так в році 1623-му пограбовано коней Торських промисловців, що варили сіль ³⁾. Року 1631 чуємо про напад на білогородські слободи, в році 1632-му про пограбування Савинського монастиря, в р. 1636 — про сутичку оскольських служилих українців з „воровськими“ на риболовлі ⁴⁾. В кінці 1630-х років почато енергійно відновлювати слобідську сторожу й станиці, оперті крім Путивля на нові міста — Білгород і Валуйку, і будувати міста „Білгородської Черти“; в самому центрі Слобожанщини постала московська фортеця Чугуїв. Рівночасно до Слобожанщини почала припливати численна козацька людність, найбільше з Лівобережжя, що її „золотий спокій“ витиснув з Запоріжжя. Разом з цим з новою силою поновлюється попередній конфлікт, знову те ж „Черкаское воровство“. Численні звістки про сутички козаків і московських служилих дозволяють нам відповідно оцінити розмір цієї козацько-добичницької колонізації в 40-х роках. Козаки оперують передовсім на горішньому Дінці, між Чугуєвом і Білгородом ⁵⁾, побивають московських служилих то в 20 вер. від Білгорода, то під самим містом, цією центральною фортецею Москви на півдні — в 4-х верстах від неї ⁶⁾. Далі на захід в запіллі „Черти“ чуємо про грабунки під Хотмижськом ⁷⁾; вздовж цілої західної смуги Слобожанщини — постійна дрібна війна з нападами і насильствами пасічників ⁸⁾. Під Валками б'ють місцеву сторожу, там же 100 запорожців орудують в році 1650 ⁹⁾;

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, VIII, ч. I. с. 366.

²⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I. с. 10. Про боротьбу московського уряду з українським добичництвом — див. нижче.

³⁾ М. Д., Блг., ст. 10. а. 419.

⁴⁾ М. Д., Приказн., ст. 48.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., III, № 190.

⁶⁾ Ibidem, № 175. М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 446.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., III, № 188.

⁸⁾ Війна з пасічниками і напади з їх боку — звичайне явище; про неї дивись нижче.

⁹⁾ М. Д., Посольський приказ, Польські справи 1650 р., ст. I, а. 588.

ватага в 20 чоловіка нападає на служилих людей з Городного Острога ¹⁾; Чугуїв в постійній облозі, уганяти за ворогом не можна, бо „воры Черкасы уходят в лес врознь рассакмясь... и слѣду их... негдѣ не знать“ ²⁾; далі на схід, на середньому Дінці московська сторожа не може втриматися під тиском уходників; бачать їх і на рибних промислах на р. Береці ³⁾, і на усті річки Борової. Під Тором, коли с. Протасєвъ з охороною в 100 чоловіка оглядали солоні озера, їх „осадили“ „воровські“ Черкаси і вони, ледве одбившись від них, не могли проїхати до Маяків ⁴⁾. Далі постійні сутички в гирлі рр. Айдара і Деркула; в уроч. Сокольїх Горах на Дінці грабують будари купців і служилих ⁵⁾. Особливо часті сутички і бійки під Валуйками, на шляху звідти на південний Схід ⁶⁾. Звідси козацькі ватаги проходять на Богучар, де їх раз-у-раз бачимо ⁷⁾; далі ватаги йдуть Доном вгору до гирла Тихої Сосни, де їх улюблене місце — „Рибний Плес“ (певно пізніший Острогозьк) ⁸⁾. З Дону йдуть далі на Хопер, Міус, Бузулук ⁹⁾.

Таким чином численні звістки про козацьку добичницьку людність охоплюють всю територію нашої країни. Але ця людність не була така розпорошена і текуча, як можна гадати на підставі наведених звісток. Те, що відрізняє 40-ві роки на Слобожанщині від часів попередніх, — це те, що мандрівні ватаги виразно концентруються навколо одного територіяльного центру. Цим центром зробилися Торські солоні озера. ✓

Солоні варниці на Торі були популярні здавна, і певно вже в кінці XVI віку брали тут сіль приходні з Лівобережжя. Зв'язок з Лівобережжям зберігсь і надалі, і в році 1653-му ми бачимо на Торі велику ватагу з 400 полтавців, що варили там сіль і мали незабаром повернутися на батьківщину ¹⁰⁾. Але по сіль наїздили не тільки українці з Польщі; постійними гостями були тут служилі люди з московських міст, що їх бачимо тут вже починаючи з 1625-го року, і то з таких далеких міст, як Вороніж, Ливци, Курськ. Пізніш мандрівки на Тор з цих міст, а особливо з міст „Черти“ зробилися звичайним явищем ¹¹⁾. Таким чином Тор був справжнім інтернаціональним

¹⁾ М. Д., Прикази., ст. 571, а. 119.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 181, а. 365.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 140, а. 134.

⁴⁾ М. Д., Прикази., ст. 171, а. 354, р. 1646.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., III, № 178; М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 294.

⁶⁾ Численні згадки — „Україна та Дін“, сс. 37, 41.

⁷⁾ Тут був намір збудувати навіть місто, щоб охороняти дінський річний шлях (Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, ч. 10)

⁸⁾ Так іде ватага 190 чоловік року 1646-го (М. Д. Прикази; ст. 170, л. 262).

⁹⁾ Корочанські акти, ч. 63; на цих річках в році 1646 ватага в 500 чол. розбивали козацькі поселення.

¹⁰⁾ А. М. Г., II, ч. 625.

¹¹⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 133. На захід валки з сіллю проходили повз м. Валки на Колодтаєву Гать коло гирла р. Мерла (див. вище стор. 27). По містах Московщини існували значні запаси торської соли, так в Осколі було 360 п., Білгороді 221п., Курському 476 п. Мценську 951 п. і т. д. (М. Д., Блгр., ст. 192, л. 47). Ось цікаве свідчення учасника солоних промислів в 1645 р.: „в Розряде, спрашиваны, короченець Данило Шевелевъ, белгородецъ Радионь Чичѣрий сказали, что они на Тору и на Торцѣ для соляного варенья бывали многажды;... а хаживали де из украинныхъ городовъ служилые и всякие люди къ тѣм озерамъ для соляного варенья по 500 и по 400 (М. Д., Блгр., ст. 199, а. 128).

промисловим вузлом, де існували особливі звичаї, і де кожний мав рівні права і безпеку незалежно від свого походження. Мимоволі згадуються подібні ж стосунки на Дону і в Січі. Степова добичницька людність почувала тут себе зовсім незалежно¹⁾, і невелика московська сторожа, яку бачимо тут і давніш, і знову в році 1646-му²⁾, не могла перешкодити своєрідному розвитку тутешнього життя. Правда, що фортифікації, які робила тут для себе місцева людність³⁾, мали цілком тимчасовий характер, і постійного житла (крім хіба куренів) не було тут ще довго; але зв'язок з сусідніми уходами і безумовний попит на паливо, поживу і інше мусів творити на Тору на час робочого сезону справжній степовий центр. Отже нема нічого дивного, що саме тут концентрувалися більші козацькі загони, маючи тут постійніший осідок і опертя. Можливо, що постійна татарська небезпека сприяла утворенню тут озброєних відділів. Про них чуємо не один раз. У гирлі р. Жеребця (недалеко гирла р. Торця) — велике становисько „литовскихъ воровскихъ Черкас“; тут року 1642-го стоять отаман Васька Рябуха і Грицько Торський. Далі ватага Рябухи переходить під головування Семена Забузького, що прибув з-за кордону⁴⁾, цього, як висловлюється акад. М. С. Грушевський, „легалного представника козацького війська польської (від „поле“) України в його власній уяві“. Акад. М. С. Грушевський⁵⁾ наводить цікаві листи від цього „отамана старшого“, як він себе титулує, до валуйського воеводи від 7 і 12 червня 1642-го року. Обидва листи писано з Тору, що є ніби офіційний отаманів осередок. Ім'я Забузького трапляється в вістях з Слобожанщини і дальшими роками. Але цими роками найчастіш як провідник більших козацьких ватаг на південній Слобожанщині, виступає вже згадуваний Грицько Торський, що іменується іноді „полковником“. Ім'я цього отамана вказує не тільки на походження з Тору. Маючи, як і Забузький, багато люду з Лівобережжя в складі своєї ватаги, він більш зв'язаний саме з районом Тору і оперує головню в його околицях. На Донці його ватага має власні човни, і це нагадує нам славного Мишку Черкашеніна XVI віку.

¹⁾ Згадаємо наведеву вище згадку про те, що через збройний опір козацької вольниці під уроч. Маяками московський відділ 100 душ мусів вертати, не скінчивши свого діла (М. Д., Приказн., ст. 171, а. 354).

²⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 245.

³⁾ Ibidem. с. 133. Цікавий епізод — опис оборони Торського коша під час татарського нападу — маємо з р. 1657. Того року до Москви приїхав харківський козак Федір Ріпка (пізніш — полковник) з полоненим татариним, сам поранений на Тору, і оповів: „их де разныхъ г-х и черкаскихъ (лівобережних і слобідських) городов было на Тору на соляныхъ озерахъ Черкасъ для соляного варенья съ 100 ч., а воинскихъ де людей Татар приходило к ним на Соляние озера с семсотъ чел. и большіи, и былъ де у нихъ с тѣми Татары у соляныхъ озеръ об надолбы... бой с четвертого часу дни до вечера, и на бою де Татаровя убили у них Черкасъ 4-х чел. да ранили 15 чел., да в полон взяли 30 чел., да у нихъ же Татаровя отогнали с полтораста лошадей и волов, а они Черкасы побии Татар съ 30 чел. да ранили съ 60 чел., и з бою де Татары того ж вечеру пошли в степь, а в куреняхъ де Татары никою Черкасъ в полон не взяли“ (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 161).

⁴⁾ Чи не той то Семен Забузький, що його року 1649 виставляє Польща як конкурента Хмельницькому?

⁵⁾ Історія України-Руси, т. VII, ч. 2, сс. 348-353; тут же вібрано численні відомості про степове добичництво на Слобожанщині в 40-х роках, що я їх нижче наводжу без окремих в'ясок.

Грицько Торський, як і Забузький, і дехто з інших отаманів, тримається щодо Москви незалежно, але по змозі лояльно; московських бранців відбитих від татар дбайливо відправляють до Святогорського монастиря¹⁾). Г. Торський з'являється з титулом полковника на становиську козацьких ватаг у гирлі р. Жеребця в р. 1642 і того ж року розбиває кримського посла²⁾). Року 1644-го в м. Зинькові були чутки, що Торський пішов на степ громити московських і турецьких послів³⁾, але в серпні того ж року він громить татарський загон на Дінці, на Берецькому перелазі і відбиває полонених корочанських служилих⁴⁾). Року 1646-го отаман Г. Т. набирає в Миргороді 500 д. і іде під Валуйки громити кримську казну⁵⁾). Року 1647-го Г. Торський збирає в Миргороді 2 тис. козаків, а року 1648-го білгородський воевода пише, що він вже на Донці, і що через його і інші ватаги так „розмножилось воровство“, що вже й сторожа не може проїхати на Дінець⁶⁾). Стосунки з Москвою вже виразно псувалися і у більших ватажків через стихійне „воровство“ добичницьких мас.

Переглядаючи наведені вище звістки про те, що коло середнього Дінця купчилися великі козацькі добичницькі ватаги, не можна не зробити висновок, що в 1640-х роках вже виразно намічалось утворення на Донці такого ж козацтва, яке концентрувалося і на двох більших річках східноєвропейського півдня — Дніпрі і Дону; це козацтво тісно зв'язане було з наддніпрянськими „волостями“ (як і на Запоріжжю за тих часів), особливо тісно зв'язане було з Запоріжжям і Доном (проте і Запорізьке і Донське козацтво також тісно зв'язалися між собою), але, як ми бачили, цілком не двозначно локалізується саме на середньому Дінці, маючи за базу Полтавсько-Миргородське Лівобережжя, і концентрується коло центру — Тору, що деякими рисами трохи нагадує нам запорізьку кошову громаду.

З Запоріжжям Донецьке козацтво було зв'язане і безпосередньо (дуже часто тутешні „воровські“ загони звать ім'ям запорожців) і посередньо через оту свою колонізаційну базу — Лівобережжя яке було значною мірою за базу і для Запоріжжя. Ми вже згадували, що в 1640-х роках українській мандрівній людині перепинили шлях на Запоріжжя, отже збільшений через те рух на схід мусів позначитися передовсім на збільшенні саме козацько-добичницької і властиво запорізької людини.

Але в'яжучися тісно з Запоріжжям, Донеччина, що лежала на шляху з Лівобережжя (і Запоріжжя значною мірою) на схід, тим тісніш в'язалася з Донщиною, куди провадив цей шлях. І коли частина мандрівної козацької колонізації виразно, як ми бачили, концентрувалася в 1640-х роках (та й значно давніш) на середньому Дінці, то головна частина еміграції з Запоріжжя проходила все ж на Дін. Не спиняючися на цій еміграції⁷⁾, нагадаю тільки

¹⁾ Історія України-Руси, *Ibid.* Те саме робить отаман Матюшка Миргородець.

²⁾ Филаретъ, У, 58.

³⁾ Історія України-Руси, с. 362.

⁴⁾ Корочанські акти, ч. 66

⁵⁾ Филаретъ, IV, 56.

⁶⁾ Історія України-Руси, *Ibid.*, с. 353.

⁷⁾ Україна та Дів, К. 1928.

що найбільші протитатарські експедиції, які робили дончаки за ближчою й широкою участю запорожців, відбувалися в кінці 1630-х років, в рр. 1640—41, далі в р. 1645 і продовжувалися після злому Хмельниччини в рр. 1654—5¹⁾. Про те, що в цьому поході брало участь українське козацтво, було широко відомо; в поході 1654 року взяли участь понад 700 чоловіка „черкас“ під проводом отамана Вергуна (Дергуна)²⁾. Походи запорожців на Дін оточували Слобожанщину українською колонізацією з півдня і сходу, і це не могло не впливати на хід її залюднення.

На попередніх сторінках подано короткий і неповний огляд жвавої добичницької діяльності українського козацтва в південній Слобожанщині напередодні Хмельниччини. Цей огляд примушує нас спинитися на питанні: що власне була соціально ця напіврозбишацька людність, і яка була її питома вага, як колонізаційного чинника.

Численні і проречисті звістки тогочасних джерел примушують нас погодитися з думкою авторів, які писали про „черкаское воровство“ на Слобожанщині, що серед маси тутешніх добичників значна частина — це були звичайні розбишацькі ватаги, позбавлені будь-якого чуття суспільного зв'язку з кимнебудь окрім членів своєї ватаги. Маємо низку звісток, що розбишацькі ватаги розбивають і грабують своїх же братів, ухадників — козаків з Лівобережжя. Так року 1623 у м. Лебедяні був неспокій з того приводу, що „воровські люди“ (які саме?) відбили коней у Торських солеварів³⁾. Тут ще не видно, що пограбовано українців. Вирівніша звістка з року 1639, що ватага в 2000 „Черкас“ підходила нещасливо під Чугуїв і мусіла вертати на Лівобережжя, а вертаючися „на пасеках... у многих Черкас пчелы подрали и многих пасечников до смерти побили, а иных безвѣстно нѣтъ (звідки це міг знати воевода — автор одписки?) и на сенокосехъ у многих Черкас лошеди поймали“⁴⁾. Крім певної обережності до свідчень воеводи, що міг свідомо перебільшувати, звернемо увагу на кількість ватаги і на рік події: дуже можливо, що цей похід організовано спеціально проти Чугуївської колонії і що мова тут мовиться про пасіки і коней саме чугуївських українців, а не пасічників з України. Року 1641 новий напад на Тор ватаги з Полтавщини в 30 чоловіка, але знову не знати, кого грабовано⁵⁾. Року 1658 скарга отамана цареборисівського І. Світличного, що в р. 1656-му „воровські люди“ відігнали всіх коней і волів цареборисівських козаків⁶⁾. Хоч як до цих звісток ставитися обережно, ми все ж мусимо гадати, що дещо в них правдиве. У двох випадках маємо сутички служилих козаків з Валуек з „воровськими“ на уходах, при чому кількох валуїців забито. Далі маємо численні звістки про те, що українські козаки нападали спільно з та-

¹⁾ Ibid сс. 26-28

²⁾ Ibid., с. 29; р 1656 мб. про цей же похід чи про дальшу еміграцію на Дін оповідали в Криму московським посланцям: «Пришли де к Донским Козаком Черкас много без повелѣнья Богдана Хмельницкого» (М. Д., Польський приказ, Кримські справи, кн. ч. 40, а. 364).

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 10, а. 419.

⁴⁾ М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 94.

⁵⁾ Україна та Дін с. 38.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 481, а. 16.

тарами. Року 1646 на р. Бузулук (Тамбовщина) прийшли 500 чол. „воровських“ черкас і татари, і була чутка, що „тѣ де Черкасы с Татары за одно“¹⁾. Року 1648 з Лівобережжя вийшов отаман Забузький з 70 козаками й 30 татарами і стали на Дінці²⁾. Року 1656 писав до Цареморисова „с Тору Черкаский отаман Сава Таран: 8/IX приходили на Тор Азовские Татаровя чел. с 500 и с тѣми Татары приходили переметчики Черкасы черкасских городов чел. с 30, и на Тору солеваров порубили и в полон поимали чел. со двѣсти и больше“³⁾. Чуємо про „Черкас“, що вони побасурманилися⁴⁾ і між ними особливо про перекінчика Бердника (Бердниченка), озівського отамана, що з своєю українсько-татарською ватагою турбував південну Слобожанщину в 1650-х роках⁵⁾.

Зрештою випадки, коли українці приятелювали з татарами, не суперечили постійній боротьбі між ними в умовах своєрідного степового побуту. Українська добичницька людність поставлена поміж двох вогнів — воеводською адміністрацією з одного боку (з нею перебувала ця людність в постійному конфлікті) і татарами з другого боку (віковичним ворогом „миру християнського“, себто слов'янського) мусіла шукати порятунку і знаходила його чи то переходячи на службу до московських міст — дістаючи збільшену платню й зберігаючи внутрішню самоуправу, чи то утворюючи більші загони, які намагалися зберегти лояльні стосунки з Московською владою (от як загони Г. Торського і С. Забузького). Але дрібніші ватаги, що промишляли більш шаблями й списами, ніж острогами і сітками, і бажали зберегти цілковиту волю дії, природно мусіли зливатися з подібними ж до них ватагами з татарського боку⁶⁾.

Усі ці „вори“ виходили здебільшого з лівобережної України. І, здається, не буде помилкою сказати, що виходили вони звідти не потайки, а ледве не за офіційним дозволом тамтешньої польської адміністрації. Вже те, що, Г. Торський дуже легко набирає на Миргородщині свою двохтисячну ватагу, каже нам дещо. Після удачі чи невдачі, однаково ватаги легко вертають додому, не боючися репресій за те, що накоїли за московським кордоном. Важко сказати, що саме сприяло такому ставленню польської влади: бажання заподіяти шкоду Москві, надія поширити на сході свої впливи, чи може бажання спекатися цієї принципово „неслухняної“ неспокійної людности, що її, як вище згадувано, було там багато, і яка все одно мало обіцяла користи для панського господарства⁷⁾. Крім того, місцеві польські агенти мали з походів добичницької людности і певний зиск, що його вони можливо ховали від своїх патронів. Про це маємо документальну звістку:

¹⁾ Корочанські акти, ч. 63.

²⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 190.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, л. 36.

⁴⁾ М. Д., Моск., ст. 282.

⁵⁾ Чуємо про нього не один раз; можливо, що це були різні люди.

⁶⁾ Подібно ще в XVI ст. за посланцем Новосильцевим уганяють «казацьки атаманы Сенька Ложникъ съ товарищи 80 чел., де с нимъ же пробираютца Казыевы Татары да два атамана крымскихъ» (Д. Багал'ви, Очерки, с. 76).

⁷⁾ Вони очевидно перебували тільки під номінальною зверхністю місцевих державців і підлягали їм як мешканці певної місцевости, але не піддані — кріпаки, так звані «служняні», яких записувано до люстрацій.

р. 1644 корочанському воеводі наказано допитувати полонених „воровських“ Черкас, звідки вони родом, а головню — кому з польських урядовців „лошадей и рухляді дали“¹⁾). Який тісний був зв'язок слобідських добичників з Лівобережжям, це бачимо хоч би з того, що коли відомий нам Г. Торський, дарма що поводивсь супроти Москви досить легально, вирушив на Дінець із своєю ватагою, набраною на Миргородщині і Гадяччині, то до нього приєдналося й чимало купців з Полтави, сподіваючись очевидно на добру комерцію в тій нагоді²⁾). Отже паростки панського й міщанського капіталу протягнулись на Слобідчину навіть тут. Це все примушує нас глянути на козацьке розбишацтво трохи з іншого погляду і спробувати оцінювати його не як звичайне грабіжництво, але розглядати, як прояв і характерну рису своєрідного побуту українських степів XVI-XVII віку, а цей побут, як своєрідний і певною мірою суцільний комплекс соціально-економічних відносин, відомих нам ще з наддніпрянського життя XVI віку³⁾).

Грабіжництво принагоді, а може часом і професійне розбишацтво могло іноді бути завданням, а звичайне мабуть найяскравішим проявом діяльності добичницьких ватаг. Але справжнім реальним ґрунтом їх щоденного існування були очевидно не ці порівнюючи рідкі й спорадичні грабунки, які не могли би виправдати мандрування в степах такої маси людности⁴⁾). Цим ґрунтом безперечно було використання природних багатств країни, її риболовель і „звіриних промислів“. Не як завдання, не на вивіз і продаж спеціально, і як щоденної поживи, цього було досить, щоб непереможно притягати до себе людність, зубожілу протягом тяжкої зими. „Воровство“ було висновком, ухидницька промисловість — за основу. За вичерпливою характеристикою акад. М. С. Грушевського, це був „розвій українського ухидництва під охороною добичницьких ватаг, під загальною фірмою „воровства“⁵⁾).

Цікаво, що про воровство ми чуємо саме в тих районах, де існували старовинні і багаті уходи. Ці уходи починалися за р. Ворсклом, але тут простягалися великі ліси, де розпросторилися головню пасіки лівобережних ухидників, про які мова буде нижче. Та й тут мандрували дрібніші ватаги. По горішньому Дінцеві лежали „юрти“ Салтовський і Котковський, роздаванні за гроші, за службу чи „в ругу“ монастирям ще в першій чверті XVII віку, а від місцевої людности експлуатовані певню з давніх часів. Сюди ухидники заходили, але не трималися тут постійно. Більше чуємо про

¹⁾ Корочанські акти, ч. 8; очевидно така традиція була.

²⁾ А. М. Г., II, с., 190.

³⁾ У люстраціях. 1652 р. Просторішу і повішшу характеристику степового побуту середини XVII віку на підставі нових архівних матеріялів буде подано в окремій студії автора і в незакінченій ще роботі аспіранта Д. О. Кравцова, що працював в московському архіві разом з автором цієї праці. Картина побуту ухидників на Слобожанщині поповнюється історією постійної боротьби їх з Татарами, що на ній я тут не маю змоги спинятися.

⁴⁾ „По Донецьких чернях (лісах) і річках скрізь Черкаси“, як називав сучасник (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, с. 349, рік 1642).

⁵⁾ Ibidem, с. 367. Інші дослідники оглядаючи козацьке „воровство“ на Слобожанщині, теж висловлюються про нього як про стихійне явище, що впливало з традицій степового життя („Україна та Дінь, с. 43).

них в околицях Чугуєва, у вигідній місцевості, де в 1620-х роках роздавали юрти Мохначевський, Гниловський, Бабкінський, Тетлегінський, по р. Удам, по р. Мозу і інш. Поблизу лежали юрти Талдиківський і Буликлейський. Але центральний осередок вільного ухадництва починався далі на південь — в гирлі р. Береки, де лежали юрти Савинський, Березький і Ізюмський¹⁾. Тут був значний ухадницький центр²⁾. Ізюмський ухад відомий був здавна, Ізюмський юрт відомий і пізніш, ще р. 1667³⁾, і далі зберегалася традиція, що тут існував якийсь „окоп“ і заклалася саме тут перша на Слобожанщині постійна українська оселя (перша відколи занепав Чугуїв)⁴⁾. Тутешні уходи а так само ті, що лежали далі на південний схід, притягнув до себе пізніш відновлений Цареборисів. Ось „додатковий“ реєстр уходів, що належали цьому містові р. 1656 („основний“ реєстр, на жаль, не зберігсь): р. Балikleя Мала, озеро Ільмень, затон Березький, колодязь Студенок⁵⁾, затон Пичугин, колодязь Нетригусь, р. Тор, р. Бахмут, р. Чорний Жеребець, р. Красна, р. Борова і сім озер солоних⁶⁾. Про Торські озера ми говорили раніше. На р. Бахмуті згадуються українські ухадники р. 1652⁷⁾. Про ухадницьке становище в р. 1642 в гирлі р. Жеребця вже згадувано. У цій місцевості, в районі гирла р. Оскола ще як будовано першу цареборисівську фортецю, р. 1600 була численна ухадницька людність⁸⁾; бачили ми її там в 1640-х роках. Далі на схід старі традиційні уходи лежали по р. р. Айдару⁹⁾, Явсугу¹⁰⁾, Деркулу¹¹⁾, хоч тут ухадників бачимо рідше. Більше про них чути в системі Дону, де лежали уходи на р. Богучарі і уходи Битюцький, Ікорезький, Осередський.

Ухадницька людність (вільна, не служебна) не трималася тільки зазначених оце місцевостей в смузі лівого берега середнього Дінця з її лісами і байраками, але заходила й далі на північ, аж до північніших меж Слобожанщини, до Білгородської Черти. Бачимо її тут на Тихій Сосні і під містом

¹⁾ Ці юрти належали до 1626 р. Савинському монастиреві, а коли він занепав, в р. 1630-му їх просив собі Святогорський ман. Два останні одієно в 8 крб. річно (М. Д. Володимир. стіл., ст. 46, а. 317). На березьких уходах зустрічаються в р. 1641 валуйські служилі українці з «воровськими» на тутешніх рибних ловлях (М. Д. Блгр., ст. 140, а. 134).

²⁾ Маємо навіть ім'я ватажка Іван Ізюмський (І. У.-Р., VIII, II, с. 366).

³⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 358.

⁴⁾ Див. перші праці з історії Слобожанщини — Срезневського, Гербеда і ін.

⁵⁾ Невелика річка.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 409. л. 35.

⁷⁾ Корочанські акти, ч. 104.

⁸⁾ Наказано скликати «лучших людей» місцевих ухадників і їм сказати «государево жалованье»: тѣми рѣками Донцомъ и Осколкомъ и со всеми рѣчками, которые впали въ Донецъ и в Осколь вѣлѣлъ отдать имъ, донецкимъ и Оскольскимъ атаманомъ и ковакомъ безданно и безоброшно... (і їм) по своимъ юртомъ жить и угодиъ всякими вдавѣтъ (Д. Багал'їй, Материали, Т. I, с. 10)

⁹⁾ Валуйські служилі українці — отаман і 10 козаків були аж на Айдарі для рибної ловлі, на Шульгиному ватоні, і тут зустрілися з двома ватагами «воровських Черкас» і з Дінською ватагою, що була тут теж певно для риболовлі (М. Д. Сівськ., ст. 124, л. 294).

¹⁰⁾ „Україна та Дін“, сс., 15 і 42; про тутешніх ухадників див нижче.

¹¹⁾ Ibidem.

Корочкою. Під Корочкою увійшла вона в гострий конфлікт з служилою корочанською людністю, і уходників наказано зліквідувати ¹⁾.

Таким чином зв'язок „воровської“ людности з територією уходів цілком виразний. На жаль, маємо дуже мало відомостей про безпосередній зв'язок „воровських“ людей з уходниками, так само і про уходників — професіоналів, що мали на меті спеціально промислову діяльність. Але дещо маємо ²⁾. Передовсім нагадаю наведений вище ³⁾ наказ про будову Цареборисова р. 1600, де мова мовиться про численних уходників, а потім підкреслюється, що вони тісно зв'язані з „воровством“. У наведеній також ⁴⁾ звістці про Корочанське воровство р. 1644 далі з'ясовується, що на корочанських уходах з'явилися не тільки „вори“, але людність, що має на думці тільки мирні уходницькі промисли ⁵⁾. Р. 1641 на Берецьких риболовлях служилий валуйський українець натрапив на „воровську“ ватагу з-за кордону і, побоюючися за свою долю, збрехав ніби він з п'ятьма товаришами сам з Польщі, живе на Донці для рибного і звіриного промислу вже 3-ій рік; отже було це все досить імовірно, щоб противна сторона не запідозрила неправду ⁶⁾. Того ж року на Богучарі, в гирлі її, 28 чоловіка живуть у куренях, очевидно на промислах ⁷⁾. На р. Деркулі валуйці р. 1650 бачили двох уходників у човні і в своїй доповіді назвали їх „камишниками“ ⁸⁾; в р. 1652 на тій же річці донці зустріли „Черкашенина, Лукьяном зовут гуляет на рѣкѣ на Деркуле для звѣриной добычи“ ⁹⁾. Крім цих звісток можемо міркувати, що коли (як вище згадувано) валуйські козаки могли ходити для рибних і звіриних промислів на Деркул, Айдар і Жеребець і навіть на Береку, то звичайно в цих місцях повинна була господарювати і вільна не служебна людність, тільки ми про неї не маємо змоги почути ¹⁰⁾. Переглянувши звістки про інтенсивні сутички з уходницькою людністю бачимо, що ця людність виходила з Лівобережжя весь час, і ціле десятиріччя 1638-48 рр. темп цієї еміграції не

¹⁾ Тут, досить далеко на півночі, тече річка Вовчі Води, надана ще року 1599-го білгородському Микольському монастиреві (Д. Багал'їй, Очерки, с. 118) а в році 1647-му її має П'ятницький монастир, але сам не експлуатує, а віддає в оренду білгородським служилим. Та їх б'ють тут горчанці, що побудували недалеко свої слободи (Корочанські акти, ч. 13). У цій же околиці з'явилися і «вори»: «которые корочанские служилые люди, Русские и Черкасы... бывають съ Корочи в отпускѣ для промысловъ за звѣремъ и на рыбныхъ ловлях, і тѣх людей на промыслахъ Черкасы побивають и грабят» (Корочанські акти, ч. 8).

²⁾ Те, що наші джерела мовчать про промислову діяльність уходників, легко пояснити їх специфічністю.

³⁾ Див. вище.

⁴⁾ Див. вище.

⁵⁾ «А которые Литовские люди и Черкасы учнутъ приходитъ на нашу сторону и убивства и грабежу и татбы от нихъ не будетъ, и ты б (корочанський воевода) тѣхъ Литовскихъ людей и Черкасъ съ нашея земли ссылалъ без бою и безъ всякого дурна и велѣлъ имъ сказывать, чтобъ они впредь в нашу сторону въ бортныя ухожья и во всякия угодыя не приходили» (Корочанські акти, ч. 8).

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст., 140, а. 134.

⁷⁾ „Україна та Діа“, с. 39.

⁸⁾ Ibidem, с. 42.

⁹⁾ Ibidem, с. 15.

¹⁰⁾ Аналізі соціально-економічної структури степового уходництва, як явища загальноукраїнського масштабу, автор має присвятити окрему студію.

меншав; ця своєрідна мандрівна еміграція дуже побільшала вже в роках 1640—41, зміцнюється в рр. 1644-5 і далі не перериваючися вона досягає чи не найбільшого напруження на початку року 1648, відбиваючи таким чином те напруження, що існувало під той час на Наддніпрянщині і закінчилося великим вибухом влітку того року.

Уся ця маса ухидницької людности мандрівна, непевна, непостійна, всезрештою перетворювала степи Слобожанщини напередодні Хмельниччини на так чи сяк, але залюднену країну і пізніш, притягнена до нових міських центрів — Острогозька, Царборисова і Змієва, по-новому формує тутешнє життя. Бурхливі події Хмельниччини відтягли її на захід на цілу першу половину 1650-х років, південна Слобожанщина тоді спустіла, про „воровство“ не чути¹⁾, а коли добичницька людність з'явилася тут знову на своїх знайомих їй уходах по середньому Дінцю, то умови тутешнього життя були вже інші: її втягла до себе осіла „городова“ колонізація середини 1650-х років²⁾.

3. Пасічна колонізація в Західній Слобожанщині.

Вільна добичницько-військова козацька колонізація, що її ми вище оглянули, дає нам яскравий приклад колонізації далеких просторів, переходів в далекі місця, де люди не прив'язуються міцно до певної місцевости, переходять з одного уходу на другий, всюди знаходячи собі здобич, а нарешті вертають на попередні місця, звідки прийшли, на місця, де постійно перебувають їхні родини. Власне це не сама колонізація, але скорше її підготовка. Екстенсивність ухидницького добичництва і добичницько-розбишацькі елементи в побуті степового козакування вимагають далеких переходів і широких просторів, де були б лісостепові закутки, невеликі байраки, розкидані по степу. Отже це добичництво мусіло передовсім розвинутися в малозалюднених просторах степового слобожанського півдня і південного сходу, де ми його і спостерігаємо. Інші природні умови були в лісостеповій, північно-західній Слобожанщині.

Ці відмінні природні умови сприяли тому, що в цій частині Слобожанщини поширилася інша колонізаційна форма — пасіки. Крім того, для пасічного господарства потрібні були місцевості краще забезпечені і оборонені від кожденної небезпеки татарського та розбишацького нападу, руїни і грабунку; потрібне було близьке сусідство з економічними базами, з ринками збуту,

¹⁾ О. Гермайзе (ор. cit. с. 43) каже, що «найбільше шелесту наробило (гультьяйство) в 40-ві і 50-і роки», і лиш потім воно «спиняється»; тимчасом відомі нам чутки про «Черкаське воровство» спиняються на році 1647-му (див. також *ibid.*, с. 42); також переривається і участь українців в дівських експедиціях проти татар — про участь у поході 1652-го року не чути (*ibid.*, с. 51); зрештою це цілком зрозуміло з огляду на політику Хмельницького (пор. *ibid.*, с. 44). Спільні походи поновлюються допри р. 1654-5. Про перерву східньої української еміграції в рр. 1648-50 див. в інших місцях моєї праці.

²⁾ Про це див. нижче, там, де ми розглядаємо історію оселення м. Царборисова і почасті Змієва. Важко сказати напевне, коли саме з'явилися знову лівобережні ухидники на Тору; можливо, що року 1653-го, бо весною 1654-го маємо звістку (див. *ibidem*), що на Тору цих ухидників вже тисячі зо дві. В році 1656-му писав воевода з м. Валок, що останніми часами ходять лівобережні ухидники-промисловці на Тор по сіль (М. Д., Блгр, ст. 389, а. 82). Вище згадувано, що українські козаки брали широку участь в нападі дончаків на татарські землі року 1654-го і про поновлення еміграції на Дін в цих роках.

потрібне було таке оточення, де не можна було легко здобувати, небагато прикладаючи праці, але можна було вміщувати працю в більшому розмірі з повільною, але певнішою її винагородою. Усі ці умови були в північно-західній половині Слобожанщини, на захід од північного Дінця. Разом з цим особливості пасічної колонізації і близькість колонізаційних баз дають тут нам приклад повільнішого і поступовішого розсування людности з місць попереднього перебування. Але й тут зберігавсь тісний зв'язок з цими місцями, хоч пасіки значно тісніш зв'язували людність з місцем нового осідку; це вже була колонізація напівосіла, колонізація в цілковитому розумінні цього слова, що, як нижче побачимо, безпосередньо підготувала пізнішу остаточну „городову“ колонізацію цієї країни.

Вище вже намічалось ті райони Лівобережжя, звідки могла посуватися людність на пасіки Слобожанщини. Це були залюднені райони Попселля — Миргородщина і Гадяччина і середнє Посулля — північна Лубенщина з Роменщиною. Фортифікована від Московської держави „Білгородська Черта“, що впиралася в московсько-польський кордон, підходячи до нього із сходу, розтинала колонізаційні хвилі з Лівобережжя на два струмені: північний, що йшов на горішне Попселля і південний, що йшов за р. Ворскло, на її ліві допливи і до системи річки Уд.

Північний район (Сумщина) був здавна зайнятий путивельськими уходами. Тут лежали волості Тешкова на Сулі між Ромном і гирлом річки Терну, Городецька на Пслі, Хотмижська, Лосицька, Нищанська і Немирська з однойменним городищем на Ворсклі (Немирська волость — це пізніша Охтирщина)¹⁾. У цих волостях розташовані були „вічисті“ бортні уходи путивельських севрюків і служилої людности і проваджено надзвичайно екстенсивне господарство. Дарма що Миклашевський, описуючи Путивельщину, і каже про тутешні курені — „кабиці“, але місцева людність здається ніколи не лишалася тут на зиму, і з новою українською людністю зустрічалася тільки на весні, ідучи на свої уходи²⁾.

Посуваючися на схід, українська людність, що незадовго перед тим опанувала суміжну Роменщину, заходила вже в 20-х роках і до Путивельщини, порушуючи державний кордон, захоплюючи уходи путивельської людности і викликаючи опір і репресії від місцевої влади. З цікавої справи 1628-го року³⁾ довідуємося, що ще задовго перед цим роком, після мирової угоди, ніби на захопленій за московським кордоном землі, збудували Ромен а потім і на слободах (пасіках) „сперва поселилось двора по три и по четыре“, а „поселились в тѣх слободах гораздо много (людей) тому ныне четвертой год“, отже близько року 1624-го. Справді зразу постала ціла мережа досить значних поселень: під самим Ромном на Медвежому городищі 20 дв., на Липському — 150 дв., у слободі Рашевці — 50 дв., слободи без імен по 10—20 дв. на Сулі, там же пасіки і буди, нижче від гирла річки Терна сл. Волкова 40 дв., Охмилова 10 дв., Пустовійтова 100 дв., Войтівка 50 дв., в Плавиліщах 30 дв., Бобріку 100 дв., в Ромні було тоді 300 дв.; в Охмиловії слободі

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 20; ці ж волості згадано у Миклашевського, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894, с. 125.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 20 і Миклашевський, с. 124.

³⁾ М. Д., Блгр., с. 20.

міст через Сулу. [✓]Круг слобід зразу ж, а може ще й перед тим, закладено пасіки, що тягнулися від Ромна до гирла р. Терну: українці („Черкаси“) оселилися на „новихъ слободахъ и на пасекахъ и на будех, тою рекою (Сулою) всею завладѣли, и запустошили (?!), звѣрь бьютъ и рыбу ловят и пчелу деруть и бортное деревья на корень секут“. Отже уже за тих часів разом з українськими колоністами з'явилася тут здається нова інтенсивна форма пасічництва з штучними уликами, що запанувала тут трохи згодом, коли поновлено українську колонізацію в середині XVII віку ¹⁾). Що пасіки були тут не тільки влітку, про це маємо недвозначні вказівки: пасічники по лісах „живут без выѣзду“.

а) На звістки про цю колонізацію з Москви надіслано наказа зліквідувати пасіки й слободи, а що людинність їх вчинила збройний опір, то довелось з Путивля вирядити 1000 чолов. служилих, які з огневим боєм пройшли Посулля, розбиваючи слобожан вроздріб і палячи слободи Волкову, Войтівку, Пустовойтову і Охмилову разом з майном, бо його не встигли забрати ні слобожани, ні московські військові під обстрілом слобожан, що ховалися по лісах, дивлячися, як гинуть їхні оселі. Худобу теж відігнати не встигли і вона розбіглася. Далі пройти не пощастило, бо слобожанські загони з'єдналися й почали загрожувати путивельцям. Все ж колонізаційний рух мусів з цього району звернутися на вільніші місця на півдні. Але пасічна колонізація все ж тривала й далі, і року 1649-го дозелося знову розпочинати справу про ліквідацію роменських, а також і конотіпських пасік на р. Терні. Згадується про слободи і пасіки по Сулі і в акті розмежування 1647-го року при опису м. Недригайлова ²⁾).

У цьому районі через вигідні природні й ринкові умови широко розвивалися крім пасік також і промисли уходницьких ватаг: будництво, салітроварення, дегтярство; перед тим звичайно це були підприємства капіталістичного типу переважно (як салітряна варниця лубенського рандаря на р. Боромлі р. 1642-го) ³⁾, а з року 1648-го бачимо підприємства промислових ватаг. Ще в році 1657-му тут бачимо 6 ватаг з Ліво- і Правобережжя, що гнали деготь і платили з того промислу податок сумському воеводі. Але можливо, що й тут ми маємо нову форму тих же капіталістичних стосунків ⁴⁾.

Цей північний район (пізніша Сумщина) був не вигідний не тільки тим, що тут господарили путивельці, але й тим, що він був з усіх боків замкнений для дальшої колонізації: на півночі середнім Посейм'ям (Путивель-Рильськ) давно вже залюдненому скільки дозволяла за тих часів природа тієї країни; на сході верхів'ям Псла, районом, що лежачи між Курським та Білгородом, зазнав великого тягару воеводської адміністрації (це було безпосереднє запілля „Білгородської Черти“); на півдні самою „Чертою“ з фортецями Вольним і Хотмижським. Тому головна хвиля колонізації йде на південь, на вільні місця по Мерлу і Мерчику, відкриті для дальшої колонізації на дальший південь і на схід. Від року 1646-го маємо дуже цікаву звістку,

¹⁾ В цей час занотовує тут появу пасік І. Миклашевський, *op. cit.*, с. 125.

²⁾ А. Ю. и З. Р., III, № 270; Н. Холмогоров, *op. cit.*, сс. 1—5.

³⁾ М. Д., Сівськ., ст. 124 л. 337.

⁴⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, с. 21.

що на південь від Мерчика, на верхів'ях Коломаку і Можу (де саме тоді будовано московську фортецю Валки) сами пасічники нараховували 150 пасік, а на сході — в районі між містами Вольним, Білгородом і Чугуєвим, себто в сточищі річок Уд, Лопані і Харкова між Ворсклом і Дінцем було ніби аж до 300 пасік. Додаючи сюди численні пасіки по Мерлу і Мерчику, ми мали б більш як 500 пасік і близько 3 тисяч промислової людности (бо по пасіках було ніби пересічно по 5—10 чол.). Таким чином пасічна колонізація охоплювала всю північно-західню половину Слобожанщини до горішньої течії річки Дінця. Точніш в цій же звістці („сиску“ С. Сухотіна) пасіки вказано по рр. Братениці (на південь від міста Вільного), Рабині, Мерлу і Мерчику, а так само на правому боці Ворскла на р. Боровлі, Більці і по колодязю¹⁾. Цей район власне кажучи — це була територія пізнішого Охтирського полку. Під м. Охтиркою зазначено багато пасік і під час розмежування 1647-го року²⁾. У зв'язку з розмежуванням почато ліквідувати пасіки, що опинилися на території Московської держави і з цього приводу складено низку описів пасік, якими ми і скористаємося, щоб точніш означити їх розташування і доповнити ту їх характеристику, яку дав свого часу Н. Миклашевський³⁾. Почнемо від пізніших описів пасік вздовж самого Ворскла; їх складено, як поновлено пасічну колонізацію в роках 1650-му і 1652-му, але їх відомості вказують нам на те, що в цій місцевості пасіки були поширені за часів попередніх. В році 1650-му К. Киленський проїхав вздовж Ворскла від Вольного до гирла річки Мерчика й занотував: між Ворсколю і Ворсклицею, в районі Немирського Городища і Букреевого лісу 3 пасіки і пуста буда, в гирлі р. Олешні — пуста пасіка, нижче в Лутищах, коло Скельних Гір („Скельки“) — кілька пасік і дегтярня, на р. Хухрі дві пасіки і дегтярня, на р. Опішні 4 пасіки. Усі ці пасіки, крім одної належать людям з Гадячого й Куземина („с товарищи“). Пасіка (пуста) в гирлі р. Олешні належала раніш олешнинським дітям боярським (московським служилим). У січні 1648-го року бачимо пасічників під Охтиркою, що тримають пасіки від гадяцького урядника Ст. Броневського. З трохи пізнішого часу, з року 1652-го маємо цікавий огляд пасік по течії р. Ворскла між гирлом річки Олешні і м. Куземином, в районі річок Мошни і Скельних Гір: тоді на р. Хухрі було 3 пасіки, на р. Мошні 2 пасіки і дегтярня, що належать мешканцям міста Куземина. На доданій до опису мапі бачимо ще 2 пасіки в інших місцях. Через „Лезтищевский“ (!) брід пасічники провели новий шлях і через ліс зробили просіку⁴⁾.

Перейдемо до допливів Ворскла. Найдалі на північний схід заходили українські пасіки по р. Грайворонці. У грудні 1649-го року хотмижський воевода скарживсь, що по тій річці українці („литовские люди“) позаводили пасіки і пустошать бортні уходи, а так само нападають і на хотмижських

¹⁾ М. С. Грушевський, Історія України-Руси, VIII. ч. 2, с. 385 з посилкою на М. Д. Блгр., 242; ще — М. Д., Блгр., ст. 256, л. 117.

²⁾ Н. Холмогоровъ, *op. cit.*, сс. 1—5.

³⁾ *Op. cit.*, сс. 124—132.

⁴⁾ Опис — див. М. Д., Посольський приказ. Польські справи 1650 р. ст. 1, а. 592; А. Ю и З. Р., III, с. 114; М. Д., Прикази. ст. 203, а. 349. За вказівку на цей опис складаю подяку співробітникові ВУАН В. С. Євфимовському.

служилих)¹⁾. Про пасіки на рр. Рабині і Братаниці в р. 1647-му ми вже чули з звідомлення С. Сухотіна. Цей же Сухотін описував тутешні пасіки ще року 1641-го; тоді зазначив він 2 пасіки в верхів'ях цих річок і р. Мерла, що належали мешканцям міст Подолок і Сенчі; вздовж річки Рабині нарачував він 6 пасік мешканців міст Хорола (2), Сенчі (1), Подолок (2), Гадячого (1); в гирлі річки Рабині і коло Лосяцького Осторожка 5 пасік, що їх незадовго перед тим покинули пасічники, очевидно, в зв'язку з тим, що тут будовано фортифікації „Черти“. На північний схід від м. Вольного пасік тоді ще не було зовсім. Далі на південь лежали пасіки по р. Мерлу; С. Сухотін описав їх; тут в році 1641-му було 8 пасік мешканців мм. Чернух (3), Гадячого (2), Миргорода (1)²⁾. Пізніш П. Є. Гульчевський, віцеадміністратор добр королівських українних, скарживсь путивельському воеводі, що олешинські служилі розбили його і його державця Я. Ковзовського пасіки на р. Мерлі, вибили 300 пнів бджіл і позабивали людей, „которые на честную добычу на звѣря ходили с моих только держав“, з Жигімунова і Миргорода³⁾. Року 1648 в горішній частині р. Мерла було 7 пасік П. П. Гульчевського, Броневського, Пирятинського, Блазицького і Суботіна і 4-х міщан; в них живе коло 20 чоловіка з Гадячого (8), Лохвиці (4), Сорочинець, Сенчі, Гадячого й Подолок (по 1)⁴⁾. З цих пасік Хотмижський воевода ніяк не міг вислати людей. Вольновський воевода виявив більшу енергію, і вже в березні 1648-го року вислано з середнього Мерлу 30 пасічників, а саме: мешканців м. Миргорода (10), Полтави (6), Чернух (5), Хомутця (4), Зинькова Рашівки, Сорочинець, Хорола, Камишні (по одному)⁵⁾. Згадки про пасічників по рр. Мерлу і Мерчику (з приводу їх „воровства“) трапляються дуже часто. На Лівобережжі дуже твердо були певні прав тутешніх мешканців на р. Мерл; в р. 1650-му 100 запорожців стоять у 20 верствах за м. Валками на салітряній варниці, яка ніби належить Б. Хмельницькому, і заявляють, що земля ця нічия, що їх тут не повинні турбувати. Того ж року миргородський полковник М. Гладкий пише до Вольного, що він „послав“ тамтешніх людей на р. Мерчик заводити там пасіки „по прежнему“⁶⁾.

Дуже багато пасік було по рр. Коломаку і Мозу в околицях м. Валок. Пасіки по Коломаку описав р. 1648-го В. Суворов. Тут було 6 пасік в 2—7 верствах одна від одної; пасічники живуть тут під „державою“ п. Потоцького і п. Сокольського⁷⁾, пасіки ніби заведено ще 30-ми роками (за 10—20 років перед тим — безперечно відомості непевні)⁸⁾. Улітку року 1647-го переписано пасіки по р. Мозу і його маленьких допливах (Пересвітлому Колодязю, на уроч. Болгородському Правороттю, по Турушкову колодязю, Бедринській і Болгородській вершині, по Черемушиному кол., Раткяні Сухій, Озерному кол., Мерефі, Родні, Долазі, на уроч. Жагуні) всього 19 пасік,

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, а. 191.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 156, а. 119.

³⁾ А. Ю. и З. Р., Ц, чч. 102, 110, 112.

⁴⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 72.

⁵⁾ Ibidem, а. 47.

⁶⁾ М. Д., Посольський приказ, Польські справи 1650 р., ст. ч. 2-а, л. 588; А. Ю. и З. Р.,

VIII, с. 351.

⁷⁾ Полтавського державця; Сокольському дають данину.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 368, а. 320.

та 3 пасіки на горішньому Орчику. Течія Можу за її пасіками мало не вся в посідання полтавців, підданих п. Сокольського; тільки 6 пасік підлягають П. Потоцькому, і тільки в двох інші, в одній мешкають миргородці, а в другій опішняни ¹⁾). Перепис у лютому 1648 року є повторення попереднього ²⁾).

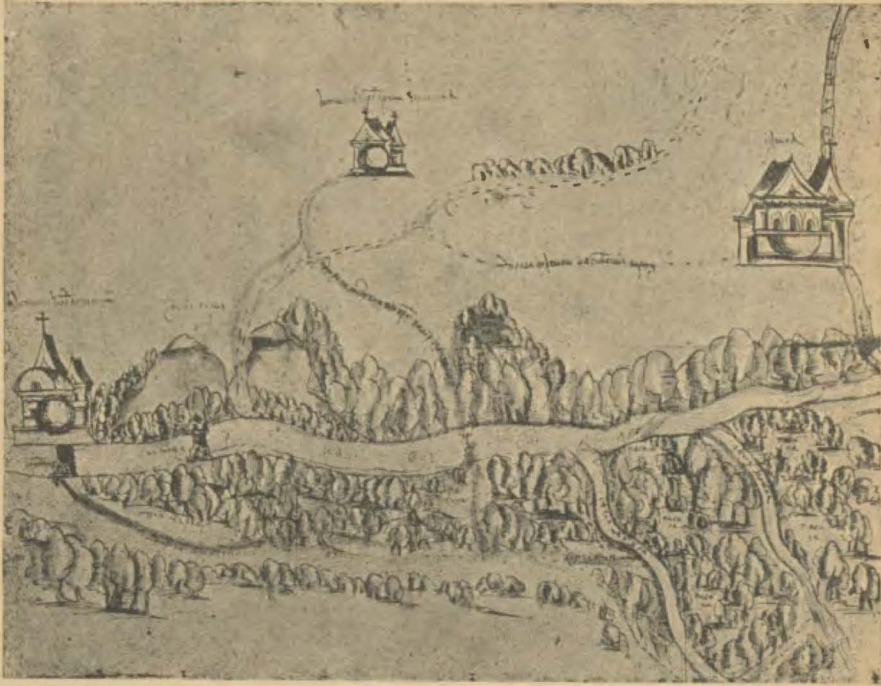
З Поворскля, районів рр. Мерлі і Можу, пасічна колонізація переходила до водозбору р. Уд, пізнішої Харківщини (а тоді це був повіт Чугуївський). Про Чугуївські пасіки чуємо в році 1639 під час походу на Чугуїв двотисячної ватаги з Лівобережжя ³⁾). Тоді ці пасіки мабуть належали чугуївським козакам. Але в році 1646-му по цих пасіках все сиділи лівобережні пасічники: вони „приходять... в Чугуевския мѣста на рѣку Донец и на рѣку Мож иныя многия рѣчки и въ леса для всякого воровства и... в Чугуевскихъ мѣстех пасеки строятъ от города верстахъ в 30-ти, і в 20-ти і въ 15-ти и ближа къ городу“ ⁴⁾). Трохи згодом у новій воеводській скарзі читаємо, що пасіки, звідки приходять люди під Чугуїв для „воровства“, стоять по рр. Можу, Удам і Гомольші ⁵⁾). З рр. Уд і Можу приходять під Чугуїв пасічники і в році 1650-му ⁶⁾).

З цього району пасіки заходили і далі — на лівий берег горішнього Дінця і на середній Дінець, де ми 50-ми роками бачимо численні пасіки на Зміївщині і коло Цереборисова ⁷⁾), і де вони потім відіграли велику роль як головна економічна основа для тамтешньої осілої людности. Таку роль мали пасіки і на Охтирщині, і коли ці пасіки року 1658 зруйновано, охтирчани зовсім збідніли ⁸⁾). На річці Березі численні пасіки бачимо на початку XVIII віку; на Торці нижче Маяцька — в р. 1691-му; пізнішими часами по яругах і байраках по рр. Красній і Жеребцю ⁹⁾). У цій смузі пасіки чергувалися і сполучалися з уходами, але перед 1650-м роком пасіки навряд чи заходили на південний схід далі від р. Балаклеї.

Подані вище відомості показують нам, з яких саме місцевостей приходили пасічники до західньої Слобожанщини. Ми бачили, що південні річки — Мож і Коломак цілком належать полтавцям; на середньому Мерлі з'єднуються колонізаційні струмені з Полтавського півдня і Миргородщини з перевагою останньої; на горі Мерла бачимо виразну колонізацію з Гадяччини і з середнього Посулля (Лохвиця, Сенча); на лівому березі горішнього Ворскла (р. Рабинь) — пересельців знову з Гадячого, Сенчі, але й із Хорола. Таким чином колонізаційні течії тут перехрищувалися, але йшли все з двох головних районів: цілого Попселля і середнього Посулля (північна Лубенщина).

¹⁾ Ibidem, а. 236.
²⁾ Ibidem, а. 214.
³⁾ М. Д. Сівськ., ст. 124, а. 94.
⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 211, а. 35.
⁵⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 198.
⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 291, а. 316.
⁷⁾ Див. впр. М. Д., Блгр., ст. 391 і інші.
⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 481, а. 171.
⁹⁾ Д. Багалъй, Очерки, с. 558.

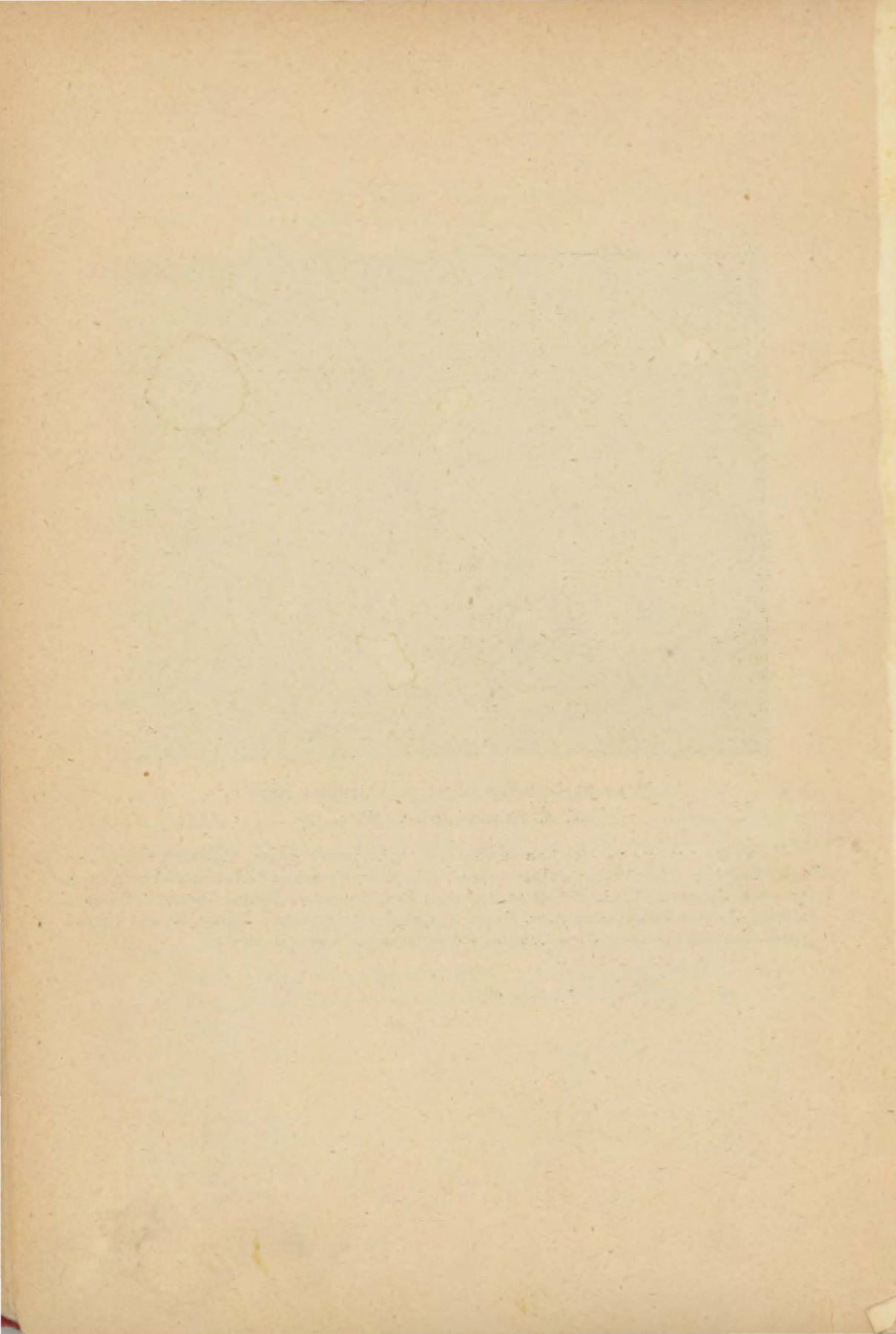
Ще
бу
сі
в
аж
ма
па
ох
рі
по
а
Ц
П
р
н
п
і
Г
п
в
п
н
в
е
(
f
і
I
:

Мапа пасік в околицях м. Охтирки 1650 р.

(М. Д., Приказн., ст. ч. 263, а. 350).

Написи на мапі (зліва направо) „Литовской город Куземинъ. Мельница. Боръ. || Скѣлские горы. Мелица. Лѣсъ черной. Дорога ис Куземина. | Литовской город Грунь Черкаская. Дорога из Груви в брод за Ворсколь. Река Ворсколь. Бродъ. Пасика. || Граница. Дорога в Олешни на Скѣлские горы. Рѣчка Хухра. Дорога в пасики. Пасика. Пасика. Пасика. Дорога в пасики | Олешня. Рѣка Олешня. Рѣчка Мошна. Пасика. Пасика“.

Переписи пасік склалися не за одним планом і з різною повнотою. Деякі, особливо найповніший перепис можських пасік 1647-го року, дають нам цінний матеріал для характеристики економічної будови пасічницького господарства. Будова ця досить складна і показує досить високий рівень розвитку грошового господарства.

✓ Пасіки належать звичайно міщанам чи „жильцям“ лівобережних міст. Ця людність очевидно переважно належить до категорії „слухняних“, тримає пасіки під державою „своїх“ панів, чи від цих панів; поділяються власники пасік на тих, що тримають (ставлять) пасіки „з наказу“ панів (треба очевидно розуміти в оренді, з відома і дозволу їх) і на тих, які ставлять пасіки „собою“, „надбючися на панську милость“. З пасік платять панам данину. Іноді пасіки належать панам безпосередньо¹⁾. Власники („хазяї“) пасік це — ті особи, які дають кошти на те, щоб завести бджоли, улики, різний „снаряд“, на те, щоб годувати бджоли й утримувати пасічників. Але живуть на пасіках вони чи не завжди (як на Мерлі) чи тільки іноді (як на Можу). На Мерлі вони, здається, експлуатують пасіки безпосередньо за допомогою наймитів (коли не пасічникують сами). Але заможні міщани полтавські віддають свої пасіки в оренду пасічникам з професії, фахівцям (можливо, що така практика була й по інших районах). Що це було справді так, і що пасічники тримають пасіки на свій ризик і користь, зобов'язані перед власниками пасік лиш певними поплатами, на це вказують і стилізація „сказок“ пасічників, і їх організація. Тримають пасіки вони цілими товариствами-артілями та мають від себе кожен окремих наймитів. Так у пасіці на р. Можу проти Болгорського Правороття живуть піддані п. Сокольського Ф. Гергель з товаришами своїми Гришкою та Радкою та з наймитами П. Романовим і Ваською Самойловим. Та пасіка належить не їм, хоч живуть вони на пасіці вже аж два роки; їхні хазяї живуть у Полтаві, теж у підданстві у п. Сокольського. В іншій пасіці вгорі Пересвітлого колодязя, яка належить Гарасимові Чугуївцю, що живе в Полтаві, живуть на місці полтавські „жильці“ С. Сергієв з наймитами своїми О. Федоровим, М. Ігнат'євим та О. Григор'євим і т. д. Отже не всі вони однаково наймити хазяїв; одні з них орендарі, інші — наймити цих орендарів. Об'єднання орендарів-підприємців по кілька в одній пасіці нагадує нам сябринні стосунки, такі розвинені на Лівобережжі пізніш (коли це не було попросту сполучення на одній „пасіці“ кількох окремих підприємств). Особливо цікаво, що звичайно сами власники (хазяї) володіють одною пасікою по кілька, і іноді всі спільно і експлуатують її. Так у пасіці на Турушковому кол. живуть: лубенський чернець Сильвестр „під державою“ п. Вишневецького і разом з ним піддані п. Соколовського, полтавці, один з сином і челядником, другий з челядником і троє самі. Подібно і в пасіці вгору від Бедрицької і Бологорської вершини живуть наймити кількох осіб: 3 пасічники Петраша та С. Яковлева і 1 пасічник київського старця Гермогена. Звичайно не завжди схема була така складна. Значно спроститися повинна була вона після повстання 1648 року, і справді в опису поворсклянських

¹⁾ Нпр. на горішньому Мерлі; в цьому мусимо добачати скрещення відносин капіталістичних і чисто фєвдальних.

пасік р. 1650-го ми бачимо тільки товариські стосунки між пасічниками („паська Куземинца с товарищи“). Але в році 1652-му під час конфлікту під Валками з московськими посланцями на „Наумковой пасеке“ розмовляв пасічник (орендар) Савка ¹⁾. Отже коли зруйновано магнатське господарювання, капіталістичні стосунки збереглися і міщанський капітал з Лівобережжя і далі простягав до Слобожанщини свої пазури. Частково цей капітал міг перейти й до слобідських західніх міст під час еміграції в другій половині 1650-х років.

На господарській системі пасік і їх колонізаційнім значінні спинявся коротенько у своїй праці про господарство півдня Московської держави І. Н. Миклашевський ²⁾. Зазначаючи, що поява пасік означала кінець екстенсивного ухוניцького бортництва, автор вказує, що поруч пасіки хутко з'являлася і оранка. Так було не тільки по пасіках служилих українців під московськими містами, на які вказує автор ³⁾, але й по пасіках південно-західньої Слобожанщини. Спинімося на господарстві цих пасік детальніш.

Передовсім маємо низку вказівок, що пасіки тут не були тільки за місце, куди вивозили бджоли на літо. Та це було б і неможливо, везти бджоли з далекої Лохвиці чи Хоролу. Справді згадуваний С. Сухотін доповідав, що на пасіках люди живуть по 5—6 „безпрестанно“ ⁴⁾. Скарга одного з тутешніх воевод на жваву господарську діяльність пасічників („завели паськи... рыбу ловятъ, зверя бьют, бортное дерево съкутъ, заськи портятъ“...) датована серединою грудня ⁵⁾. Нарешті зовсім виразно в воеводській одписці з березня 1648-го року сказано: дозволено пасічникам лишитися по пасіках поки рої порояться; але „и осень поминавалась давно, и зима проходит, а они по ся мѣст с пасек не свозятца“ ⁶⁾. Пасічники не обмежувалися бджільництвом, і коло них зростає хутко досить складний господарчий комплекс, що складався з викурювання горілки (а для цього оранка була потрібна), плекання тютюну, випасання великих гуртів худоби. Про худобу по пасіках маємо безпосередні звістки. Так р. 1648 під Олешнею козаки зимують у лісі з худобою ⁷⁾. Воевода вольновський пише, що „изъ литовских городов (Куземина Котельви, Опішні) литовские проложили дороги больше — ездятъ на р. Мерл, на пчелиные пасеки и з животиною“ ⁸⁾. За дуже характеричну для пасічницького господарчого побуту рису було те, що пасічники раз-у-раз дбають про прокладання добрих шляхів. Справа прокладання цих шляхів не менш непокоїла московську адміністрацію, ніж звістки про напади і насильства пасічників над служилими людьми суміжних московських фортець. Шляхи, що їх прокладали пасічники, нищили всеньку систему оборонних споруджень „Білгородської Черти“, і з цього виходила вічна боротьба „за шляхи“ з пасічниками. Зацитую уривок з до-

¹⁾ Див. попереду.

²⁾ Op. cit., сс. 124—132.

³⁾ Ibid, с. 130.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 156, а. 117.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, л. 191, рік 1649.

⁶⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 43.

⁷⁾ А. Ю и З. Р., III, дод., с. 21.

⁸⁾ Н. Оглоблинъ, op. cit., с. 309.

кумента, виданого в „Матеріалахъ“ акад. Д. І. Багалія, що дуже гарно ілюструє не тільки діяльність уряду, а й будівничу роботу пасічницької людности. Року 1647-го вольновський воевода сповіщає московський уряд про свою фортифікаційну роботу: „Дорога съ русскую сторону ниже усть рѣки Ворсклицы черезъ рѣку Ворсколь, и тоє дорогу закрѣпилъ лѣснимъ заваломъ“; друга „дорога — усть рѣки Боровни“; третья „дорога ниже усть рѣки Боровни выше Охтырского;... да межъ тѣхъ дорогъ семь стежекъ пешеходныхъ, и тѣ стежки закрѣпилъ лѣснимъ же заваломъ, и на тѣхъ дорогахъ мосты розломаль:... а тѣ дороги и стежки с рускую сторону на крымскую степь черезъ рѣку Ворсколь, а тѣми дорогами и стешками ѣзживали и хаживали Литовские люди на степь и на пасеки и на рѣчки на Мерлъ и на Мерчикъ и на Братеницу и на Уды... А ниже Ахтырскою до Скельскихъ горъ до литовскаго рубежа по р. Ворсклу лѣса; а дорогъ и стежекъ черезъ тѣ лѣса и черезъ рѣку Ворсколь нѣтъ“¹⁾. Значно пізніш, р. 1652, коли з новою силою почала ширитися на Ворсклі пасічна колонізація, трапивсь конфлікт під Валками: відповідаючи посланцям валківського воеводи на наказ надалі не робити просіки й не прокладати шляхів, поруйнувати мости, а шляхи позасікати, пасічник Савка на Наумковій пасіці заявив: „дороги мы засекають не станемъ, а вы де хотя и сами засечотя, и мы де опять просечом“: а коли почнуть їх з пасік згонити, то пасічники боронитимуться зброєю²⁾.

Та через кілька років такі дороги пороблено й за Охтиркою. Вище згадувано про цікаву мапу, додану до опису пасік коло Скельних Гір. Розгляньмо тепер цю мапу уважніш (див. додаток)³⁾. Мапа охоплює обидва береги р. Ворскла від м. Куземина вгору до гирла р. Олешні. По обох берегах — пасіки, розташовані головним чином по добре захованих галявинах, що утворилися в вододілах невеличких допливів Ворскла. Від берегів цих річок і між собою пасіки повідокремлювано невеличкими площинами лісу. На великих полянах пасік не видно, нема їх і в великому лісі позначеному виображенням великих дерев. Таке розташування пасік саме й відповідає господарчим вимогам бджільництва, що потребує простору для льоту бджіл і дуже різноманітної рослинности (оранку з гречкою, луки сухі, луги залівні, мішаний ліс, бір, лози і т. д.), а так само просторів придатних для оранки та для випасу худоби. Дороги сполучають усі пасіки з великими шляхами. Один шлях провадить з міста Груні через Ворскло бродом, другий з Груні ж до млинів коло Скельних Гір; третій з м. Куземина через Ворскло й далі в гору лівим берегом Ворскла. У двох місцях — коло Скельних Гір і поблизу м. Куземина бачимо млини імовірно з греблями через Ворскло. Отже — ціла система промислових пасічних осередків з шляхами сполучення.

Боротьба пасічників за шляхи промовляє нам про економічну істоту пасічного господарства. Очевидно для пасічної людности мати добре заховані від татар закутки не так важило, як мати змогу вільно й легко пересуватися. Звідси те дивовижне завзяття, з яким пасічна людність робила про-

¹⁾ Д. Багалія й, Матеріали, т. II, с. 47.

²⁾ М. Д., Посольський приказ, Приказні справи 1652 р., ст. 54.

³⁾ М. Д., Приказя., ст. 203, а. 350; поміта: „161-го году октября в 19 день таков чертеж подал в Розряде яблоновский козак Никита Макаров“.

сіки через ліси, *мостила мости через величеньку таку річку Ворскло*, обстоювала справність цих шляхів і вперто відновлювала те, що „засікала“ московська сторожа. Отже очевидно, що продукція пасік була чимала і збувати її мабуть треба було вивозячи великими партіями на найближчі ринки. З цього погляду варто навести звітку про торг пасічників під м. Валками (горішні частини річок Коломаку і Мажу): „Около Можевьского города в пасаках живут Литва и Черкасы по лесом от Можевьского города версты по две и по три и версть в пяти, в шести, и в десяти. А приезжают ихтх пасек Литва и Черкасы с вином и табаком а ставятца в лесу от города в версть и больше“. З Москви дозволено було купувати у них хліб і горілку з розрахунку 1 ведро на 10 душ¹⁾. Щоб зробити цю характеристику пасічницького побуту повнішою, наведу уривок з доповіді вольновського воеводи до Москви про те, що на Мерлі знову р. 1649 оселилися пасічники (перед тим їх ніби поліквідовано) і уходити звідти не хочуть: „а добровольно г-рьтх литовских людей с твоей г-вой земли не сослать, потому что они... твоим г-мъ людямъ чинятца сильны, а на твое г-во имя на пасаках почались опять на рекъ на Мерле и Мерчике жить з животиною и со пчелами, и у многих на пасаках острошки поставлены, и къ тѣмъ острошкамъ твоимъ г-мъ людямъ приехать не дадутъ, ис пищалей стреляют и всякия задорныя слова говорят“²⁾. Що це справді було, про це каже згадка про цілу фортецю, яку збудували козаки в лісі: коли р. 1657 почали перебудовувати олешинську фортецю, воевода наказав олешенцям самим збудувати мури і будівлі, а головну частину — вежі загадав перевезти „из острожку которой построили было Черкасы на твоей г-вой земли в прошлых годѣх“; людей тоді в тому острожку нікого не було“³⁾.

Важко сказати напевне, коли саме почали інтенсивно закладати пасіки за Ворсклом. Можна гадати, що хутко після б. м. сталого заселення Миргородщини і Гадяччини, а певніш — після війни 1632 — 3 рр. Чуємо ми про численні пасіки, як згадувано в 1641 р., хоч в згадуваній сказці Сухотіна 1647 р. початок пасік датовано 1638 — 9 р. далі наступ пасічників триває аж до розмежування 1647-го року, коли особливо загостривсь конфлікт між пасічницькою людністю і московською адміністрацією. Повстання 1648-го року тимчасово послабило позицію пасічників, почато навіть ліквідувати пасіки в районах, ближчих до московських фортець.

На тому, як московська адміністрація ставилася до пасічної колонізації з заходу, спинимось в іншому місці. Як ми бачили особливо на Сумщині, боротьбу з українськими пасіками на території Московської держави почато від давніших часів, чуємо про неї і р. 1641 у зв'язку з першим переписом С. Сухотіна, а особливо загострилася вона в зв'язку з розмежуванням рр. 1646 — 48. Тоді до майбутньої Слобожанської території приєднано було розмірно досить широку прикордонну смугу, а головно з'ясовано остаточно,

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, а. 268.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, а. 193.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 404, а. 6.

що лівобічна середня Надворсклянина належить до Московської держави, а перед тим вона фактично ще була суперечною землею. Московська адміністрація заходилася нищити численні тутешні пасіки, що їх з перебільшенням рахували 300—500 у цілій західній Слобожанщині; але що пасічники вчинили збройний опір, а загострювати стосунки Москва не хотіла, чи не могла (пасічники були підданці Польщі, а становище і без того було загострене — відбувалася разуразна війна між пасічниками і московськими служилими з грабунками і вбивствами), то справа ліквідації затяглася. Хоч потім у деяких повідомленнях воевод ми і зустрічаємо вказівки на те, що пасіки таки було звезено ¹⁾, але зліквідувати пасіки могли не всі і тільки на дуже короткий час, бо про пасіки по всіх допливах Ворскла й під Чугуєвим ми чуємо і в році 1646 і в р. 1647, і в році 1648 (див. описи пасік, які ще не звезено з р. Коломаку, і р. Мажу і в горішній течії р. Мерла). Тільки на середньому Мерлі пасічники не вдержалися: наприкінці лютого вольновський воевода пише, що пасічники не уходять, а 18-го березня вже сповіщає, що послав на річку Мерл сотника Онпата, очевидно, з озброєними людьми, і вони таки „свели“ з пасік 30 чол. пасічників ²⁾. Здається пасіки поліквідовано було й по річках далі на північний схід, і можливо, що тогорічні заколоти на Лівобережжю сприяли відливу пасічників.

✓ Але вже влітку року 1649-го пасічна колонізація поновлюється з новою силою, і в листопаді того року обидва воеводи, вольновський і хотмижський пишуть до Москви, перший, що пасічники оселилися на старих пасіках по рр. Мерлу і Мерчику і оборонили свої пасіки острожками так що їх і вибити звідти не можна, вони „із пишдалей стреляють і всякія задорныя слова говорят“ ³⁾, а з Хотмижського повідомляють, що українці захопили під пасіки бортні уходи по р. Грайворонці ⁴⁾ (до року 1639-го ми не чуємо про тамтешні пасіки). У червні наступного 1506-го року з Чугуєва пишуть про грабунки пасічників, що оселилися на пасіках в Чугуївському повіті ⁵⁾; місцевий воевода робить невдалі спроби зліквідувати пасіки; такі самі спроби на кордоні вздовж Ворскла обмежилися, здається, тільки переписом пасік ⁶⁾; воеводи весь час пишуть до гетьмана Богдана Хмельницького, щоб він заборонив українцям селитися по цей бік кордону, і дістають накази „свести без бою“ людей з пасік, але того ж року миргородський полковник „посилає“ людей на Мерл заводити там „по старому“ пасіки, а сам гетьман обмежується загальними повідомленнями, що він заборонив робити шкоди і зачіпки на кордоні. Здається, зрештою вирішено дати спокій пасічникам, і більш ми

¹⁾ Див. нижче отписки р. 1649 з Вольного і Хотмижська.

²⁾ М. Д., Прикази., ст. 571, аа. 43 і 47.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, а. 193; про цю звістку — див. ще вище.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 191.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 291, а. 316.

⁶⁾ М. Д., Посольський прк., Польські справи 1650 р., ст. І—Б, а. 592; року 1650 в січні полтавські коваки в Чигирині скаржилися самому гетьманові, що воеводи зганяють їх з пасік понад р. Мерлом і прохали оборонити; гетьман ніби потішав їх тим, що коли впоратється з поляками, звільнить для пасік всю країну аж до р. Сейму (М. Грушевський, І. У. Р., VI, III, с. 253).

про бійки і суперечки з ними не чуємо ¹⁾). Пасіки легалізовано, і далі вони стають за основу для остаточної „городової“ колонізації західньої Слобожанщини ²⁾).

На попередніх сторінках з'ясовано (може занадто детально) в його історичному розвитку та колонізаційно-господарче тло, на якому розвинулася в 1650-х роках осіла колонізація української людности на Слобожанщині. Як побачимо нижче, попереднє освоєння цієї території з боку уходників не тільки створювало певне оточення для пізнішої осілої колонізації, але значною мірою було за його передумову й основу, і попередні колонізаційні форми значною мірою увійшли в дальшу вже осілу колонізацію як її основний господарчий елемент. Уходницька колонізація (особливо пасічна її форма), перервана на короткий час повстанням 1648-го року, триває, як ми бачили, і за Хмельниччини і протягом років 1652—4 поволі переходить в форму постійної осілої колонізації.

¹⁾ Остання суперечка, про яку ми покищо маємо відомості, належить до року 1652-го. Пасічники під містом Валками заявили представникам місцевого воеводи, що „будеть де нас велять с пасѣк ссылать, и мы де с вами учинимъ бой, а орды де у нас много есть (справа була вліті 1652-го року), есть де намъ с кѣмъ съ вами бой поставитъ. А как же нас Ляхи побьютъ, и вамъ де отъ насъ будетъ не добро“ (М. Д., Посольський прк., Приказні справи р. 1652, ст. 54).

²⁾ Про дальшу долю пасічної колонізації в західній Слобожанщині див. нижче, коли ми описуватимемо оселення міст Охтирки, Харкова, почасти, Змієва. Нерозробленим питанням соціально-економічної структури пасічно-уходницької колонізації, як явища загально-українського, автор присвячує окрему студію. Про конфлікт слобідського уходництва з помісним землеволодінням — див. наступний розділ.

III. УКРАЇНСЬКИЙ ЕМІГРАЦІЙНИЙ РУХ НА СХІД В УМОВАХ РОЗВИТКУ КОЛОНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ.

1. Загальний хід московської державної колонізації на півдні до р. 1657.

Колонізаційна діяльність і опанування нових територій в історії Московської держави важили не менше, ніж в історії України. Відміна полягала в тому, що на Україні колонізація відбувалася шляхом розселення людности з її ініціативи, а в Росії — за безпосередньою участю уряду; на Україні панський контроль і панська адміністрація йшли за людністю, у Росії — державна адміністрація вела перед і часом тягла людність за собою, подекуди силоміць. Для цього потрібна була потужна центральна влада. Боротьба проти татар чимало вплинула на розвиток державного апарату на Московщині. Особливо інтенсивна стала ця боротьба, відколи вбилося в силу Казанське царство, в середині XV в. Боротьба точилася майже коло самої Москви — оборону зосереджено на „березі“ — на лівому боці р. Оки, а проваджено навіть тоді головно силами московських підручних царевичів — татар, розташованих у Каширі, Серпухові, Касимові тощо. Року 1503 до Москви перейшли князі Чернігово-Сіверської землі разом з усією країною, і це поклало початок руху Москви на південний схід. Приєднання Рязанщини в р. 1521 також спонукало Московщину звернути увагу на степове узग्रаниччя. Після страшного татарського нападу р. 1521 московський уряд почав регулярно висилати полки за Оку до Тули ¹⁾. Помалу в районі розташування війська споруджують вали, засіки, так з'являється перша степова фортифікована „черта“, що дістає назву Тульської. Друга чверть XVI віку позначається тим, що татари ослабли, і в середині цього віку оборонна смуга Московської держави посувається далі на південний схід, сполучаючись рівночасно з мережею фортифікацій Сіверщини. Так на середину XVI віку складається друга смуга фортифікованих міст, що, починаючись від Путивля на Сеймі і Новгородка-Сіверського на Десні, складається з Орла й Мценська на горішній Оці, Данкова на горішньому Дону, Рязьська, Шацька на Цні, Темнікова на Мокші і Алатиря на Сурі вже недалеко від Казані. Орел разом з Кропивною перетяли горішню частину татарського шляху з півдня ²⁾. Отже на південь осіла колонізація за Івана IV майже не

¹⁾ Проф. В. И. Пичета, *История Московского Государства*, М. 1917, вказує на висилання війська до Тули ще в р. 1513. Огляд колонізаційної діяльності Московської держави на півдні — див. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VIII, ч. 2, с. 369 і далі.

²⁾ *Ibidem*.

посунулася, що пояснюється мабуть боротьбою на північному заході, внутрішньою кризою, головно мабуть величезним напруженням колонізації на сході, де, відколи відбито Казань і Астрахань, починається залюднення водозбору Ками (діяльність Строганових), а Єрмакові походи тягнуть колонізаційні пасми аж до Сибіру (р. 1586 збудовано м. Уфу на р. Білій). Після повстання і підбиття марійців за Івана IV підбито башкирів, що раніш підлягали ногайцям, а далі впливи і силу ногайців підривають побудувавши міста вздовж р. Волги ¹⁾: м. Самари (1586), Саратов і Царицина (близько 1590). Закріплення двох великих торговельних шляхів — до сибірських хутер на схід і перських шовків на південь (Волгою) рішуче змінює становище держави і стає за підставу до її дальшого розширення. Правда, смуга степів між Волгою і Доном лишається пустелею (сьогочасні Пензенщина, Тамбовщина і східня Вороніжчина ²⁾). Але наприкінці XVI в. починається інтенсивне позування на південь західньої частини згаданої вище оборонної лінії на захід від р. Дону. Це було бурхливе захоплення степу; поодинокі фортеці, далеко відсунені одна від одної, висувалися дедалі на південь, але нові здобутки не закріплялися ні фортифікованим „чертами“, а ні заселенням степу — людність сюди не йшла, побоюючись татар. Року 1586 на західньому допливі Дону — Тихій Сосні будують Ливні, там, де збігалися два татарські шляхи — Муравський і Калміюський; через 6 років коло гирла тієї ж річки повстає місто Єлець; того таки року (1586) на Дону (на р. Воронежу, недалеко гирла) м. Вороніж ³⁾; р. 1593 на горішньому Осколі, північному допливі Донця, збудовано м. Оскол; на середній течії Оскола — Валуйки (обидва міста між Калміюською і Ізюмською сакмами). Того ж року на горішньому Донцеві збудовано м. Білгород (між Ізюмською і Муравською сакмами), а р. 1597 відновлюється м. Курське на Сеймі, що з'єднав новозбудовані міста з західнім краєм смуги північних фортець тульської черти. Та цим будівнича пропасниця не обмежується. Року 1599 Богдана Більського виряджено на далекий південь до дикого степу, і тут, на гирлі р. Оскола на р. Донці збудовано м. Цареборисів. Місто це хутко покинено, але накреслена тепер будівнича діяльність Годунова мала під собою глибокий ґрунт. Путивль з давніх часів був за визначний торговельний осередок торгу між Москвою та Туреччиною через Київ ⁴⁾. Нові міста тісніш зв'язали його з центром держави, що виявилось особливо під час війни з Польщею на початку XVII віку. Ці міста створили глибоке запілля для південної ділянки західнього кордону Московщини і Польщі (на Сіверщині). Білгород зробивсь за осередок усієї „польської України“ і за вихідну базу для дальшого колонізаційного руху XVII в.; Валуйки протягом цілого XVII в. були за південну стацію посольських (і торговельних) зносин з Кримом, а Вороніж перетворивсь на головний торговельний центр степового півдня. Цареборисів повинен був мати не менш показне значіння. Перше — він забезпечував річну плавбу

¹⁾ Н. Милюковъ, Очерки по истории русской культуры, ч. I, СПб, 1904, сс. 56–58.

²⁾ Г. Перетятковичъ, Поволжье въ XV і XVI вѣкахъ. М. 1877, сс. 313–321.

³⁾ Н. Второвъ, О заселеніи Воронежской губ., „Ворон. Бѣс. на 1861 г.“; Л. Б. Вейнбергъ, Матеріали для історіи гор. Воронежа, „Воронежск. Сборн.“, Вор. 1886.

⁴⁾ Н. Костомаровъ, Очеркъ торговли Московскаго государства въ XVI и XVII стол., СПб. 1862, роздл 3.

Донцем з Білгороду і р. Осколом з мм. Осколу і Валуек і далі в напрямку до Дону. Друге, — це ще важливіш, — він мав зробитися опертям і центром для сторож. Густа і добре організована мережа сторож охороняла своїми станицями все північне узбережжя Донця значно раніш, як побудовано згадані міста. Ми знаємо про неї докладно з „досмотру“ Тюфякіна і Ржевського в р. 1571. Маючи за завдання виключно вістову службу, ці передові легкі загони московського війська вказували напрямок важчій колонізації і тягли на далекий південь фортифікаційну будівничу діяльність московського уряду. Але бучний і імпазантний похід Москви на південь не відповідав силам країни, і колонізаційні здобутки були значною мірою втрачені під час глибокої кризи, що опанувала Московську державу на початку XVII в. Протягом більш, як чверть століття московська агресія на південний схід втратила будь-яку силу... За причину цього дослідники одногласно вважають не тільки саму кризу в суспільному і господарчому житті країни (т. зв. „смутное время“), і часи її ліквідації після реставрації 1613 р., але головним чином напружену боротьбу на західному кордоні з Польщею, що закінчилася втратою Смоленська й Сіверщини. Посунувсь кордон і на південному Лівобережжю, де Вишневецькі, збільшуючи свої величезні маєтки на Лівобережжю, захопили широку прикордонну смугу від Лохвиці до м. Кам'яного й Охтирки. Але Путивльщина лишилася за Московію.

Мирова угода з Польщею р. 1635 остаточно зруйнувала західню оборонну смугу Московщини; втрачене на заході треба було винагороджувати новими здобутками на сході¹⁾. Руки уряду московського тимчасом були розв'язані мировою угодою і колонізаційну роботу на півдні поновлено з новою енергією. Фортифікувати південь розпочато з тієї ж Тульської черти, що вже в середині XVI віку була далеко позаду передових південних аванпостів Московщини. Тут протягом рр. 1636—8 збудовано потужну систему валів, ровів, засік і фортець — більших і менших. Головний ланцюг фортифікацій „Засічної черти“²⁾ мав боронити середню течію Оки від м. Калуги до Коломни (на південь від Москви) і простягавсь від Белева (на Оці) до Переяслава Рязанського (теж на Оці), стягаючи т. ч. краї луки, що утворює середня Ока, і складаючися з засік Белевської, Одоєвської, Кропивенської, Тульської, Веневської і Переяславської. На самій Оці Каширська засіка боронила гирла р. Москви, а Лихвинська, Перемиська, Козельська — район м. Калуги, а разом лівий фланк цілої системи. Нарешті висунені на південний схід засіки Шацька і Рязька становили передне укріплення і затуляли рязанський відтинок р. Оки з м. Рязанню. „Засічною Чертою“ налякана Москва хотіла охоронити себе від наглої небезпеки і забезпечити центр держави з південного сходу. Західню частину фортифікованої лінії XVI в. (Орел) і східню частину (за р. Цною) не відновлювано. Але під час будівництва „черти“ справжнє колонізаційне будівництво і боротьба відбувалася вже далеко на півдні³⁾. Справа в тім, що одночасово з „чертою“ розпочато

¹⁾ П Смирновъ, Города Московскаго государства въ пер. пол. XVII в., К. 1919, с. 139.

²⁾ Детальний і ґрунтовний нарис історії будівництва „черти“ і опис її — див. працю Яковлева, Засічная черта Московскаго Государства въ XVII вѣкѣ, М. 1916.

³⁾ Ibidem, 285.

і продовжено до р. 1656 будову трьох нових фортифікованих ліній ¹⁾). На далекому сході — черти Закамської; на Волзі (трохи пізніш) — черти Сімбірської (мм. Сімбірськ — Сурськ — Ломов). Ця „черта“ оперлася своїм західнім краєм на фортифікації міст Тамбова (на р. Цні) і Козлова (на р. Воронежу), збудованих ще в р. 1636. Ці фортифікації оточили сточище північних допливів Дону — річок Хопра і Медведиці, ще не опанованих від московської державної колонізації (там осідало Донське козацтво), а зокрема Тамбов замкнув татарський шлях вододілом рр. Дону і Хопра. Разом з тим фортеці Тамбова і Козлова прикрили засіки Шацьку і Рязьку, що лежали далі на північ, і т. ч. зробили значною мірою зайвою саму „Засічну черту“. Від Тамбова і Козлова фортифікації продовжено аж до м. Воронежа, де починалася третя „черта“ — Білгородська.

[Білгородська черта це безперечно було найграндіозніше спорудження на московському півдні.] Простягаючися більш як на 300 верстов від м. Усманя (на північ від Воронежа) до м. Охтирки на р. Ворсклі, вона перетинала усі татарські шляхи, що йшли з півдня на північ, і становила неперехідну перешкоду для татарських походів ²⁾; лівий її край, як згадувано, притуливсь до фортифікацій Тамбовщини, де були такі добрі природні бар'єри, як Дін та р. Вороніж; правий край „черти“ примикав до польського кордону, до добре залюдненої Вишневецьчини, зміцненої природно трьома лівобережними річками.

Будову Білгородської черти розпочато одночасово з іншими фортифікаційними спорудженнями півдня в рр. 1636 — 1638. Року 1636 відряджено комісію оглянути смугу Білгород — Вороніж, і від 1637 р. розпочато будову. Відразу збудовано дві фортеці — Усерд коло Тихої Сосни, на Калміньському шляхові ³⁾ і Яблонів — на р. Осколі, вище від Валуйок ⁴⁾. Року 1638 — Короча, у сточищі горішнього Дінця, недалеко від Білгорода і коло самої Ізюмської сакми. В рр. 1640 — 1641 збудовано дві фортеці на Ворсклі, на схід від Білгороду — Вольний і Хотмижськ (на старому городищі). ⁵⁾ Таким чином позначилася майбутня лінія — з горішнього Ворскла через Білгород на Тиху Сосну і далі Доном до Воронежа. В рр. 1645 — 8 збудовано нові фортеці; за розмежуванням з Польщею до Москви перейшли Олешня і Охтирка, що увійшли до „черти“ як крайні західні її фортеці; між Хотмижськом і Білгородом збудовано Карпов і Болхов (на Муравській Сакмі); між Корочою і Усердом — Новий Оскіл, коло гирла Тихої Сосни — Ольшанськ і Коротояк, нарешті на північний схід від Воронежа — Орлов ⁶⁾, що разом з Усманню мав з'єднати Білогородську черту з фортецями Козловсько-Тамбовської фортифікованої лінії. Отже наприкінці 40-х років всі майже міста,

¹⁾ В. И. Пичет а, ор. сіт., розділ II. Про будову Сімбірської Черти, особливо від р. 1647 — з участю українського козацтва — див. По л и в а н о в ь, Очерки казацкой колонизации въ Сим бирскомъ Поволжьи, „Тр. XI Арх. Съѣзда“.

²⁾ Філарет (IV—49) каже що татари в середині XVII в. не заходили далі від м. Карпова (на „Черті“).

³⁾ Доп. къ Акт. Истр., IX, с. 275; „стровельна книга“ — див. Д. И. Багалъй, Матеріалы, т. II, ч. 3.

⁴⁾ Доп. къ Акт. Истор.; ibidem.

⁵⁾ „Стровельна книга“ — див. Д. И. Багалъй, Матеріалы, т. II, ч. 4; історія будування — М. Д., Блгр., ст. 117, аа. 53 — 74, 120 — 130, 146 — 152, 390 — 405.

⁶⁾ „Стровельна книга“ — див. Д. И. Багалъй, Матеріалы, т. II, ч. 6.

що увійшли до складу Черти, були засновані, і далі головним чином добувано вали, засіки й малі острожки, які з'єднували згадані фортеці і творили щось, що одному з дослідників Черти нагадувало „китайський мур“ — тільки зроблений з дерева і землі¹⁾.

Міста південної Московщини мали особливий характер: це були правдиві військові поселення; невійськової людности тут майже й не було; досить сказати, що в головному і найстаршому місті „Черти“ Білгороді р. 1668 було всього 2¹/₂ відсотки „посадських“ людей (міщан)²⁾; тільки в торговельному Воронежу було їх більше. Тутешня служила людність складалася з військових нижчого розряду („приборних людей“) — козаків, стрільців, драгунів, солдатів та ін. Вищої категорії військових — „дворян“ і „дітей боярських“ надсилали до залог дуже не багато, як підпору для воевод на випадок якихось заколотів у залагах³⁾. Ця людність звичайно не була місцева, її переводили з старших міст тульської лінії, а потім переводили з одного міста до другого, в міру потреби. Голос і бажання самої людности не brano на увагу — наслідком цього були часті масові втечі служилих. Отже майже всю людність південних міст становили військові залоги, що величина їх хиталася приблизно між 3 сотнями і 3 тисячами.

Дарма що залоги були невеличкі, людей і для їх комплектування завсіди не вистачало, тому воеводи не спинялися перед тим, щоб приймати різних утікачів з центру держави, навіть т. зв. тяглих, і перед тим, щоб верстати їх у служилі розряди. В цих умовах особливо велику ролю відіграла українська еміграція до міст московського півдня (на цій еміграції та її розмірах спинимося нижче). Емігрантів охоче приймали, частково верстали в місцеві служилі розряди, а частково утворювали з них окремі служилі колонії в складі залог південних фортець (особливо по містах східнього відтинку Білгородської черти, які й збудовано значною мірою силами української служилої людности). Утримання всіх цих залог це був постійний і надсильний тягар на вбогому державному бюджеті зруйнованої Московщини, що головним чином складався з прибутків від посередніх податків (пропінатії і мит). Витрачувано величезні для тих часів суми, а людність по південних містах всеж дуже часто жорстоко голодувала. Утримання складалося з грошового „жалування“, — його видавано пересічно по 5—6 крб. на кожного на рік, і „хлібного“ жалування натурою. Звичайно попід містами людність діставала землі, які мусіла сама обробляти; частина врожаю (з „десятинної“

¹⁾ „Мірні книжки“ всієї Черти — див. В. И. Холмогоровъ, Акты, относящиеся къ Малороссіи, „Чтен. Моск.“ 1885, кн. ч. 2.; тогочасний опис валів під новим Осколом (Царевим-Олексієвим) див. Д. И. Багалъй, Матеріали, II, ч. 15; сучасний опис валів між Усердом, Острогжським, Усманню і Козловим — див. Е. А. Макаровъ, Валу зацїтної черты по р. Ти хой Соснѣ, „Труды Воронеж. учен. архив. комис.“ т. II, с. 115.

²⁾ Д. И. Багалъй, Очерки, с. 216; Доп. к Акт. Истор., IX, с. 258; по містах західнього відтинку Білгородської Черти, Вольному і Хотмижському до складу залог увійшла незначна кількість місцевих ухадників-сєврюків, що концентрувалися в Путивлю.

³⁾ Ibidem, с. 110. Цікаво порівняти військові залоги міст Курськ і Карпова в р. 1652: Курськ — дворян 4, дітей боярських 1126 всього 1130; видано утримання 7.315 карб; Карпов — драгун 336, дітей боярських 135; козаків 908, стрільців 374, інших 48, всього 1801 душ, видано 3.217 крб. (В. А. Сторожевъ, Матеріали для історії колонізації лъвобережної Украйны, „К. С.“, 1890, IX).

оранки) йшла до державного скарбу. Землі розподілювано в певній кількості „четвертей“ в трьох полях, і звичайно ці „дачі“ звано „помістями“ (у джерелах ми тоді ще не бачимо спеціалізації цього терміну для земель вищих військових верстов). Землі давано від 20 до 200—300 „четей“, а поблизу міста окремо по 2—10 четей, при чому відрізнялася земля „орна“ і дика (цілина); першу ціновано вище¹⁾.

На землях, розподілених між служебною людністю міст, в деякому віддаленні від самих міст, іноді закладалися слободи, що згодом перетворювалися на села. Але кількість цих сіл була невелика, і вони зберігали той же характер військових поселень. Пояснювано це тим, що вільна великоруська колонізація не досягала цих місцевостей, мабуть через ті перешкоди, які ставила адміністрація для селянських переходів. Селяни з центральних земель держави тікали, але тікали очевидно в іншому напрямі²⁾. Величезні простори степу і лісостепу, готові для колонізації, покищо лежали диким перелогом через брак людности, а нечисленні залоги нечисленних міст голодували, несучи тягар оборони і охорони величезних незалюднених просторів.

Розвиток торговельного капіталу на Московщині йшов у парі з територіальним розсуванням меж, в яких функціонував цей капітал. Культурна відсталість земель, суміжних з московським центром, робила їх легкою здобиччю московських торговельних кіл; окремі острови, економічно розвиненіші (як Новгород, Казань, Астрахан), нищено за допомогою військової сили держави, що найтісніш зв'язана була з торговельним капіталом і значну частину його зосередила в своїх руках³⁾. Та ж культурна бідність околичних земель примушувала державу прокладати далекі шляхи до далеких торговельних центрів; на півдні за головні шляхи (крім великого волзького шляху) були шляхи на Дін (через м. Вороніж) і на Україну — Дніпро (через м. Путивль). Обом шляхам загрожувала неспокійна людність і можливі татарські напади в пустельних степах сучасної Курщини і Вороніжчини; фортифікувати ці просторі землі це була річ першої потреби. Особливості природи і продукційних сил країни вимагали від держави тут на півдні тих же заходів і методів, яких ця держава примушена була уживати і звикла уживати на інших ділянках своєї території. Схарактеризуємо коротко московську державно-адміністративну систему в середині XVII віку, як ця система виявилася в колонізаційній діяльності держави на московському півдні. На Слобожанщині ми зустрінемося власне з цією ж системою, тільки трохи зміненою відповідно до місцевих умов.

¹⁾ Про людність південної Московщини й землевласність див. И. А. Благовѣщенскій Четвертое право, М. 1899; И. Н. Миклашевскій, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894.

²⁾ Див. великий диспут між акад. Д. І. Багалієм і В. О. Ключевським, Н. А. Поповим і інш., які відстоювали, що на півдні була народня великоруська колонізація. Акад. Д. І. Багалій не знаходив у джерелах вказівок на цю колонізацію — див. відповідь акад. Д. І. Багалія, Нѣскольکو словъ о характерѣ колонизаціи южной степной окраины Московскаго государства, „ЖМНП“, 1888, VIII і Очерки по русскої исторіи, т. II, с. 261.

³⁾ Див. напр. свідчення Павла Алепського про те, що торговельні кола й факторії Московської держави залежали від уряду, („Чт. Моск.“, 1897, IV).

Державну систему цю так характеризує дослідник російської місцевої адміністрації XVII в. Б. Чічерін: „Государство,... возникшее на развалинах средневековых учреждений, нашло вокруг себя чистое поле; не было мелких союзов, крепких и замкнутых; отдельные личности, бродящие с места на место и занятые исключительно своими частными интересами, одни противостояли новому общественному союзу. Главною задачею сделалось устройство государства, которое организовалось сверху, а не снизу: нужно было устроить общий союз, а частные должны были служить ему орудием. Поэтому на всех учреждениях лежал государственный характер... Средства нового государства были ничтожны: ему недоставало людей, и оно сделало государственную службу обязанностью сословий; ему недоставало денег, и оно учредило множество местных повинностей в пользу государства. Ему недоставало наконец и административных средств, и оно восполняло их ответственностью подданных... Оно было исходною точкою для всего (!?) и нуждалось в орудиях для своей деятельности“¹⁾.

Не вважаючи на яскраво виявлену ідеалістичну однобічність авторову, ми знаходимо тут поверхову, але стислу й дуже виразну характеристику системи, що з окремими її рисами щоразу зустрічаємося в актах. Ту ж перевагу ініціативи державного центру і панування її над підлеглою людиною бачимо ми і в колонізаційній діяльності Московської держави на півдні. Характеристику цієї діяльності подає акад. М. С. Грушевський, зазначаючи, що московська система фортифікацій „вповні аналогічна з українською системою Литовської України, з її великокняжими замками, оселями военнотрудової людности, сторожами замковими, польними і шляховими. Аналогія пояснюється не тільки однаковими географічними і колонізаційними обставинами, але й спільними традиціями — організації пограничної оборони в Київській державі, своєю дорогою теж приготовленою попередніми століттями пограничної практики в сусідстві з степом і його кочовниками. Але те, що в Польсько-Литовській державі, при її дезорганізації, недостачі фінансів і незмірно слабій езекутиві велося слабо і уривково, виходило хаотично і безтолково, — в Московській державі... переводилося систематично і планово, виконувалося досить точно і вірно. Тільки... в Московській державі менше було активності (народніх мас) — хоч би і тому, що запопадлива правительственна опіка лишала їй безконечно менше місця. І в результаті голий обробований український демос упередив великоруську народність, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України, — перехопив у великоруської народности ці території, географічними і політичними обставинами призначені властиво їй до сколонізованія“²⁾. Подібну характеристику знаходимо у одного з новіших дослідників історії будівництва південних фортифікацій „Засічної черти“ 1636—8 р. Яковлева³⁾ „Как возникновение черты, так и ее поддержание были символом сформировавшегося в XVI в. московского государственного строя. Образование черты служило наглядным выражением в глазах всех чинов людей (?) идеи

¹⁾ Б. Чічеринъ, Областныя учрежденія Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ, М. 1856, с. 339, 575 — 577. Цитати подаємо як ілюстративний матеріал.

²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 370.

³⁾ Яковлевъ, Засѣчная черта Московскаго Государства въ XVII вѣкѣ, М. 1916.

московской государственности, по настоящему взявшеяся за оборону подвластной московскому государю территории... Черта, как учреждение, выражала тот момент в развитии московского строя, когда главное внимание влиятельных слоев населения и правительственной власти было направлено на Москву и на Замосковский Край. Всем своим расположением черта говорила о стремлении закрыть подступы к центру государства, и все, что лежит к югу от черты, интересует мало" і т. далі. Далі автор висловлює думку, що уряд і його Черта були швидше за гальмо для колонізації, ніж за її чинник, бо він розгонив людність, обтяжував тих, хто лишавсь, надмірними повинностями для будівництва, власне вже непотрібного, бо передові зағони колонізації були вже далеко на півдні. Тільки будівання Білгородської черти зблизило колонізацію і фортецю, військо і сторожу.

Московський уряд був, звичайно, не „началом всего“, але тільки виконавчим органом помісного землеволодіння і торговельного капіталу в боротьбі за нові землі і торговельні шляхи. Але напруження всіх сил і надмірно великі тягари підривали сами джерела прибутків. Так, коли встановлено було в м. Воронежу „кружечный двор“ і торговельні збори р. 1652, почалися конфлікти місцевої торговельної людности з „Черкасами“ (українцями), що зберегли свої пільги в заміну звичайного утримання і нарешті і ті і ті почали тікати до нових міст на півдні, зменшивсь торг і збори в Воронежу, місто підупало і прибутки зійшли ні на що¹⁾.

Життя ставило перед країною величезні завдання, але її убогість не давала засобів їх досягнути. У цьому найбільш і полягала причина, чом безмежно загострилася державна ініціатива, що її змальовано у наведених вище цитатах. Війна вимагає наступу, і лишити степи, хоч і порожні, за татарами, визначало віддати себе ще на гіршу руїну! Треба було дійти природного бар'єру — Дінця, і це було зроблено. Але які труднощі були на шляху — про це каже не тільки мапа з величезною територією і 5—6-ма містами, де, як каже П. Мілюков, „приходилось вместе с городами создавать и население“; про ці труднощі каже хоч би гороїчний податок, визначений під час початку будівничої діяльності уряду: р. 1638 накладено на кожну „жилу четверть“ по 1 крб. 80 коп. з вищої категорії (духівництва) і по 30 коп. з найнижчої, що мало дати 129 тис. крб., а р. 1639 на душу накладено було від 16 до 20 крб., це становило за тих часів величезну суму, а всього мало дати близько 271 тис. крб.²⁾. Отже не дивно, що дві головні риси Московської держави були — напружене озброєння і збирання податків³⁾.

¹⁾ Л. Б. Вейнбергъ, Городъ Воронежъ, „Ворон. Юбил. Сбор.“, Вор. 1886., с. 101.

²⁾ П. Милуковъ, Очерки по исторіи русской культуры, ч. 1, с. 58; він же, Государственное хозяйство России въ первой четверти XVIII в. и реформа Петра В., СПб 1905.

³⁾ В. О. Ключевскій, Очеркъ русской исторіи, т. II, с. 506. Р. 1658 на утримання служилим людям „українних і польвих“ міст вислано з Москви з різних прикаав 175.200 крб. (М. Д., Блгр., ст. 397, а. 111); щождо прибутків по цих містах, то з р. 1656 маємо розпис митних прибутків з міст, відомих в Розряді; в тому році дали: Козлов 219 крб., Чернавськ 200. Коротоаяк 175, Яблонов 170 (+ лавочных 60 + банних 77), Новий Оскол 138, Короча 97, Чугуїв 88 (+ млинового 106), Хотмижськ 82 (+ 95 п. медвяного оброку + 5 крб.), Усерд 80, Карпов 76, Добре 66, Вольний 60 (+ млинового 48), Недригайлів 52 (млинового), Сокольськ 41 Болхов 34, Обоянь 30 (+ 42 млинового), Усмань 30, Верхососенок 22, Камінне 5 (+ 10 млинового), Олешня 8, Талецьк 2 крб., всього 2.223 крб. (М. Д., Блгр., ст. 370, а. 90).

Диктатура поміщицького уряду за слабкої адміністративної системи, при аморфному суспільстві і вбогій людині могла існувати тільки за глибоко витриманого централізму. Відбивавсь цей централізм на житті служилих українських залог по містах московського півдня, відбивавсь він, як нижче побачимо, і на житті Слобожанщини. Але незмога здійснити державну схему в умовах швидкого зростання й мінливого життя слобідських громад сприяло тому, що певні галузі їх урядування відокремилися в сферу козацької автономії, а загроза тяжкої адміністративно-фіскальної системи скріплювала становище старшини і її панування на Слобожанщині. Можливо, що це чимало, прискорило процес розвитку козацько-старшинської автономії, що розвинулася не вважаючи і всупереч цим несприятливим умовам.

Як сказано вже в першій половині XVI віку передові військові сторожі Московської держави опанували природну південну оборонну смугу середнього Дінця, що замикала собою південний берег Центральної східноєвропейської височини. На жаль, ми не маємо безпосередніх відомостей про початки тутешньої московської служби, але можна думати, що початок регулярних роз'їздів степових сторож з південних західних фортець р. Сойму — з Путивля і Рильського сягають дуже давніх часів. На ці дві старовинні бази осілого життя, старі князівські осідки південної Сіверщини, — Путивель і Рильськ спираються московські сторожі і станиці і в другій половині XVI в. коли виступають вони як складна чудово організована і детально реґляментована система. Діяльність сторож, станиць і „стоялих голів“ охоплювала власне ту територію, що вже від тих часів і аж до кінця XVII віку була за терен державної московської колонізаційної діяльності з одного боку і з другого боку — була за тих же часів в посіданні мандрівної ухадницької української людини. Сторожові роз'їзди, виходячи з Путивля чи Рильського, перетинали р. Псел приблизно в районі пізнішого м. Сум, р. Ворскло приблизно в районі м. Вольного, далі обходили з заходу і півдня лісовий масив Харківщини і на півдні охоплювали степовий пляцдарм в горішній течії річок Самари, Береки й Торця, де татарський шлях розбивавсь на дві сакми — Ізюмську і Муравську і давав від себе низку менших шляхів в напрямку перелазів Савинського, Балаклеєвського, Обишкінського і ін. Далі роз'їзди переходили на північний берег Дінця і доходили до гирла р. Айдару ¹⁾.

Як згадувано вище, в кінці XVI віку на північ від цієї смуги військових сторож з'явилися дві південні московські фортеці — Білгород на Дінці і Валуйки на р. Осколі. Білгород (1593), збудований на горішній течії Дінця, майже в центрі південної частини Центрального плато, а разом з тим між двома головними татарськими сакмами, зробивсь центральною фортецею усіх оборонних споруджень на Слобожанщині і центром вистової і сторожової служби на півдні. Білгородські станиці охоплювали всю територію Слобожанщини, доїжджаючи до верхів'ів р. Орелі і Самари на заході і гирла Айдару

¹⁾ Перегляд станичної служби — див. Д. Багал'їй, Очерки, с. 91 і далі на підставі давньої клясичної праці і матеріалів Беляєва „О сторожевой, станичвой и полевой службъ“... розпис станиць р. 1571 (М. Тюфякіна і Ржевського і інш.) видано знову в А. М. Г., сс 7 — 13. Термін „сторожа“ мав ще вузьке спеціальне розуміння, що відрізняло „с орожі“ від „станциъ“, але на деталях організації сторожової служби не маємо змоги тут спинятися.

ба навіть Деркула (Сокольїх Гір) на сході; т. ч. Білгород перейняв на себе попередню сторожову службу Путивля і Рильського. Року 1628 було тут 40 станиць (і 360 чол. станичників¹⁾), р. 1642 менше — 24 станиці по 9 чол. в кожній, які їздили до гирла р. Айдару²⁾.

Білгородська фортеця, як центральна, мала відповідно велику залого, що складалася р. 1649 з 1301 душі, з них 1055 д. кінних)³⁾. Воевода білгородський мав ранг „воеводи головного міста“, і мав привілей контролювати зміну воевод по інших містах і їх діяльність, а також пересилати до них розпорядження від центральної влади⁴⁾. Цей же воевода мав обов'язок доглядати фортифікації на Слобожанщині і керувати будуванням нових міст. У Білгороді централізовано і роздавання промислових уходів на Слобожанщині: до Білгорода тягли „юрти“ центрального району Слобожанщини — по рр. Удам-Лопані-Можу; у сточищі р. Уд лежали і величезні володіння білгородських церков і монастиря. В цей же бік в напрямку на південний захід звернено було і військовий фронт фортеці.]

Східню частину південної оборонної смуги охороняла друга фортеця Валуйки (1599).

М. Валуйки було висунено досить далеко на південний схід; лежало місто не в „Черті“ а на властивій Слобожанщині, у сточищі річок Валуя і Протви, в степовій місцевості, де всеж було чимало лісових островів; відокремлюючи донецьку частину Слобожанщини від дінської (Острогочини), це місто творило тут з своїми селами й слободами острів російської колонізації (як на південному заході Чугуїв). Валуйська залога була невелика (р. 1626 — 630 чол., з них 436 кінних козаків і стрільців⁵⁾); р. 1637 — 351 д.⁶⁾; пізніш тут було понад 500 чол. служилих); фортеця теж не була міцна; здається тут зовсім не було мурів, мабуть через те, що поблизу не було доброго лісу⁷⁾. Проте, на валуйську залого покладено відповідальні обов'язки охороняти всю смугу південно-східнього степу між Дінцем і Доном, а передусім неспокійні місця уходів на долішньому Осколі і Айдарі; разом з вороніжцями валуйчани мали охороняти і середній Дін, особливо район р. Богучару. Відповідно валуйські станиці (було їх з р. 1628 весь час 24 — по отаману і 5 їздців в кожній, всього 144 душі) їздили на гирло р. Осколу до Ізюму і Святих Гір і далі аж до р. Бурлуку⁸⁾. Велику ролю в степовій сторожі відіграла українська

¹⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 106.

²⁾ М. Д. Десятня ч. 251; в кожній станиці був тоді голова, отаман, 2 вожі і по 5 їздців (М. Д., Блгр., ст 288, аа. 106 і 109).

³⁾ Ibidem, а. 106. Залого мала такий склад: дітей боярських 418, станичників 399, українських козаків 51, полкових (російських) козаків 183, стрільців 195, пушкарів 51. В року 1646 всієї людности було в Білгороді 2.634 душі, що мешкали в 833 дворах (М. Д., Писцова кн. ч. 344).

⁴⁾ Цікавий прецедент: р. 1656 білгород. воевода заарештував царборисівського воеводу Коптева на підставі скарг людности без наказу з Москви (див. нижче).

⁵⁾ М. Д., Писцова кн. ч. 149.

⁶⁾ М. Д., Блгр., кн. 2, а. 16 (разом з станичниками 495 д.).

⁷⁾ Р. 1657 призначений до Валук воевода Ол. Ловчиков писав, що він прийняв „город земляной Водуїку“; скарживсь, що через стан фортеці їй загрожує небезпека (М. Д., Приказн., ст. 297, а. 96).

⁸⁾ Второвъ и Александровъ-Дольникъ, Древн. грамоты..., т. I, с. 118; описи станиць з рр. 1628, 1633, 1644, 1652 — див. М. Д., Десятн. 143, 301 і 251; Блгр., кн. 2.

залога в Валуйках¹⁾. Життя валуйчан зминало в характерних умовах степу: р. 1657 воевода, побоюючись татарського нападу, наказав людині покинути пасіки, яких було дуже багато; р. 1649 наказано, щоб під час оранки половина людей орала, а друга половина стояла напоготові із зброєю²⁾; щаразу бачимо валуйчан на рибних і звіриних ловах на середньому Дінці, де вони зустрічаються з „ворами“ — уходниками.

Цікаво, що мало не одночасно з будуванням Валуек (рр. 1599—1600) збудовано ще одне місто — Цареборисів у гирлі р. Оскола³⁾. Це був дуже ризикований крок, але важко добачати в ньому тільки бажання Годунова звільнитися якось від ненависного боярина Б. Бельського, доручивши йому небезпечну справу: розташований на Дінці в гирлі Оскола, отже в вузлі важливих річкових шляхів, поблизу славетних Ізюмських уходів і Торських озер, Цареборисів мав відіграти велику роль, як військовий форпост проти татар, осередок для боротьби з „черкаским воровством“ і як опора для південних сторож.

Коли під час „Смути“ місто було знищене, це завдало багато труднощів для московської колонізаційної охоронної діяльності на півдні в першій половині XVII в.

Зруйноване місто потім не було відновлено, аж доки тут р. 1654 оселилися українські емігранти. До цього спричинилося не тільки небезпечне становище городища, але також і те, що увагу уряду за цієї доби звернено було в інший бік; тому й інші фортифікаційні плани адміністрації на південному сході не було реалізовано. За такий план був план воронізького воеводи А. Бутурліна побудувати фортецю на Дону, на славетному Казанському перелазі, коло гирла р. Богучара і т. ч. перетяти шлях українським добичникам, що йшли з Дінця через Айдар на р. Богучар, з'єднувалися тут з ватагами з Дону і йшли звідси на північ: вони, як писав воевода, „р'юк Дон отняли небольшими людьми“⁴⁾.

Другий нездійснений план був план збудувати фортецю на Торських солоних озерах. Вище вже підкреслювано, яке значіння мали ці озера для українського уходництва — це уходництво мало тут ніби головний свій осередок на Дінці. Для російської адміністрації крім того багато важило ще й те, що сюди весь час їздили служилі люди з міст Білгородської Черти, щоб варити сіль, а нерідко тут перебували й чималі загони з Польщі з цією метою. Через те мати тут осідок для військової залоги багато важило для московського уряду. Крім того, на озерах можна було б побирати чимале мито. „Стоялі острожки“ для сторожі були тут, здається, вже в 1644 — 6 рр⁵⁾, Року 1646 план будування фортеці поставлено на порядок денний. Розпочато збирати відомості про озера, наказано валуйському воеводі зробити

¹⁾ Р. 1642 згадується залога в 62 чол. на чолі з отаманом Петром Даниловичем (М. Д., Блгр., кн. 15, а. 218); р. 1656 — 48 д. з отаманом А. Антоновичем (М. Д., Блгр., кн. 2, а. 56).

²⁾ А. Ю. и З. Р., VIII, с. 5.

³⁾ Д. Багал'їй, Матеріали; т. I, с. 297.

⁴⁾ Ibidem, т. II, чч. 9 і 10, рік 1647.

⁵⁾ Про такий острожок в Маяцькому на р. Торці згадує акад. Д. І. Багал'їй (Очерки, 245) за Філаретом (V, сс. 117 і 145); проте, досить численні архивні матеріали про Тор, що з ними я міг обізнатися, нічого не кажуть про цей острожок, а ні в 1640-х, а ні в 1650-х, роках.

детальний опис і чертеж цієї місцевості. Представники української козацької залози в Валуїках поставилися до проекту прихильно, можливо сподіваючися на вигідніші умови щодо конкуренції на озерах з вільними уходниками, і дали оптимістичні висновки щодо перспектив будівництва¹⁾. Але інакше поставилися валуїські росіяни з своїм воеводою, міркуючи мабуть про ті труднощі, які були б постали для них у зв'язку з реалізацією плану²⁾. Раптом хід справи поживавшав. У березні 26-го 1648 р. до Хотмижського приїхав місцевий чоловік, посиланий до Миргорода по вісті, і оповів про чутки, ніби п. Батий з наказу гетьмана Потоцького вже наготував людей й матеріяли, щоб на весні йти й збудувати місто на Торі. А що на озерах справді раз-у-раз перебувала людність з закордону, ця чутка була ймовірна. За тими ж чутками п. Лабицький мусів будувати місто на р. Мерлу. Через те наказано негайно розвідати про справу досконаліш³⁾. Та на тому не скінчилося. Вже 12 квітня наказано негайно розпочати будувати місто Торець, а до Яблонова, Курського, Білгорода, Нового і Старого Осколу надіслано розпис 500 душ людей і хлібних запасів, які треба було негайно готувати⁴⁾. На місцях розпочалася діяльна підготовка й листування, але раптом вислано на місця наказа припинити всі розпочаті заходи, бо „на р. Тору города строить нѣколи“⁵⁾. Невідомо, що саме викликало цю постанову: чи те, що чутки виявилися фалшиві, чи може звістки про велике заворушення, що розпочалося під той час на Україні. Будівання Торецького острожка залишено надовго, і тільки з р. 1660 маємо невиразну звістку про наказ вирядити на р. Тор українських козаків, що прийшли тоді на службу до Воронежа⁶⁾.

Таким чином на південному сході Валуїки лишалися за єдиний центр оборони і адміністрації. Відколи занепав Цареборисів, передовий форпост Московської держави відсунувсь куди далі на південний захід ближче до сфери головних інтересів держави в другій чверті XVII віку. За передовий форпост на Слобожанщині 1640 р. зробивсь Чугуїв, що його збудували, як відомо, українські емігранти 1638 р. Коли емігранти повернулися до Польщі, в ньому приміщено російську залозу (в 1641 році)⁷⁾. Чугуїв через розташування своє мав відіграти визначну ролю передового охоронного центру: він лежав на Дінці, сполучаючися т. ч. з близькою Білгородською фортецею, розташований між двома головними сакмами, близько до їх початку, оборонений від небезпеки дуже перетятю лісовою місцевістю. Не вважаючи на своє значіння передового форпоста на півдні, Чугуїв мав досить малу залозу,

¹⁾ М. Д., Приказн., ст. 170, а. 347.

²⁾ Ibidem, а. 353. Під час огляду озер на посланого з Валуек напали уходники, і він мав вертати не закінчивши доручення.

³⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 111.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 203, а. 634 і ст. 255, а. 1

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 431, а. 73.

⁶⁾ Ibidem, а. 73. Оглядаючи заселені місця на середньому Дінці, не можна не згадати про два монастирі — Савинський і особливо Святогорський, де спинялися завсіди станиці і сторожі. Але був він замалий (4 старця р. 1656) і самостійного колонізаційного значіння не мав (див. нижче, розд. IV).

⁷⁾ До історії Чугуєва — див. розвідку Н. Петрова, Къ історіи колонізації Слободской України, К. С., 1888, IV, писану за матеріялами чугуївських стовпців музею К. Церк.-Арх. Т-ва.

що її до того тримали в досить тяжких матеріальних умовах, отже вона часто в значній частині розбігалася. Так року 1642 тут лишилося всього 408 душ¹⁾.

Від татарської небезпеки Чугуїв не визволяло добре оборонене положення, як це показує татарська облога 1643 р.²⁾ Але ще більше страждали чугуївці від постійних нападів українських уходників і пасічників, що грабували служилих в якихось 3—4 верстах від міських мурів, як це було рр. 1644, 46, навіть 1650³⁾.

Московська влада через те розмірно невелику увагу приділяла Чугуєву і призначала мабуть його не для оборони (бо татарські сакми проходили далеко від міста), а для вістової служби. Станиці чугуївські в р. 1650 в кількості 10 (по 1 голові і 4 їзди в кожній — отже 50 душ всього) їздили проте тільки до Валок на захід і до Цареборисівського городища (гирло р. Осколу) на сході⁴⁾. В 1650-х роках Чугуїв відіграв визначну ролю під час оселення в його повіті 2-х нових міст і низки слобід⁵⁾.

Ми бачили, як чутливо поставилася Москва до чуток про польські претенсії і наміри на Тору. Бачили також, що зрештою не там зосереджено було головну увагу московського уряду. Головну увагу звернено на те, щоб фортифікувати західню частину південного кордону, і то не через те, що можливі були татарські напади, але щоб закріпити ці землі за Москвою супроти можливих польських претенсій.

Фортифікаційну роботу в цій місцевості — у сточищі горішнього Ворскла — почато одночасно з будуванням усєї Білгородської Черти, наприкінці 1630-х років. Р. 1641 збудовано тут дві фортеці: Вольне і Хотмижськ на Ворсклі⁶⁾. Ці фортеці перетяли бічні татарські шляхи від Муравської сакми на Бакаїв шлях, а звідти до Путивльщини, Рильщини і Курщини. Самий Бакаїв шлях (що починавсь коло гирла р. Мерла) перетинали замки Гадяцького ключа на польській території.

¹⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 56.

²⁾ Ibidem.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 181, а. 99; ст. 211, а. 35; також див. нижче в розділі про „черкаське воровство“.

⁴⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, ст. 74. Варт згадати, що через Чугуїв проїздили з центральної Московщини на Дін московські служилі, донці і „гулящі люди“ (Харків. Центр. Істор. Архів, Чугуївське листування, ст. 25).

⁵⁾ До історії Чугуєва багато відомостей подав Є. Альбовський, Харк. коз., сс. 20 — 37.

⁶⁾ У році будування в Хотмижську влаштовано 254 д. дітей боярських, 125 стрільців, 350 рос. козаків, 23 пушкарі та 1 коваль, усього 753 д. (Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, с. 30, стровальна книга р. 1646, в заголовку помилково помічено роком 1640 м). Станиць здається не було, а сторожі стояли між Вольнии і Білгородом, на південь, на р. Удах в 90 вер. від міста. В р. 1655 тут було 30 д. станичників (М. Д., Десятня ч. 254). Вольний р. 1653 мав 5 станиць по 5 душ, що їздили вздовж р. Ворскла до гирла р. Мерла (Колонтаєвої Гаті — Н. Оглобинь, Обзорніе историко-географических матеріаловъ XVII в., „Описание документов и бумаг. Моск. Арх. Мин. Юст.“ т. 4, с. 309 і М. Д., Приказн., ст. 571, а. 129.) В р. 1643 в Хотмижську було 418 душ служилих, в Вольному 288 (И. Миклашевскій, ор. cit., ст. 141). Ці міста, а також Карпов (між Хотмижськом і Білгородом) збудовано на місцях старих урочищ: Карпові Сторожев'ю, Хотмижському Городищі і Вольному Кургані (Оглобинь, ор. cit., с. 313). В р. 1641 між Охтиркою і Вольним збудовано Лосицький острог „чтоб того Лосицького городища не занели преж их Литовские люди“ (М. Д., Блгр., ст. 146, а. 284; але після розмежування 1647 р. наказано перевезти все зняряддя до Охтирки, „а в Лосицьком острожке служилым людям быти не велено“ (М. Д., Приказн., ст. 174, а. 28).

Щоб перейняти татар на самій Муравській сакмі і не підпустити їх до Черти, збудовано вже р. 1646 Можевський острожок (Валки) приблизно на широті Чугуєва, на межі між харківським лісовим масивом і лісами по р. Мерлу у досить вузькому вододілі між верхів'ями рр. Мерла і Можу. Це було найтісніше й найнебезпечніше для татарської кінноти місце, і здавна існували тут досить потужні земляні фортифікації (вали) невідомого походження. Тут і раніш постійно проїздили сторожі, але сторожового острожка, здається, не було. Будування проваджено не поступінно, а зразу ж, як з'ясовує Є. Альбовський ¹⁾, зважаючи на велику татарську небезпеку, збудовано фортецю, поставлено гармати і призначено воеводу. Будування Валок було тісніш зв'язане з польськими претенсіями на землі по р. Мерлу (пор. протест полтавського державці Я. Клошинського). Острожок був невеликий і незручний, залага мала (з дуже непостійним складом між 100 до 250 чол.), та й та увесь час розбігалася через дуже важкі умови життя, які головним чином полягали в ворожих стосунках з околишньою пасічною людністю ²⁾. Пізніш ця фортеця зовсім підупала, і р. 1667 ватага українських емігрантів перенесла її на інше місце в верхів'ях р. Можу, а на старому городищі через деякий час відновлене (теж українське) поселення Нові Валки чи Перекоп ³⁾.

Одночасно з будуванням Валок наказано воеводі хотмижському захопити Городне городище на р. Мерлі в гирлі рр. Мерчика раніш, ніж це встигнуть зробити поляки, і збудувати тут острог ⁴⁾. Це й зроблено за допомогою з Вольного ⁵⁾. І надалі острожок доглядали і контролювали з Вольного, але гармату і пушкарів прислали і доглядали з Хотмижського ⁶⁾. На початку 1650-х років тут була залага в 100 чол., що багато страждала від нападів околишніх пасічників (як у Валках та Чугуєві ⁷⁾). Р. 1664 острожок за наказом з Москви зліквідовано, знаряддя перенесено до новозбудованого Колонтаєва, а в мурах острожка оселено українську колонію, що з'явилася тут мабуть незадовго перед тим ⁸⁾.

Власне кажучи, аж до кінця 1640-х років на всьому досить великому просторі від Валок до Путивля, Рильського й Курського не було жадного

¹⁾ Є. А. Альбовський, Валки, українний городь Московскаго Государства, „Сборн. Хар. Ист. - Фил. О-ва“, т. 16, 1905, с. 8; це єдиний добрий огляд історії одного міста з цілої території Слобожанщини (коли не рахувати м. Харкова), написаний на підставі великого архівного матеріалу, зачерпненого з Моск. Архіву Мін. Юст. (Тепер. М. Д.).

²⁾ Див. при огляді пасічництва і нижче в розділі про „черкаське воровство“. Все ж господарство валківців стояло не погано, і худобу свою вони випасали аж на р. Орчику (Д. Багал'ї, Матеріали, ч. II, с. 81).

³⁾ Є. Альбовський, *op. cit.*; І. Срезневський (Историческое Обзорѣніе гражданскаго устройства Слободской Украины, с. 4) згадував про те, що Можевський острожок збудував в 1640 р. Кіндрат Сулима; акад. Д. І. Багал'ї (Очерки, с. 415, пр. 2) не вважає цю звістку за певну.

⁴⁾ Н. Оглоблинъ, *op. cit.*, сс. 134 і 299; Д. Багал'ї, Матеріали, т. II, с. 47.

⁵⁾ М. Д., Приказн., ст. 174, а. 70; тут же стрільні книжки і топографічний опис околишньої місцевости.

⁶⁾ М. Д., Сівськ., ст. 129, а. 154. Мм. Волне і Охтирку відав чомусь переважно яблонський воевода.

⁷⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 122.

⁸⁾ М. Д., Сівськ., ст. 179, а. 122.

міста крім новозбудованих на Черті Хотмижська і Вольногө. Отже в цих роках західній відтинок Черти висів в повітрі. Р. 1646 збудовано Валки і Городне, а року 1647 на підставі мирової угоди і за новим розмежуванням Москва дістала низку прикордонних польських острожків.

Як показує опис острожків, зроблений, коли їх передавано ¹⁾, вони перейшли до Москви звільнені від людности, яка частково не повернулася до Польщі, а емігрувала за кордон (так 10 родин з Бобріка і Олешні перейшли до Вольного ²⁾); але дуже гарні дерев'яні фортеці і частина покинутих будинків перейшли до нових хазяїв цілі.

Перше передане місто, починаючи з півдня, була Охтирка. Під час передачі на городищі описано острог, під ним слободу на 48 дворів; в околицях міста багато пасік. Першими по передачі часами це був невеличкий Московський острожок з залогою в 49 душ, що його доглядав олешинський воевода ³⁾; допіру наприкінці 1653, чи початку 1654 тут оселилося кілька сот емігрантів з Лівобережжя, і т. ч. Охтирка перетворилася на велике полкове місто, на яке спиралася вся Білгородська Черта своїм західнім краєм.

Недалеко від Охтирки на північний захід від неї за Ворсклом лежала Олешня. Під час передачі це було рівняючи досить значне поселення: тут було 2 замки, 530 дворів (з них 403 зберегли свої будівлі), 36 крамниць, 4 ковальні і зокола аж 30 гуралень. Року 1648 призначено сюди за воеводу Р. Борятинського на чолі з залогою в 143 душі (з них 31 постійних „жильці“ решта „веденці“ з інших міст). Офіційно Олешня це була остання фортеця Білгородської Черти ⁴⁾. Р. 1650 сюди мали висилати по 100 душ з Курського і Сівського, острожок був досить слабкий, на погляд нового воеводи; в р. 1656 тут було 351 душ, з них 77 українців, решта діти боярські ⁵⁾.

Далі на захід, близько р. Псла, лежало м. Бобрік. Тут як і в Олешні передано було 2 замки, в них 349 дворів і 9 крамниць; під містом с. Будилівка (18 дв.), що після передачі, здається, спустіла. Лежачи поблизу Гадячого, це місто мало для Москви велике значіння; вже р. 1648 сюди вислано з багатьох південних міст 254 душ служилих ⁶⁾. Але прийняте місто здалося новій адміністрації незручним, бо лежало на Сагайдачному шляху, поблизу кордону і мало занадто простору фортецю, яку годі було утримати в разі нападу з звичайною для московських острожків невеличкою залогою ⁷⁾. Р. 1651 вирішено було перенести фортецю й наказано вислати 610 душ служилих з різних міст для будови (у будіванні взяли участь і кромські українці з отаманом Г. Трофімовим) ⁸⁾.

Призначений сюди воевода Ф. Арсенєв вибрав зручне місце на одному з трьох близьких „Кам'яних городищ“ на р. Пслі ⁹⁾; тут під час передачі

¹⁾ Холмогоровъ, Акты, относящіеся къ Малороссіи, „Чт. Моск.“ 1885, кн. 2.

²⁾ М. Д., Десятня ч. 213, а. 265.

³⁾ М. Д. Прикази., ст. 571, а. 102.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ А. М. Г., II, с. 263, р. 1650; М. Д., Блгр., ст. 384, а. 334, р. 1656.

⁶⁾ М. Д., Десятня ч. 298.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., XIII, с. 275; М. Д., Блгр., ст. 304, а. 379.

⁸⁾ М. Д., Сівськ., ст. 129, а. 173: „городу Бобріку 20/1—1651 быти не велено“; про участь українців — в реєстрах М. Д., Десятня ч. 298.

⁹⁾ М. Д., Сівськ., ст. 129, а. 173.

була слобода на 68 дворів і багато пасік, але в р. 1651 сиділо тільки дві родини українців¹⁾. Того ж року місто збудовано і влаштовано в ньому 262 служилих, з них 200 дітей боярських, виняткове явище на півдні²⁾.

Останнє передане місто було Недригайлів на Сулі між гирлом р. Терна і м. Ромном, де передане було чимале поселення: 145 дворів, оточених земляним валом, і за валом на посаді і в слободах 306 дворів. Лежачи на р. Сулі поблизу м. Ромна, Недригайлів був дуже важливим прикордонним центром між рр. Пслон і Сеймом, замикаючи з заходу степовий пляцдарм на південь від Путивля, відіграючи визначну роль осередку для зносин московської адміністрації з лівобережними містами і разом з тим являючи собою забороло для лівобережної еміграції з Роменщини, що її тиск місцевий воевода відчував дуже гостро. Залога тут була здається дуже мала, бо навіть присутність 50 приїжджих козаків з сусіднього закордонного міста Костянтинова дуже непокоїла воеводу³⁾. На захід від Недригайлова в гирлі р. Олешенки лежав острожок (Ольшанський з 91 двором, але після передачі до Москви його, здається, зліквідовано).

Увага, яку уряд звертав на західній кордон Слобожанщини, цілком виправдувалася досить складним і небезпечним для Московської держави становищем у цій місцевості, де уперто просувалася наперед півосіла пасічницька людність з Лівобережжя. Передані від Польщі міста добре скріпили цей відтинок оборонних смуг московського півдня.

На історію української колонізації на Слобожанщині чимало вплинуло те, що на Слобожанщині поширилися російські села; але з історією цих сіл тісно зв'язане питання про міру господарчої експлуатації країни з боку взагалі службової людности місцевих залог. Звичайно прийнятий в науці погляд, що господарче освоєння території від московських служилих на півдні не було велике, стверджують і наші джерела. [Служила людність південних міст, переобтяжена військовими повинностями, дивилася на своє перебування по цих містах як на тяжку повинність, мало не кару, увесь час мріючи повернутися на північ, ближче до батьківщини, і через те не мала великої охоти і потрібних умов, щоб кохатися в хліборобстві.] Може сприяло цьому і ставлення служилої людности до землі не як до об'єкту промислової експлуатації через прикладення праці, а як до джерела особистої натуральної поживи. Через те [головну увагу зверталось не так на розвиток сільсько-господарчої промисловости, як на одержання хлібного і грошового утримання.] Знаючи, що на хліборобську ініціативу людности нема чого покладатися, уряд намагавсь забезпечити залоги південних міст, довозячи хліб з півночі, а так само вводив т. зв. „десятинну“ оранку, що працювати на ній було обов'язково й урожай з неї ішов на хлібне утримання самих же залог. Отже хліборобство не притягло великої уваги служебної людности південних міст, дарма що земельні

¹⁾ Н. Оглоблинъ, *op. cit.*, с. 226; М. Д., *Десятня* ч. 169, а. 34.

²⁾ М. Д., *Десятня* ч. 298. (Каміне як і Недригайлів) віддав воевода путивльський, а не білгородський (Див. „Опис. док. и бум. Моск. Арх. Мин. Юст.“, с. 18, с. 2, прим. 1).

³⁾ М. Д., *Блгр.*, ст. 304, а. 113. Усі передані міста позначені на Бошняновій мапі, при чому найбільшу фортецю вказано в Недригайлові, менші — в Охтирці і Олешні; в Кам'яному — тільки поселення (В. Ляскоронскій, *op. cit.*, мапа Київського воеводства).

її наділи були чималі, становлячи по 50 пересічно четей у полі = 75 десятин усього. Землю відповідно до номінальних „окладів“ відрізали кожній категорії служилих в кількох полях, а далі ці поля сама громада поділяла між себе, при чому пайка кожного члена громади лишалася за ним і його спадкоємцями чи наступниками в службовім реєстрі, а до громади не поверталася. Проте врядигоди, як зазначив І. Миклашевський,¹⁾ відбувалася перевірка і загальний перерозподіл земельних „дач“. Так утворився тут своєрідний лад „четвертного“ землеволодіння, що його різні автори уважали то за помісний (акад. Д. І. Багалій), то за общинний (Беляев) і який дав в дальшому особливу культурно-історичну форму „одюдворської“ землевласности.

Щоб наблизити поселення до земелі, окремі категорії служилих виділяли з-під фортеці на окремі слободи; але такі слободи з міркувань адміністративних (нетривкість служебної людности) і військових (потреба охорони фортеці) оселявано звичайно попід самим містом, в 1—3 верствах від нього. Так утворювалися численні приміські слободи козацькі, стрілецькі, пушкарські тощо. Щодо до вищих служебних категорій — дворян і дітей боярських, то через їх більшу надійність, великий розмір земельних дач і можливість (реальну) експлуатувати селянську працю, їх з більшою охотою виділювано на окремі поселення, до чого і сами ці служилі категорії виявляють виразну тенденцію²⁾. Огляд сіл на півдні Московської держави в кінці першої чверти XVII віку подав Миклашевський в згадуваній вище праці³⁾. На властивій Слобожанщині, що ввіходила до Донецької волости Білгородського повіту, тоді зовсім не було поселень самі тільки юрти⁴⁾. По інших волостях, власне близько самого Білгорода, було: 7 сіл у Розумницькому стані (в них в 1—84 дв., в 2—25 дв., в інших менше⁵⁾), 10 сіл в Коренському стані (кількість дворів в них 60, 58, 48, 45, 30, інші менше⁶⁾), і 9 сіл в Корочанському стані (34, 18, 10 і менше дворів⁷⁾), а всього в цілому Білгородському повіті (разом з Сажним станом) було 32 поселення. По цих селах мешкали мало не самі служилі, на кожного з них припадало пересічно по 0,7 селян і по 2 душ сільської людности разом з бобилями“ (всієї людности 320 служилих і 647 селян). Цікаво, що на Білгородщині села були більші, ніж звичайно за тих часів (напр. в Оскольському пов.). Про російські села на властивій Слобожанщині, що постали тут, як будовано московські фортеці, маємо уривчасті відомості з 1640 — 1650 років. Передусім побільшало сіл у західньому відтинкові Черти, коло міст Ольшанська (Воронізького пов.), Н. Оскола (Оскільського п.), Корочі (кол. Білгородського повіту) так само у Валуйському повіті⁸⁾. Так само

¹⁾ І. Миклашевський, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894 с. 87. Ця праця містить прекрасну аналізу складу і господарчого побуту служилих верстов півдня в І-ій половині XVII віку.

²⁾ Але в р. 1651 наказано сплатити двори дітей боярських по р. Пелу, що не хотіли переходити до мурів м. Обояні (М. Д. Блгр. ст. 328, л. 53).

³⁾ Миклашевський, с. 102; Д. І. Багалій подає теж реєстр російських сіл на Слобожанщині, але на підставі даних після 1663 р., через що не можемо з нього користатися (Очерки с. 249).

⁴⁾ І. Миклашевський, *op. cit.*, с. 106. ⁵⁾ *Ibidem*, с. 103. ⁶⁾ *Ibidem*, с. 104.

⁷⁾ *Ibidem*, с. 105.

⁸⁾ Про них больших відомостей не маємо, але Л. Вайнберг на підставі своїх джерел (мапа при „Воронежскихъ Актахъ“, т. І) подає відомості тільки про села в запліді Черти і на півд.-зах. від Валук (для часів пізніших).

в західньому відтинкові Черти з'явилися села поблизу м. Карпова — Високе і Ямне ¹⁾, певно й села під самим Білгородом. Коли помер син борський з Хотмижська Л. Овдеев, зроблено опис його „усади“ (земель); із свідчень дітей боярських з сусідніх сіл бачимо, що під Хотмижськом (на р. Локні, трохи вище Хотмижська по правому берегу Ворскла) було р. 1648 аж 4 села: с. Чумаково (15 дітей боярських), Тростенське (19 д. б.), Хотешське (13 д. б.), „Невідоме“ (12 д. б.) ²⁾. Виселення на р. Локню не задовольнило хотмижських дітей боярських, і вони почали посуватися далі на північ, в запілля Черти, на Обоянське городище і до водозбору р. Пени ³⁾. Це занепокоїло воеводу, і він заборонив виселюватися так далеко ⁴⁾, та р. 1650 діти боярські дістали дозвіл від центрального уряду селитися на р. Пені, може в зв'язку з будовою сусіднього м. Обояні ⁵⁾.

Найбільше сіл засновано поблизу Чугуєва. З р. 1646 маємо звістку, що зважаючи на тяжке становище міста супроти татар і „воровства“ чугуївцям заборонено виселятися з міста; тимчасом тамтешні діти боярські повиходили на помістя і живуть в 10—20 верстах від міста ⁶⁾. Знаємо про слободу в Салтові; звідти р. 1656 частина дітей боярських перейшла до с. Жихоря ⁷⁾; поруч з Жихорем бачимо с. Бабаї чи Архангельське ⁸⁾, а в р. 1658 чуємо про велику родину (селян) — батька Луніна з 4 синами і їх товаришів, що живуть в с. Васищевому „за чугуевськими детьми боярськими за Пр. Васищевим, да за Мих. Ливоновим, да за Сопр. Левицим“ ⁹⁾. Т. ч. маємо вже села з експлуатацією селянської праці. У перепису 1660 р. до Харкова тяжіло 4 села, де жили діти боярські (з своїми селянами), Липці (8 люду) Жихор (20 люду), Тишки Руські (37 людей) і Ольшана (9 людей) ¹⁰⁾.

Крім хліборобства служила московська людність займалася уходництвом, особливо людність Валуйська і Хотмижська (рибними і звіриними ловами і бортництвом); займалися і більшими підприємствами — брали в оренду південні юрти; так р. 1646 двое хотмижан платили з бортних уходів за Ворсклом 98¹/₂ пудів меду на рік ¹¹⁾. Особливо розвинені були бортні уходи Севрюцької людности з Путивля, що відколи засновано Вольний і Хотмижське, перейшла й до цих міст.

Щодо проблеми російської народньої колонізації на Слобожанщині ¹²⁾, то

¹⁾ Ibidem с. 105.

²⁾ М. Д. Приказн., ст. 174 а. 140.

³⁾ М. Д. Приказн., ст. 571 а. 45.

⁴⁾ М. Д., Блгр. ст. 256, а. 84; „селитьбу велѣть розметать“. Отже і тут маємо зародки землі, але вона не розвинулася в дальшому.

⁵⁾ М. Д. Блгр., ст. 328, а. 235.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 384 а. 339.

⁷⁾ М. Д. Блгр., ст. 370, а. 76; Сівськ, ст. 158, а. 244: Салтовську слободу знаємо з 1640 р. (Филареть. VI, 85).

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 480, а. 222; тут діти боярські жили в р. р. 1643, 1648, 1653 (Филареть II, 101—102). Року 1654 дітей боярських оселено також на Верховитській і Бершадській полянах на р. Бабці (Харк Центр. Істор. Архів, Чугуєвське листування, ст. 36 (мос) чч. 14, 687).

⁹⁾ Н. И. Петровъ, Къ исторіи колонизаціи Слободской Украины, К. С., 1888, кн. IV, 23

¹⁰⁾ Див. авторову розвідку: Харківський перепис р. 1660, „Зап. Іст. Філ. Відд.“, XX.

¹¹⁾ М. Д. Приказн., ст. 571, а. 147.

¹²⁾ Див. диспут між акад. Д. І. Багалієм і В. С. Ключевським — Д. Багал'ї, Очерки изъ русекой исторіи. т. II.

Селянська колонізація з центру Росії йшла в інших напрямках, і на Слобожанщину потрапляли тільки випадкові її бризки (як у згаданому селі Вашищеві). Як з'ясував Яковлев, труднощі, сполучені з будуванням фортифікацій Засічної і Білгородської Черти повинні були лякати селянську еміграцію більше, ніж татари; ті ж, хто проходив, легко знаходили собі притулок по військових залогах, бо до них „верстали“ кожного, не дуже розбираючись, звідки він походив ¹⁾.

Усе ж служебна людність, розселившись по селах, утворила острови російської людности, що збереглися геть аж до наших часів в тих місцях, де утворилися ще в 1640—50-х роках а власне: 1) на обох берегах горішнього Дінця в районі між Чугуєвим і Салтовим (чугуєвські поселення) і 2) на правому березі горішнього Ворскла в районі м. Хотмижська (ближче запілля західного відтинку старої „Білгородської Черти“ ²⁾).

Масова осіла українська колонізація 1650-х років вихопила з рук московської адміністрації ініціативу в справі дальшого залюднення Слобожанщини й будування на Слобожанщині нових міст та фортець. Заклопотаний ускладненнями на заході і тяжкою білоруською кампанією, московський уряд не міг з тою ж енергією, як в 1640-х роках провадити далі свою будівничо-фортифікаційну діяльність. Усеньку увагу звернено тепер на те, щоб підтримати фортеці, які вже існували, постачати зброю й інші засоби новозбудованим українським містам; але, як побачимо далі, участь московської держави у будуванні фортець і озброєнні їх та їхніх залог по українських містах була завсім мізерна. За все десятиліття 50-х років збудовано на півдні тільки три нові фортеці, та й то одна з них лежала у запіллі Черти (Обо-янь 1649 р. ³⁾), друга являла собою невеличкий форт під самим Білгородом (Нежегольське, залога-115 чол.) і третя — Колонтаїв — була власне перенесена з м. Городного до новоосадженої української колонії на Колонтаєвій Гаті (в гирлі р. Мерла).

Старші міста московського півдня ⁴⁾, власне сами недавно збудовані,

¹⁾ Згадаємо напр. скаргу 1641 р. курчан—дітей боярських, від яких р. 1638 повтікали селяни до Чугуєва, і там їх поверстано в стрільці і пушкарі (Харк. Центр. Іст. Арх., Чугуєвське листування, ст. 35 (хар.) чч. 7,8,9).

²⁾ Етнографічна мапа У. С. Р. Р., складена картографічною частиною Наркомвнудсправ за матеріалами переписів 1896, 1920, 1922, 1923 р. р. а також відомостями порайонного опису 1924 р. X. 1925.

³⁾ Р. 1649 призначено воеводу І. Колтовського, що р. 1650 докінчив будову і влаштував в місті 75 дт. бояр., 25 пушкарів, 10 стріл. і 27 козаків (М. Д., Блгр., ст. 328, аа, 57 і 275).

⁴⁾ Вважаю за корисне навести деякі числові відомості і про залоги південних московських міст в 1650-х роках. В р. 1650 було: в Путівляу 1325 д. залоги, Рильську 1041, Сівську 509, Курську 1783 (черкас 20), Орлі 1077, Кромах 469 (черкас 49), (М. Д., Сівськ. 129, а. 169). За перечневим розписом військових сил Московщини дяка Заборовського за 1658 р. по 6 південних полках (Білгородському, Яблоновському, Козловському, Усередському, Карповському і Верхососенському) було всього 24,994 чол. з них 8,743 черкас (але до цієї кількості ввійшли очевидячки не тільки старі залоги, але і змобілізована під час війни людність (М. Д., Блгр. ст. 397, а. 137). Склад залоги м. Вороніжа показує, що й там, а не тільки на Черті переважали нижчі служилі розряди; в р. 1657 воронізька залога мала в порядку розрядів: старшин 7, дворян і дітей боярських 334, помісних козаків і отаманів 157, драгун 351, Черкас 19, пушкарів 57, стрільців 300, козаків рос. 603, посадських 208, всього 2.029 душ. (М. Д., Блгр., ст. 389, а. 1011). Повний розпис залог по Білгородській Черті маємо за р. 1651 (М. Д., Блгр., ст. 299).

Особливо міста Білгородської Черти, мусіли нести за Хмельниччини подвійний тягар: висилаючи частину своїх залог на терен воєнних дій, вони повинні були ще брати участь по залогах нових українських міст на Слобожанщині, де являли собою потрібне опертя для призначених туди воєвод в умовах неспокойного життя нових осад.

За переписом Б. Репніна 1651 р. (детально подано в примітці 4 с. 81) в головній фортеці Черти—м. Білгороді було 1.325 чол. служилої людности; разом із молодшими родичами всього 2965 чол. озброєної людности¹⁾; мало не стільки було в Новому Осколі (2.479); менше, близько 1½ т., було в Яблонові (1781), Карпові (1664), Корочі (1388), коло 1000 мали Усерд і Коротоаяк, інші ще менше, а міста західнього відтинку Черти були зовсім не великі (крім згаданого Карпова, сусіднього з Білгородом): Хотмижськ мав трохи більш—1164 чол., але Вольне 523, Охтирка кількадесят чол., Олешня 268 чол., так само і прикордонні: Бобрик 265 ч., Недригайлів 141 ч.²⁾, отже власне були вони зовсім незначні осторожки³⁾. У тяжкому становищі перебували московські фортеці властивої Слобожанщини. Валуйки лишилися невеликим містом, висуненим далеко на південний схід до степу. Р. 1652 тут було, разом з 144 ч. станичників 591 ч.⁴⁾, а в році 1656—689 ч.⁵⁾, в тому числі 48 українських козаків. У південно-західньому форпості Слобожанщини—Валках в 1655 р. було 236 чол. залоги самих росіян⁶⁾, як

Усієї служебної людности було 8.877 чол., а з молодшими родичами 16.583; складалася вона з таких розрядів (за порядком їх): воєвод і приказних 12, голов 4, сотників 9, дворян і дітей боярських 1726, драгун 725, черкас 682, станичників 203, полков. козаків 2.850, стрільців 2.375, пушкарів 275, воротників 19, ковалів 7, посадських 2. До цього розрахунку не увійшла залога м. Білгорода, що складалася з 1325 д. (з молодшими 2.965), а власне: черкаси 61, двор. і дітей боярських 397, станичників 396, стрільців 158, козаків 179, пушкарів 43, посадських 84. По інших містах Черти, ідучи із сходу на захід, було: (Воронез), Коротоаяк 1023 д., Урив 67, Ольшанськ 600, Усерд 1165, Верхососенськ 847, Новий Оскол 2.479, Яблонов 1781, Короча 1388, (Білгород), Карпов 1664, Хотмижськ 1164, Вольне 523, Олешня 268. У західньому відтинку Черти склад залог нагадував залогу Ворснежа; отож, напр. в Новому Осколі того самого року було: дворян і дітей боярських 168, станичників 48, драгун 281, черкас 103, козаків 412, стрільців 219, пушкарів 56 (це склад не всієї залоги—Д. Багал'яй, Матеріали, т. II, ч. 15). Щоб схарактеризувати залоги західнього відтинка Черти, наведу склад залоги Хотмижського (М. Д., Десятня ч. 254): в р. 1655 було діт. боярських 361, станичників 30, козаків 192, стрільців 188, пушкарів 20. За рік 1651 є ще одна таблиця, трохи відмінна від наведеної; тут у Білгороді зареєстровано всього 2.106 озброєної людности (М. Д., Блгр., ст. 327, а. 127). Служила людність усіх міст півдня не спиралася на іншу: по всіх містах Черти було посадських (міщан) 86 чол., з них 84 в Білгороді. а 2 в Коротоаяку. У цілому Білгородському повіті з усіма його селами було тільки 318 селян. Отже майже вся людність була військова.

¹⁾ Див. попередню примітку.

²⁾ За іншим реєстром того ж 1651 р. (М. Д., Блгр., ст. 227, аа. 162-191). За десятною 1650 р. (М. Д., Десятня ч. 298) в Бобрику була залога в 254 чол.

³⁾ Про труднощі з комплектуванням залог свідчить, напр. той факт, що з невеличкої залоги Олешні (351 ч.) року 1655 у похід послано 112 д. (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 334).

⁴⁾ М. Д., Блгр., кн. ч. 2, а. 35. Залога тутешня складалася з таких категорій: козаків 217 ч., стрільців 116, пушкарів 92, охотників ямської служби 18, чорноклобуцьких (1) людей 4, станичників 144 (24 станиці, як і раніш).

⁵⁾ Ibidem, л. 56; крім того 8 душ монастирських селян дер. Яблонової.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 384, а. 222. Який різноманітний був склад московських південних залог, можна бачити в Валках якнайкраще: було тут дітей боярських 14, стрільців 9, козаків 68, пушкарів 9, дячок 1; втікло людей 16; „веденців“ прислано 119 ч. з Білгороду й Чугуова—ста-

і по інших західніх містах Півдня, де українців по залогах майже не було¹⁾.

Центральна фортеця властивої Слобожанщини — Чугуїв відіграла за Хмельниччини визначну роль. Нові міста — Харків і Зміїв і низка слобід оселилися в межах Чугуївського повіту, і місцевий воевода мусив узяти на себе догляд і контроль над новоосілими колоніями за перших років їх існування, відігравав роль посередника між ними і вищою владою, переводив перші переписи їх і описи (в Поворсклі це робив вольновський воевода), а також потім, коли до нових міст призначено окремих воевод, мусів висилати до залог цих міст „веденців“ з Чугуєва²⁾. На жаль, не маємо відомостей про розмір і склад чугуївської залози 1650-х рр.; з усього видно, що ця фортеця не була така вже мала, (див. вище)³⁾, а пізніш за неспокійних часів 1663 р. тут було 1.000 чол., з них 450 українців⁴⁾, рр. 166 8544 служилих і 507 українців⁵⁾. Року 1655 українська частина залози була невеличка — нараховувала 46 чол.⁶⁾: Р. 1656 їх вислано на війну⁷⁾.

З років 1654 і 1657 збереглося дві книжки „пошлиннихъ сборовъ“ по м. Чугуєву, що малюють нам господарче становище міста⁸⁾. Велике млинове — 78 карб. — показує нам розвинене хліборобство, і загальна сума мит за 1657 р. — 164 карб. — досить розвинену торгівлю. У записах ми не знаходимо звісток про торговельні операції тут українців, але з інших джерел⁹⁾ довідуємося, що в цих операціях українці з сусідніх міст і слобід брали чималу участь: одного разу „черкашенин“ продав в Чугуєві на 50 карб. риби; р. 1658 чугуївський митний голова прохає воеводу, щоб той наказав пообкладувати митами „черкас“, які торгують у Чугуєві меринами.

Р. 1654 наказано зліквідувати фортецю Городне (на р. Мерлі в гирлі Мерчика) де стояла залога в 100 чол., і все знаряддя передати до Колонтаєва, де оселилися тоді українці. До нової фортеці вислано служилих з різних міст, які схотіли їхати туди своєю волею, в кількості

ничників, Більця, Білгорода і Корочі дітей болгарських, з Рязьська козаків і Карпова стрільців. Низку описів і переписів м. Валок див. в М. Д., Блгр., кн. 56; так само див. названу вище працю С. Альбовського, Вааки.

¹⁾ Див. вище, де розглянено служилу українську колонізацію.

²⁾ До Харкова висилался р. 1658, здається, 20 чол. (Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, с. 77, з датою 1655 р.), до Змієва 20 станичників (ibidem, с. 84) і до Цареборисова 35 ч. дітей боярських, стрільців і козаків. Філарет (II, с. 60) вказує, що в. 1658 послано: до Цареборисова 50 д.; по кільмадесять до Змієва, Харкова, Валок. За воеводу у Чугуєві до осені 1654 р. був Ф. Пушкін; у сервні того року на його місце призначено Гр. Спешньова (М. Д., Блгр., ст. 401, а. 13; після Спешньова за воеводу був Осип Сухотін, змінений в лютому 1657 р. на С. Буцакова (М. Д., Блгр., ст. 389, а. 13); р. 1658 воеводою бачимо Ісая Савича (Д. Багал'їй Матеріали, т. II, сс. 78-85).

³⁾ Усе ж це був досить міцний центр; року 1658 воевода заходивсь організувати тут виробництво салітри (для пороху) в великому розмірі і видав для того Ст. Тєв'яшову 400 карб. Покуплено на ці гроші 60 волів і 10 коней (Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, с. 79).

⁴⁾ Річна „смета“ міст за р. 1663 (М. Д., Володимирський стіл., ст. 145).

⁵⁾ Те ж за р. 1668 (Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, с. 91).

⁶⁾ У місті і в підгородній слободі — М. Д., Блгр., ст. 384, а. 125.

⁷⁾ М. Д., Блгр., ст. 384, а. 202.

⁸⁾ М. Д., Денежного столу, кн. ч. 104 і 105.

⁹⁾ Н. Петровъ, Къ исторіи колонизаціи Слободской Украйны, „К. С.“ 1888, IV, с. 49.

86 чол.¹⁾, але р. 1656 29 з них повтікали додому²⁾). Усе ж колонтаївський воевода відігравав велику роль у стосунках з Лівобережжям і в збиранні вістей на півдні.

Отак уявляємо ми становище московських фортець на Слобожанщині 1650-х роками. Були вони слабкі і нечисленні. Не дивно, що відколи українські пересельці заснували нові міста, центр ваги зразу же перейшов до них.

Як згадувано, визначну роль в ході і успіхах московської колонізаційної діяльності на Півдні відіграли колонії української людности, розташовані головню по містах Білгородської Черти і в її запіллі. Спинимося тепер на історії і ролі цих колоній детальніш.

2. Українська людність по залогах південних московських міст.

(Служила колонізація).

Переходи української людности до південних міст московської держави і служба її по тамтешніх військових залогах власне кажучи виводять нас поза межі властивої Слобожанщини. Але картина колонізаційної діяльності московського уряду і колонізаційного українського руху на схід була б не повна, коли б ми обминули цей північний струмень української колонізації. Тим більш ми повинні на ньому спинитися, що [„служила“ українська колонізація на півночі Слобожанщини, починаючи вже з XVI в., занадто тісно була зв'язана з процесом залюднення самої Слобожанщини, безпосередньо впливала на це залюднення і певною мірою підготувала остаточну „городову“ колонізацію Слобожанщини.]

Еміграція української людности в межі Московщини — це старе явище, що його початки ховаються в дуже давніх часах. Стара традиція переходів на північ, уникаючи ударів татарських нападів, пізніш підтримана переходами князів на бік московського великого князя в XV — в початку XVI віків, набуває згодом нової форми переходів військової козацької людности; можливо, що московська служба відомого вояка Байди Вишневецького — не був перший такий і ізольований факт. Під той час [в середині XVI віку] почали вже приймати козацьких отаманів для служби в південних степах. У цих степах українське добичницьке козацтво розгорнуло жваву діяльність, і московський уряд у своїх оборонних заходах проти татар не міг ігнорувати цю нову силу. З другого боку спроби активної політики Москви на півдні мусли раз-у-раз втягати козацтво в свою орбіту. Особливо показну роль відіграють українські козаки на московській службі за часів інтенсивного руху Московщини на південь в двох останніх десятиліттях XVI віку³⁾. Року 1582 чуємо ми про українських козаків в Путивлю, пізніш у Ливнах; р. 1589 організовано на самому Донці козацький загін під проводом отамана Матвія

¹⁾ Д. Багалій, Очерки, с. 231. „Стровальну книгу“ видав Холмогоровъ, op. cit., с. 34, звідти мабуть зачерпнує і акад. Д. Багалій.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 389, а. 68.

³⁾ Конкретний матеріял про українську служилу еміграцію XVI в. зібрав акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 149); перегляд і доповнення див. у акад. М. С. Грушевського, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 365.

Федорова. За тих років дуже поширюється на півдні Московщини „черкаское воровство“, себто сутички українських ухадників з московською служебною людністю і різні грабунки з їх боку. Службне козацтво бере в цих сутичках жваву участь на боці Московської держави, зчиняє з „ворами“ бійки і т. д.¹⁾ З'являються помалу і великі українські залоги по містах Московщини, навіть у Сибіру. З'являються багато українців і в московському війську.

✓ Події „смути“ відкрили широкий шлях з України на північ для української людности, що шукала виходу для своєї енергії. Українське козацтво на Московщині не все мало риси розбишацького добичництва, як це малюють здебільшого тогочасні джерела, особливо московські. На соборі року 1614 ухвалено щодо цих козаків таку постанову: „Которыи отаманы и козаки от воровства отстанут и пойдут на государеву службу — тѣм велѣть корми давать... как можна сытым быть“²⁾: уряд потребував організованої військової сили, що на неї можна було б спертися, і після заколотів 1603—13 рр. чимало української людности лишилося на службі по містах Московщини. Чималу еміграцію маємо ми знову після війни 1618—19 рр.³⁾ Коли Сагайдачний відходив з Калуги, від його війська відокремивсь, мабуть, не без його згоди (пор. його посольство до Москви р. 1620), цілий полк у 609 козаків на чолі з полковником Жданом Коншиним і 10 отаманами та сотниками. 17 січня вони ставилися перед московськими представниками, їх радо прийнято і розподілено по залогах московських міст відділами по 20—100 душ⁴⁾.

З цією еміграцією не зовсім пощастило⁵⁾, як пізніш з емігрантами Курськими та Чугуївськими, але все ж і згодом українського козацтва по московських містах було досить.⁶⁾ Служила еміграція оживилася після війни 1632—3 рр. і тривала дальшими роками. Р. 1635 до Білгороду почали при-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ С. Соловьевъ, *Исторія Россіи*, XI, с. 1063.

³⁾ Згадаємо тут звістки про те, що того ж року з деяких місцевостей Лівобережжя (напр. з Лубенщини) виійшло невідомо куди чимало тамтешньої людности (див. вище).

⁴⁾ Акад. Д. І. Багалій (*Очерки*, с. 156) згадує про перехід 300 чол. на підставі згадки Ніконовського літопису (П.С.Р. Л., VIII, с. 242). В архіві Сибірського приказу переховується досить великий стовпець (М. Д., Сибір. прик., ст. ч. І; ще див. Розр. прик. Блгр., Приказн., ст. ч. 2521), що дає вичерпливі відомості про цих емігрантів і їх дальшу долю. Їх розіслано по таких містах: послано до Нижнього Новгорода 100 душ, Шацького—50, Ярославля і Вологди по 44, Переяславля-Рязанського 30, Арзамасу, Переяславля Залеського, Коломни і Пронського по 20, а 60 передано до розпорядження Казанського приказу (а. 81 і далі). Декого для певности наново охрищено і за це видано додатково сукна (а. 194).

⁵⁾ Козаки вразу ж почали тікати; вже року 1621 в Шацькому з 50 чол. лишилося 10, в Переяславлі-Рязанському з 30 залишилося 6, в Ярославлі в 44 залишилося 20 (ibidem, аа. 25—40). Дуже характерна скарга Ярославського воеводи: «Послано, — пише він, — в Ярославль виходних Черкас 44 д., и из того числа извѣнило (втекло) 24, а осталось в Ярославле 20 д., и из них 7 душ побежало в нынешнем во 129 (1621) году июня в 15 день» (а. 201).

⁶⁾ Акад. Д. І. Багалій (*Очерки*, с. 156) подає такі відомості про залоги в 1616—30 рр.: в Тулі (1614 р.) було 170 чол. „черкас“, в Казані (1626) 220, Тюменському (1616) 90, Пронському (1629) 50, в 1622 р. в Шацькому було 10 чол., в Коломні 14, Переяславлі-Рязанському 7 (мабуть з полку Коншина) і т. д.; за матеріалами Московського столу Розрядного приказу бачимо, що в 1620-х роках уряд особливо заклопотаний тим, щоб улаштувати українців в Тулі, Діділові, Михайлові і Черні (напр. стовпці 905, 1020, 1110 і інші). В 1620-х рр. бачимо „черкас“ — найчастіш в Тулі, Михайлові, Діділові і Черні (М. Д., Моск. ст., ст. 1020, 1110, 905 і ін.)

бувати козаки з Миргороду і Полтави, сподівалися їх у великій кількості, але дано розпорядження набрати з них на місці тільки невеликий відділ у 61 чол., що лишивсь тут в цьому розмірі й надалі, а решту емігрантів відправляти до Осколу та Ливен ¹⁾. Та особливо численна, масова еміграція відбулася дальшими роками, найбільш року 1638. З цього року і ближчих до нього років 1639—40 починаються відомості вже цілком регулярні про українські залоги по московських містах ²⁾. Великі залоги бачимо ми в Курському (300 чол.), Черні (100 чол.), меншу в Тулі (35 ч.). Московський уряд починає надсилати тепер українські залоги і на південь, до „Черти“. В Корочі оселено 100 чол., року 1639 тут було вже 213 чол., оселено ще 40 і були чутки, що ідуть ще 200 чоловіка; в Усерді оселено 1638 р. 117 люду, з них 20 селян ³⁾. Як відомо, тоді ж відбулася і відома Остриянинова еміграція до Чугуєва ⁴⁾. Цим разом з еміграцією знову не все пішло гаразд, і р. 1640 найбільші колонії — Курська і Чугуївська покинули Московщину, почалися втечі і з інших міст, а Тульську колонію переведено до Валук ⁵⁾. Та колонізація всеж розвивалася далі, і року 1640 маємо вже згадки про „черкаські залоги“ в Воронежу (62 ч.), в Ливнах (62 ч.), Кромах (46 ч.), Осколі, Талецькому, Тамбові (70 ч.), Орлі, трохи пізніш знову в Курському, Єфремові, Новосилі, Чернавську, Усмані, Яблоніві, Орлові й інш. ⁶⁾ Усі ці залоги існували і дальшими роками, хоч переважно невеликі, мали по 20—30 чол. крім Козлова (50—60 чол.) і Курського, де в р. 1647 було знову 119 чол., але їх частково тоді ж кудись переведено ⁷⁾.

Наприкінці 1630-х років почато будувати міста т. зв. „Білгородської черти“. Тепер московський уряд силою обставин примушений був куди більшою мірою використовувати українських емігрантів, що як вище згадувано, почали цими роками припливати в великій кількості. Щоразу ми бачимо українські залоги в містах по „Черті“ вже в році будовання міста; отже й будовано „Черту“ значною мірою силами українських емігран-

¹⁾ М. Д., Приказн., ст. 99, а. 116; як з'ясовується, це був загін з війська Тараса Чорного, якого не прийнято на службу (див. далі). Емігрантів в року 1636, крім Білгорода, розташовано в Ливнах і Осколі (М. Д., Приказн., ст. 99).

²⁾ Див. таблицю, додану до цього розділу. Відомості до таблиці зачерпнено головню з сирового архівного матеріалу Розрядного приказу (М. Д.). Ці відомості не зовсім повні, бо деякі південні міста і особливо північні і східні підлягали іншим приказам; до того ж архів Розрядний вичерпано для цього питання далеко не цілком, і тому зачеплена в мене тут тема потребує ще спеціального дальшого дослідження і архівних розшукув, а відомості, які подаю, мають тимчасово-ілюстративний характер, особливо до р. 1650. Про еміграцію 1637—8 рр. див. особливо М. Д., Приказн., ст. 99.

³⁾ Адміністрація Гадяцького мавтку на Лівобережжі скаржилася тоді, що близько 20 тисяч емігрантів вийшли з Лівобережжя на Московщину і поставили слободи під містами Усердом, Ливнами, Яблонівим, Новосилем, Мещовським, Осколом, Валуйками, Воронежем, Михайловим, Діділовим, Гремячем, Курським, Путивлем, Сівським. Цей приблизний реєстр має всеж певну імовірність зважаючи на відомості з архівних джерел (Солов'єв, *op. cit.*, XI, с. 1231).

⁴⁾ Про цю еміграцію ще див. нижче.

⁵⁾ Див. далі.

⁶⁾ Ак. Д. І. Багалій (Очерки, с. 160) вказує ще на Костенки під Воронежем, Комарицьку, волость, Вологду.

⁷⁾ Див. таблицю в додатку. З року 1647 маємо реєстр українських залог по багатьох містах, що дає вичерпаві відомості про розмір цих залог.

тів¹⁾. Так бачимо українців в Вольному (1641), Хотмижську (1641), Карпові (1645), Корочі (к. 1638), Н. Осколі (1646), Усерді (1638) — в усіх цих містах в роках, коли їх будовано. Можливо, що так було і в інших містах — Кам'яному, Болхові, Ольшанську, Коротояку і Уриві, хоч наші відомості про тутешні українські залоги починаються пізніше (в Ольшанську з року 1647-го, збудовано 1645 р., в інших ще пізніше; але ці міста, крім Камінного і Болхова, лежали найдалі — на крайньому сході південного відтинку „Черти“). З року 1647-го маємо серію „десятен“ цих залог²⁾. З них бачимо, що найбільша українська колонія була в Корочі (512 чол.), далі в Усерді (140 чол.) і менші в Н. Осколі (70 чол.) і Ольшанську (37 чол., але 50 чол. перед тим послано до Валуйок). На заході від Білгорода українців показано тільки в м. Вольному (32 чол.). У Валуйках від року 1638-го була постійна українська колонія в 35 чол., переведених з Тули; року 1645 тут було 70 чол., а року 1647—51 чол. (крім присланих на час з сусідніх міст 250 чол.). На жаль, не маємо підсумків північної української колонізації по містах у запілля „Черти“ в цих роках, але вже з наведеного видно, що вона була чимала³⁾.

Закінчуючи оглядати українську служилу колонізацію по московських містах в 1640-х роках, треба згадати, що там осідала не тільки спеціально-служила козацька людність, а й інші верстви еміграції. З наведених вище звісток з Лівобережжя ми вже бачили, що звідти на північний схід виходили масами селяни; з матеріялів московських маємо таких звісток обмаль⁴⁾, це можна пояснити тим, що наші джерела специфічні, але крім зареєстрованої людности, що осідала на державних землях, могло бути багато людей, які оселялися на землях поміщицьких (а писцові книжки не дають відомостей про походження людности помісних земель); могло бути чимало й мандрівної людности, поза всяким контролем.

За Хмельниччини північна служила колонізація тривала й далі, особливо першими роками, але вже не так інтенсивно, як раніше. Рр. 1648—1650 природно ми не спостерігаємо припливу емігрантів. Пізніше, 1651—2 рр. навпаки з'явилося зразу їх багато; маємо підсумок цієї еміграції⁵⁾; з нього бачимо, що до Карпова прийнято 28 „нововиїжджих“ українців, до Ольшанського—197, до Коротояку й Уриву, незадовго перед тим, р. 1648 збудованих, 77 і 100 ч., до Воронежу 155 і до Ливен 90, а всього, разом з полком Дзіковського в Острогоську (1003 ч.)—1650 чол. Але далі кількість „нововиїжджих“

¹⁾ Пор. далі. Треба узяти на увагу, що іноді українців „верстали“ до московських служилых категорій, і врахувати розмір цього „всрстання“ дуже тяжко. Мені трапилося про нього небагато звісток. Так в Ольшанську з загальної кількості емігрантів в 301 ч. 15 чол. поверстали в найвищу з місцевих служилых категорій — в „дітей боярських“. (М. Д., Блгр., ст. 392, а. 41); р. 1656 наказано верстати „гулящих“ росіян і охочих українців до відділу стрільців в розмірі 150 душ для м. Острогоська (А. Вейнберг, Воронежские акты, т. I, ч. 24).

²⁾ М. Д., Десятня ч. 213; див. таблицю.

³⁾ Цікаво, що навіть на Дні емігранти йдуть дуже часто північчю через московські міста, очевидно, звичайним утертим шляхом служилої еміграції (Україна та Дні, с. 30 і ін.).

⁴⁾ Напр., рр. 1638—40 до Курська емігрують міщани і „пашенні селяни“ (М. Д., Приказн. ст. 124, а. 18); тоді ж в Усерді оселено 20 д. селян; селяни в р. 1651 з'являються в Корочі (М. Д., Приказн., ст. 281).

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 1035, а. 283.

емігрантів меншає, рр. 1653—4 з'являється 23 чол. в Хотмижському, щодод Ольшанського, Коротояка й Урива. то тут терміном „нововиїжджі“ названо, здається, згадуваних попереду емігрантів 1651—2 рр., так само як і в Воронежу¹⁾.

Що північна еміграція за Хмельниччини поменшала, це стає особливо помітним, коли ми візьмемо підсумки цієї еміграції, — загальні і по окремих містах (див. таблицю). Маємо за цей час досить документального матеріалу, щоб скласти більш-менш повну її картину. Передовсім маємо два „перечневих розписи“ українців по містах, підлеглих Розрядному приказу—з р. 1650²⁾ і з р. 1651³⁾, які дають нам розмір північних колоній на початку Хмельниччини. З дальших років, крім поодиноких вказівок, можемо скористатися розписами видачі хлібного утримання тим козакам, що брали участь в поході 1654—5 р. в війську В. В. Бутурліна за р. 1654⁴⁾ і розпис їх же за р. 1655⁵⁾; з року 1657-го розпис грошового утримання козакам, що були в Переяславі в полку Г. Г. Ромоданівського⁶⁾ і інший розпис утримання 500 козакам того ж року⁷⁾; нарешті, наслідки еміграції за Хмельниччини, можливо, змінені еміграцією 1658—9 рр., бачимо в загальному перепису „Черкас“ московської України за р. 1660⁸⁾. У розписах років 1650 і 1651 маємо і підсумки, що охоплюють за р. 1650 всі міста, підлеглі Розрядові. Ці підсумки можемо вважати за досить певні. Вони дають нам для р. 1650 кількість в 1247 чол.⁹⁾, а для року 1651 (тільки по „нових“ містах) 882 чол. Отже числа все ж розмірно не такі великі. Зовсім іншу картину дає розпис московських озброєних сил дяка Заборовського 1658 р. Тут на загальне число 24994 чол. в 6 (?) полках „черкас“ в 3-х полках пораховано 8743. Очевидячки, сюди крім українських залог, увійшли люди, набрані спеціально, щоб брати участь у поході¹⁰⁾.

Перейдімо тепер до перегляду українських залог поодиноких московських міст за Хмельниччини.

Як і 40-ми роками українські колонії по містах західного відтинку „Білгородської Черти“ за Хмельниччини дуже малі: в Вольному (ще в р. 1647) 32 ч., в Хотмижську (1654 і 1655) 23 нововиїжджих, в Карпові (1652) 41 нововиїжджих (з них взято в похід 1654—55 рр. 15 ч.), в Болхові (1650) 12 ч. (узято в похід 7, потім ще 3). Зрозуміло, що в цій місцевості, оточеній українською колонізацією з півдня і з півночі, поблизу кордону, де перед тим

¹⁾ Див. таблицю.

²⁾ М. Д., Поміси., ст. 39, а. 318.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 327, а. 35 і далі.

⁴⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158.

⁵⁾ М. Д., Моск., ст. 1099.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 397.

⁷⁾ М. Д., Блгр., кн. 56; також під час друку праці знайдений перепис 1657 р. з підсумком (разом з Слобожанщиною)—5358 чол. (Блгр., ст. 481—див. таблицю).

⁸⁾ Див. мою розвідку „Харківській перепис р. 1660“ в „Записках Іст.-Філ. Відд.“ кн. XXI, с. 137 і замітку В. Сторожова в „К. С.“, 1890, VI.

⁹⁾ З них старшини 34 чол.: отаманів в 14 містах 11, сотників 5, осавулів 12, хорунжих 5, літаврщик 1.

¹⁰⁾ М. Д., Блгр., ст. 397; в р. 1657 в полку Г. Ромоданівського в Переяславі було 493 душ, українських козаків.

точилася уперта боротьба з українськими пасічниками і їх „воровством“, в цій місцевості московський уряд бажав мати вільні щодо українців руки. Дальші події років 1658—9 показали, що уряд мав підстави бути обережним. Так само невеличкі були українські колонії і по прикордонних містах: в Олешні в р. 1654 бачимо 26 ч. нововиїжджих, але були, мабуть, там ще люди, бо в похід в р. 1654—5 рр. взято 30 чол.; у Бобрику про українців ще не чуємо, до Кам'яного р. 1651 тимчасово прислано 29 ч., в Недригайлові теж здається були українці в р. 1654. До Валок прислали чергою по 10 ч. з Білгорода. Пізніш, коли українська колонізація зміцніла, дві значні колонії з'явилися (обидві, мабуть, вже після 1657 р.) в Олешні і Карпові; в Олешні в 1660 р. було „розібрано“ 113 „городових“ козаків (міщан) і 74 „пахотних“ (селян), всього 187 чол.; в Карпові 49 ч. полкових козаків, 41 городових і 87 пахотних, всього 177 чол. По інших містах в р. 1660 було тільки 27 городових в Хотмижську і 7 в Болхові. В Білгороді лишалася весь час залога в числі 61 чол., як визначено ще року 1638-го, і цю залогу не збільшувано; р. 1654—5 звідси взято 30 чол. в похід. По містах західнього відтинку „Черти“ бачимо, як і раніш, великі залози: в Корочі українська залога в 500 чол. (протягом 50-тих років вона зменшилася до 400 ч. і до 385 ч. в р. 1660), в Н. Осколі трималася в розмірі коло 100 ч. (102 в р. 1660), в Усерді було весь час коло 180 чол. (194 в р. 1660), в Валуйках коло 50, в Ольшанську понад 200 чол. (вказівки в джерелах суперечливі), в Коротояку і Уриві по 100 приблизно (в р. 1660 в обох було 195 чол.). Щодо міст глибокого запілля Черти, то тут за розписом 1650 р. найбільші колонії були в Ковлові (66 ч.), Ливнах (56) і Кромах (46 ч.), але, як бачимо, все ж не великі; ще менше українців було в Воронежу (33 ч.)¹⁾, Талецькому (33 ч.) і Ст. Осколі (27 ч.). По 17 чол. було в Курському (!) і Єфремові. Чи були (вірніш чи збредлися) колонії по інших містах, сказати не можемо²⁾.

Переглядаючи таблицю північних українських колоній, ми можемо спостерегти, що протягом 1650-х років ніде не збільшуються старі колонії³⁾: деякі з них тримаються в попередньому розмірі, інші підупадають, чи зовсім зникають⁴⁾. Щоб відповідно пояснити й зрозуміти це явище, спробуємо коротко схарактеризувати життя українських залог по московських містах і тамтешні колонізаційні умови за Хмельниччини⁵⁾. Накреслити картину цієї

¹⁾ Здається, більше було в слободах під Воронежем — Костенках, Ендовищі, Гвоздівці, бо р. 1652 наказано роздати „воронежским Черкасам“ 180 рогатин, а іншим разом утримання на 166 чол., між інш. 2 отаманам і 2 осавулам, отже не самій тільки воронізькій колонії (Второвъ и Александровъ-Дольникъ, Воронежскіе Акты, т. 2, сс. 9 і 180).

²⁾ Наведу цікаву згадку з Криму про брянську українську залогу і інші: „Хочет Ислам-Гиръй царь и царевичи с крымскими и ногайскими людьми и з запорожскими Черкасы итить не займуя Путивля в Сѣвские и в Камарицкие мѣста и под Брянск, потому что во Брянску государевих служивых людей половина, а другая половина Черкас, которые Черкасы на государево имя приѣхали и живут во Брянску. А идет де царь и калга царевич во те мѣста по присылке гетьмана Хмельницкого и запорожских Черкас. А чають де они Черкасы, что тѣ Черкасы, которые живут во Брянску и в иных государевых городѣх, битва с ними не станут.“ (Оповідання Гришки Гончарова II.VII 1650 р. московським послам Волкову и Огаркову. — М. Д., Посольский приказ, Крымські справи 1650 р., ствб. ч. 33).

³⁾ Коли не рахувати, що з'явилися дві згадані нові колонії в Карпові і Олешні.

⁴⁾ Пор. особливо дані 1660 р. на доданій таблиці.

⁵⁾ Характеристику цих умов — див. у акад. М. С. Грушевського, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 379.

північної колонізації тим потрібніш, що осіла колонізація властивої Слобожанщини 1650-ми роками дуже нагадує нам деякими рисами життя і устрій північних колоній, а, як уявляла собі московська адміністрація, вона на початку таки й була тільки дещо зміненим варіантом попередньої служилої колонізації.

У літературі висловлювано думку, що перші українські пересельці до степів південної Московщини прийшли туди з Чернігівщини ¹⁾; це дуже ймовірно ²⁾, але, як вище вказувано, вже з років 1615 — 20 починає відливати на північний схід людність з Центрального Лівобережжя; далі, очевидно, звідси йшли переважні маси емігрантів ³⁾. Московський уряд приймав переходнів з великою охотою ⁴⁾, і становище „черкаських“ колоній на чолі з власною виборною старшиною було досить вигідне. В разі сутичок з воеводами, українці іноді вдавалися з чолобитною просто до Москви, минаючи місцевого воеводу, і звичайно московський уряд ставав на боці української колонії ⁵⁾, і бувало, що воеводу після того скидали. Переходнів забезпечували найвищим окладом (5 — 6 крб. і 100 — 150 „четей“ землі — 75 дес.) і всякими пільгами. Торговельні пільги ⁶⁾ давали змогу українцям з успіхом ремісничувати й крамарювати. Всюди по московських містах бачимо „черкаські“ млини і пасіки ⁷⁾, млини будують українці по московських містах і селах на запрошення тамтешньої російської людности ⁸⁾. Маючи скрізь пасіки, українці нама-

¹⁾ М. Василенко, *op. cit.*

²⁾ Після того, як звідси на початку XVII віку вийшло московське військо, уряд вивів звідси численні відділи служилої людности. Відтоді численні чернігівці, стародубовці, новгородсіверці і т. д. фігурують у розрядному листуванні по залогах південних московських міст. Форми прізвищ цієї людности можуть дати дослідникові змогу зробити деякі висновки щодо колонізації на Чернігівщині за передпольських часів.

³⁾ На жаль, у списках української служилої людности першої половини XVII віку ми не знаходимо відомостей про те, звідки прийшли емігранти.

⁴⁾ Наказувано до них „привѣт держати добрый и ничѣм их не оскорбити“.

⁵⁾ Напр., так було в Ольшанському р. 1653 в справі земельних суперечок між ольшанською українською громадою і місцевими „дітьми боярськими“ (М. Д., Моск., ст. 252, аа. 95, 227).

⁶⁾ Звичайно українцям давано право торгувати безмитно, коли сума продажу не перевищує 12 крб. (дуже велика, як на той час, сума); таке право мали українці в Ольшанському, Корочі і, здається, і в інших містах, де були більші українські колонії (А. М. Г., II, с. 239; Корочанські акти, ч. 61; М. Д., Моск., ст. 252, а. 358 і інш.). Звільняли українців і від протих податків, як це було в р. 1657, коли видано такого наказу: „Въ украинныхъ и по Черте и за Чертою в городѣхъ со всякихъ чиновъ служилыхъ людей опричя Черкасѣ, за которыми (служилыми людьми) крестьянъ нѣтъ, и съ тѣхъ самихъ, а за которыми крестьяне есть, и с тѣхъ крестьянскихъ дворовъ, и которые служилые люди устроены пашенною землюю, собратъ на кормъ государевымъ ратнымъ людемъ со всякого двора по полуосмине ржи, овса тожъ в московскую таможенную мѣру, и устроить въ тѣхъ городѣхъ житницы, чтобъ въ приходъ воинскихъ людей государевымъ ратнымъ людемъ беззапаснымъ не быть“ (Н. Петровъ, Къ исторіи колонізації Слободской Украины, „КС“, 1888, кн. IV, с. 48, на підставі стовпців Чугуївського листування К. Церк.-Арх. Муз).

⁷⁾ Див. „Описаніе документовъ и Бумагъ Московскаго Архива Министерства Юстиціи“, т. XII, стл. Білгородський, в багатьох стовпцях.

⁸⁾ Напр., в 1647 корочанські українці скаржилися, що московські служилі люди багатьох міст запрошували їх збудувати у них млини, „и которые ихъ братья в Білгородскихъ волостяхъ многие мельницы построили, и тѣхъ де мельниковъ“... воевода обкладає великими поборами (Корочанські акти, № 91; див. також „Оп. Д. и Б.“).

гаються побудувати там двори і жити коло них, а воеводи провадять проти цього постійну боротьбу затримуючи служилих українців по містах і в підміських слободах¹⁾. Дуже часто маємо чолобитні з проханням дозволити їхати на „звірині промисли“ і звістки про перебування там і поворот з промислів²⁾. Багато важило право курити горілку, але це право мав, здається, тільки Острогоськ, і туди приїздили українці варити горілку аж із Ольшанського, що непокоїло тамтешнього воеводу³⁾. У книжці митних зборів м. Верхосенська за р. 1657⁴⁾ бачимо раз-у-раз українців місцевих (їх було мабуть небагато, бо про місцеву українську громаду майже не чуємо) і приїжджих в Усерду і Ольшанського, що продавали тут рибу, хліб і воли. Валуйці, що мали великі пасіки в 1—10 вер. від міста, в дуже вигідній і мало залюдненій місцевості, продавали продукцію пасік в Усерді і Новому Осколі, куди провадили з Валук великі шляхи⁵⁾. Особливо вигідно було продавати горілку й тютюн. Але цих державних регалій нікому ніколи не віддавано, і воеводи провадили жорстоку і постійну боротьбу проти такого торгу; найчастіш винними знову бували „Черкасы“; але цікаво, що дуже часто репресії спадали не на продуцентів-продавців, а на покупців, напр. р. 1651-го наказано „бити батоги нещадно“ новооскільських стрільців за те, що купували у „Черкас“ заборонені в вільному продажі горілку і тютюн⁶⁾. У Новому Осколі двом місцевим „Черкасам“ належали крамниці, з яких вони платили найвищі оклади — 2 і 4 гривні⁷⁾. Зберігався зв'язок і з купцями з Лівобережжя, що заїздили навіть сюди з своїм крамом⁸⁾.

Українці жили по московських містах скрізь в окремих слободах під міськими мурами чи принаймні в окремих кутках міста; у цих слободах були у них окремі церкви з українським причтом⁹⁾. Ці слободи закладавано, мабуть, звичайно в момент еміграції; але маємо й такі випадки, коли укра-

¹⁾ Напр., у Корочі р. 1644 (Корчанські акти, № 9); в Валуйках р. 1653, М. Д., Блгр., ст. 393, а. 173), Ольшанському (М. Д., Приказн., ст. 281). Р. 1657 валуйський воевода мусів звести місцевих служилих українців з пасік, побудованих по рр. Валую, Полатовці і Сінній, але не міг цього зробити, бо пасічники спротивилися („учинились сильны“) і далі живуть по пасіках з своїми родинами (М. Д., Сівськ., ст. 186, а. 104); дуже багато пасік заводили ольшанські козаки в лісах Ловському і Тернівському на лівім боці р. Тихої Сосни (див. справи 1649 р. — М. Д., Блгр., ст. 314, аа. 212 і 231 і 1650 р. — И. Миклашевскій. Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства. М. 1894, с. 129).

²⁾ Найбільше звісток про промисли валуйських козаків на гирлі рр. Айдару, Деркула; так само звірині промисли за Ворсклом, куди їдуть вольновські українці в р. 1651 (М. Д., Помісн., ст. 39). Питання про відношення помісної системи до звичайної української заїмки служилих козаків потребує додаткового студювання.

³⁾ М. Д., Помісн., ст. 131, рік 1653; Болховітінов (Историческое географическое и экономическое описание Воронежской губ., В. 1797, с. 153) вказує, що право безмитно курити горілку (для своїх потреб) мали ще р. 1797 ті дідиці на Бирюччині, що мали села, заселені українцями; очевидно, це право перейшло до них від переднішої вільної людности цих сіл.

⁴⁾ М. Д., Грошевий стл, кн. ч. 105.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 393, а. 173, рік 1653.

⁶⁾ М. Д., Помісн., ст. 41.

⁷⁾ М. Д., Блгр. кн. ч. 29, а. 286.

⁸⁾ Див. напр. інцидент з воеводою Ловчиковим (М. Д., Блгр., ст. 298, рік 1651).

⁹⁾ Так, напр., в р. 1613 в Усердській слободі церква Успіння а в ній „литовской земли белоруской поп“ (М. Д., Блгр. кн. 6, а. 282); так само в ольшанській „Черкаській“ Покровській парафії був піп, що року 1657 мусів перейти до Змієва, бо Ольшанці прийняли до

їнців, розселених між іншої служилої людности виводили в окремий кінець; ті, яких лишали, вважали це за прояв спеціальної неприхильности до них воеводи¹⁾.

Що старшина була в українців виборна, про це тепер вже маємо досить категоричні свідчення в джерелах. Обрану старшину тільки затверджувала місцева адміністрація, але затверджену вже не вільно було переобирати і змінювати²⁾, через те іноді і маємо враження, що старшина спирається на впливи воеводи проти своєї громади і ніби переймає від влади воеводи і свою правоможність³⁾. Звичайно, право обирати старшину не було принципове, особливо в менших колоніях і першими часами після оселення; але існувало воно фактично майже усюди. Наведу історію, як організувалася білгородська колонія, цитатою. Наказано р. 1636, коли оселялися там українські козаки, тих „которые в Бельгороде будут,.. устроить слободою, и для береженья бытъ сыну боярскому добру; и Черкасы... Иван Шелюский с товарищи били челом,...чтоб ты в. г. пожаловал, велѣл им промеж себя выбрать атамана для того, чтоб он их вѣдал и знал“; це їм дозволено, „и Черкасы выбрали атамана Ятцка Петрова, кому их вѣдать“⁴⁾. Цікаві епізоди маємо також з життя громад мм. Кром і Корочі. Акад. Д. І. Багалій згадує, що отамана Кромського обрано ще року 1641-го і без дозволу центрального уряду воевода не міг його змінити⁵⁾. Справді року 1645 воевода скаржить на сотника І. Ноценка до Москви⁶⁾. З цим сотником сварилася і його ж казацька громада: скаржилася ще року 1643, що він захопив „полковництво“ без вибору, отже ніби був призначений без волі громади, і це громада вважає тільки за порушення звичайного порядку становляти старшину в громаді, і навіть не має гадки про те, що сотника спеціально призначено безпосередньо від московської влади⁷⁾. Року 1645 на осавула Лавр. Іванова скаржить громада за затримку утримання⁸⁾. Цікавіший конфлікт трапивсь в Корочі року 1645. Тоді громада поділилася на заможнішу частину, на чолі з старшиною, і біднішу. Прочитую цей акт у цікавішій частині: „Межи тѣми государь, — пише воевода, — Короченскими Черкасы ссора большая, атаман да сотники да осаулы да знаменщики а с ними лучшія люди из Черкасы; и рядовые государь Черкасы (сами по) събе, и ни на какие гос. совѣты рядовые Черкасы к атаманам и к сотникам не ходят, думают однь“⁹⁾; бойкот старшини від громади скінчивсь тим, що

себе (отже обрали) іншого (М. Д., Приказн., ст. 295, а. 378). Слободи знаємо в Корочі, Ольшанському, Кромах та ін. містах.

¹⁾ Див. нижче.

²⁾ Напр., року 1645 за скаргою громади на отамана Степ. Волошенина, на його „обиды й налоги“ дано дозвіл обрати нового отамана (М. Д., Приказн., ст. 163).

³⁾ Акад. Д. І. Багалій свого часу (Очерки, с. 162) ще не міг висловитися в той чи той бік в цьому питанні, яке і в дальшому лишилося нез'ясоване. Про призначення старшини від воевод ми не знайшли звісток в матеріялах першої половини XVII в. (до р. 1657).

⁴⁾ М. Д., Приказн., ст. 99, а. 331.

⁵⁾ Д. Багалій, *Очерки*, с. 162. Автор уважав це за окремий випадок, і каже тільки, що емігранти „удерживали“ свою старшину — неясно, на завсіди, чи до її зміни.

⁶⁾ М. Д., Приказн., ст. 163.

⁷⁾ *Ibidem*, с. 257.

⁸⁾ *Ibidem*, с. 163.

⁹⁾ Корочанські акти, одп. Милославського ч. 2.

перемогла громада, і з іншого акту (того ж року?) довідуємося, що вся старшина вдалася до воеводи, прохачучи „перемѣнить со старшинства“, себто перевести вибори нової старшини. Це й було зроблено¹⁾). З наведених вище звісток бачимо, що інститут ради (загальної) і перевага більшості громади зберігалися за тих часів цілковито. Українські служилі колонії трималися часом досить самостійно, і отаман не відділяється від громади під час конфліктів з воеводою. Так, року 1645 в м. Усерді заарештовано отамана, бо громада відмовилася йти проти татар²⁾).

Вже з наведених актів бачимо, що на чолі українських службових громад стоять отамани; сотників попри них зустрічаємо хіба зрідка, і вони мають підрядне значіння. Так само рідко бачимо сотників самостійних. Крім них зустрічаємо в більших колоніях осавулів і хоружих. Вище наведено вже перепис 1650 року, коли з 14 міст в 11-ти були отамани, сотників всього 5, осавули майже усюди — 12, хоружих 2³⁾). Але в перепису року 1654 (з приводу хлібного утримання учасникам походу) зазначено в поході на 16 міст 8 отаманів і 6 сотників⁴⁾).

Щодо земельного забезпечення, то не мігши спинятися на цьому питанні спеціально, зазначу тільки, що землю служилим українцям надавано в тому самому порядку, як і іншим служилим категоріям „нових“ міст: відповідно до розрахунку номінальних окладів вирізувано на всю громаду кілька великих шматків поля і сіножатей, які потім за участю воеводи розподілювано між окремими козаками. Фактичний наділ звичайно не завсіди відповідав номінальному окладові⁵⁾); наділ закріплювали за володільцем і, коли його захоплювали сусіди, громада за нього не відповідала. Після виходу з служби (смерть чи хвороба) наділ до громади не повертали, а залишали вакантним⁶⁾) і передавали тому, кого записано на службу на місце попереднього володільця. Отже це був своєрідний устрій, що однаково був далекий і від займанщини і від „общини“ і дав потім так зване „однодворське“ землеволодіння. По містах „Черти“, а особливо на півдні в Валуїках існувала фактично й займанщина в формі закладання пасік (пор. попереду розділ про пасіки).

Не вважаючи на пільгове становище, матеріальна вбогість московського уряду і тяжка адміністрація мали свій вплив, і емігрантам часто доводилося зазнавати лиха⁷⁾). Крім звичайних труднощів — поганих перспектив щодо хліборобства і особливо щодо різних промислів, крім пожеж, поборів (де вони були) і несправної видачі грошового утримання і натуральної допомоги, дуже

¹⁾ М. Д., Помісн., ст. 163.

²⁾ Ibidem.

³⁾ М. Д., Помісн., ст. 39, а. 318.

⁴⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158, а. 29.

⁵⁾ Але коли всіх служилих було цілком задоволено відповідно номінальним окладом, лишки землі роздавано і понад окладами, здається, на тимчасове користання, як було, нпр., в Недригайлові р. 1654 (М. Д., Приказн., ст. 508, а. 130).

⁶⁾ Забирали у володільця чи його нащадків навіть садибу, і тільки в деяких випадках робили виняток. Щодо розподілу наділів цікавіші акти див. А. М. Г., II, 299, Оглоблинъ op. cit., с. 216, М. Д., Блгр., ст. 397, а. 13 і ін.

⁷⁾ Про тяжкі умови служилої колонізації — див. М. С. Грушевський, Іст. У.-Р., т. VIII, ч. 2, с. 381.

дошкуляли українським козакам, як і іншій служебній людності, постої¹⁾, виряджання на варту, роз'їзди і висилки чи то до південих міст, як їх будовано, чи то в далекі походи, — за Хмельниччини на Україну (р. 1655) і Білорусь (р. 1656 і далі)²⁾. Через те для нас цілком зрозуміло, чому українська людність так часто тікала з московських міст („измѣняла“)³⁾; крім того, переглядаючи книжки митних зборів по різних містах, виразно бачимо, що в 1640-х роках господарче оживлення посувається далі на південь; міста, розташовані далі на північ, підупадають⁴⁾, підупадають промисли, якими українська людність звикла житись. Разом з тим і переважна увага уряду звертається далі на південь, а в парі з установленням життя гіршає становище українських колоній на півночі в оточенні московського життя з його напруженням всіх сил людности (див. нижче).

✓ Людність, що не хотіла тікати, і собі починала думати про переселення далі на південь, а нові пересельці ні за яку ціну не хотіли селитися на півночі. Ще року 1638-го цей потяг на південь вже починає відчуватися: тоді переведено тульську колонію до Валук, при чому спеціально підкреслено, що українців переведено за їх чолобиттям і наказано в Валуйках „их устроить... с прежними переходжими Черкасы“⁵⁾. 1640-ми роками емігрантів ставало і на комплектування північних міст, але 1650-ми ми вже бачимо, що емігранти тяжили на південь цілком виразно. Коли року 1653 в Яблоніві одержано наказа відправляти нових емігрантів до Ливен і Чернавського, але ні в яким разі не до Острогозька, де вже була тоді велика українська колонія, і де уряд ніби хотів улаштувати і велику московську залого, воевода мусів відповісти, що до північних міст українці йти не хочуть, а „бют челом, чтоб им жить в Новом Черкасском (Острогозьку) і в иных порубежных городѣх, гдѣ живут отцы их и братья и племянники“⁶⁾.

¹⁾ Напр. р. 1650 наказано звільнити від постоїв бігородських Черкас, для того: „стояли у них на дворех служилые люди и их во всем обижали, лошеди и животину и пластья у них крали“ (М. Д., Помісн., ст. 39, а. 42).

²⁾ М. Д., Моск., ст. 1099; Блгр., ст. 384, 392 і ін.

³⁾ Року 1641 побунтувалися курські українці (в залозі їх 300 чоловік), зчинили бійку з московською залогою, побили багатьох „дтей боярських“ і втекли (Н. Сторожевъ, Матеріали для історії колонізації Лѣвобережної України, „К. С“., 1890, IX, с. 497—503). Тоді ж повтікали емігранти в Воронежу, Корочі (М. Д., Приказн., ст. 552), Білгорода, Валук, Хотмижського, Вольного, Усерда (ibidem, ст. 135). Здається, утікачі здебільшого належали до емігрантів 1638-го року; згадаємо, що в 1641-му році втекли чугуївці, теж з бунтом, як і курчани. Уряд був дуже занепокоєний таким поворотом справи і розіслав по містах спеціальні грамоти до українців, в яких казав, що московська адміністрація не причетна до цих подій і запевняв українських козаків в своїй до них прихильності (Второвъ и Александровъ, Древняя грамоты... Воронежские акты, т. 1, с. 100). Року 1643-го знову чуємо про втечі з Корочі, Валук, Воронежа, Курська (М. Д., Приказн., ст. 257). Року 1644—6 з Валук, Корочі, Усерда (ibid., ст. 163). Року 1647 з Козлова (М. Д., Володимирський стіл, ст. ч. 451) і т. д.

⁴⁾ Ще Вейнберг (Къ історіи города Воронежа, В. 1886) підкреслив, що в Воронежу 50-х років торг підупав у зв'язку з привілеями, наданими південним містам. Митні книжки дають такі числа: Болхов (1657 р.) митних зборів — 34 крб., Воронеж (1654) пересічно 30 крб. місячно, Лебедянь 15 крб. Натомість Валуйки 80—90 крб. місячно (1654), Курське (1654) 68 крб., Сівське (1657) 483 крб. і т. д. (М. Д., Грошовий стіл, книжки чч. 104 і 105). Явище це треба ще дослідити.

⁵⁾ М. Д., Десятия ч. 118.

⁶⁾ М. Д., Помісн., ст. 131, а. 22.

Ми бачили, що як будовано нові міста на „Черті“, московський уряд мусів широко використовувати українську еміграцію. Ставлячись у деяких випадках до емігрантів обережно, уряд тим більше мусів користатися з сил північних українських колоній, вже вихованих в умовах московської дисципліни і при звичаєних до воеводської системи в своїй будівничій діяльності на півдні. Справді, про такі переведення українських залог з півночі на південь тимчасово, для будування нових фортець, чи на „вѣчное житье“ чуємо досить часто¹⁾. Таким чином спостерігаємо за Хмельниччини зворотний рух з півночі до півдня, почасти добровільний, почасти примусовий, що пояснює нам, чом саме відбулося послаблення за цих років північної української колонізації і чому ми не помічаємо в 1650-х роках того зростання північних українських залог, якого могли би були сподіватися, беручи на увагу жваву колонізацію 1640-х років. Тепер українська людність починає концентруватися вже на властивій Слобожанщині.

ДОДАТОК.

ТАБЛИЦЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗАЛОГ ПО МІСТАХ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. •

Примітки: 1) У полку Бутурліна 1655-го р. — М. Д., Моск., ст. 1099. 2) Розпис 1650 р., М. Д., Помісн., ст. 39. 3) М. Д., Блгр., кн. 56, р. 1657. 4) Перепис р 1660 — М. Д., Блгр., кн. 19 і 44. 5) В. Н. Сторожевъ, Матеріали для історії колонізації Лѣвобережної України, „К. С.“, 1890, IX. 6) Хлібне утримання частині козаків (що брали участь в поході ?) р. 1654. — М. Д., Сівськ., ст. 158. 7) Розпис полку Г. Г. Ромодановського по смотру в м. Переяславі р. 1657. — М. Д., Блгр. ст. 397. 8) М. Д. Блгр., ст. 327. 9) М. Д., Десятня 213. 10) В. Н. Сторожевъ. Къ вопросу о южно-русской колонізації, „К. С.“ 1890, V. 11) М. Д., Блгр., кн. 15, а. 218. 12) М. Д., Приказн. ст., 171, а. 545. 13) В. Н. Сторожевъ. Изъ архивныхъ мелочей, „К. С.“ 1892, XII. 14) И. Миклашевскій, Къ історіі хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894, сс. 141, 171 і 260. 15) Второвъ и Александровъ-Дольникъ, Воронежскіе акты, т. 2, с. 180. 16) М. Д., Блгр., ст. 165, а. 298. 17) Смотр Б. Репіна 1651 р. — М. Д., Блгр., ст. 299. 18) М. Д., Блгр., 1035. 19) М. Д., Блгр., кн. 30. 20) М. Д., Блгр., кн. 20. 21) М. Д., Помісн., ст. 42. 22) М. Д., Блгр., ст. 392. 23) М. Д., Десятня 112. 24) М. Д., Блгр. кн. 2. 25) М. Д., Десятня 201. 26) М. Д., Блгр. 27) М. Д., Блгр., ст. 384. 28) Д. Багалъй, Матеріали. т. II. 29) Д. Багалъй, Матеріали, т. I. 30) Д. Багалъй, Очерки. 31) М. Д., Блгр., ст. 107. 32) М. Д., Блгр., ст. 66. 33) М. Д., Блгр., ст. 288. 34) М. Д. Приказн. ст. 163. 35) М. Д. Приказн., ст. 135. 36) М. Д., Сівськ., ст. 129. 37) М. Д., Помісн., ст. 131. 38) М. Д., Десятня, 254. 39) М. Д., Десятня 298. 40) М. Д., Десятня 113. 41) В. Н. Сторожевъ, Къ вопросу о колонізації Лѣвобережної України, „К. С.“, 1890, VI. 42) М. Д., Приказн., ст. 124. 43) М. Д., Приказн., ст. 260. 44) М. Д., Приказн., ст. 99. 45) М. Д., Десятня 207. 46) М. Д., Приказн., ст. 170 і 558. 47) М. Д., Десятня 238. 48) М. Д., Блгр., кн. 15. 49) М. Д., Приказн., ст. 354. 50) М. Д. Приказн., ст. 529. 51) М. Д., Грошевий, ст. 186. 52) М. Д., Приказн., ст. 560. 53) М. Д., Приказн., ст. 571. 54) М. Д., Сівськ., ст. 158. 55) М. Д., Приказн., ст. 508. 56) М. Д. Блгр., ст. 481. Значок X показує наявність української колонії без означення її розміру.

¹⁾ Отож, року 1647-го орловських українців (37 ч.) переведено до Ольшанського, а курських (70 ч.) до Гового Осколу (М. Д., Десятня ч. 213) і до Ольшанського (12 чол. — Десятня ч. 219); року 1651-го переведено 28 чол. з Курського і Кром до Кам'яного, щоб будувати фортецю (Десятня ч. 298) і т. д.

Міста і рік їх будови	Олешня 1647	Вольне 1641	Кам'яне 1647	Хотмижськ 1641	Карпов 1645	Болков 1646	Білгород.
1636—9							$\frac{60}{32/}$
1640—44				$\frac{\times/20/}{35/}$			
1645—46				$\frac{20}{36/}$	$\frac{\times}{34/}$		
1647		$\frac{22 + 10н.}{9/; 40/}$					
1648—9							$\frac{51}{33}$
1650							$\frac{61}{2/}$
1651			$\frac{29}{39/}$				$\frac{18}{2/}$
1652					$\frac{28 + 13н.}{5/; 18/}$		
1653							
1654	$\frac{26н}{6/}$			$\frac{10н.}{37/}$	$\frac{15}{6/}$	$\frac{7}{6/}$	$\frac{32}{6/}$
1655	$\frac{30}{1/}$			$\frac{13н.}{38/}$	$\frac{15}{1/}$	$\frac{10}{1/}$	$\frac{30}{1/}$
1656							
1657	$\frac{108}{56/}$			$\frac{21}{56/}$	$\frac{93}{56/}$	$\frac{90}{56/}$ $\frac{12}{3/} ; \frac{13}{7/}$	$\frac{13}{7/} ; \frac{59}{56/}$
1658—60	$\frac{187 \text{ Гор.} 113}{4/ \text{ Паш. } 74}$		$\frac{646 + 144 \text{ мід.}}{41/}$	$\frac{27 \text{ Гор.}}{4/}$	$\frac{177 \text{ Полк. } 49}{4/ \text{ Гор. } 41 \text{ Паш. } 87}$	$\frac{7}{4/} \text{ Гор.}$	

Короча 1635	Нов. Оскол. 1646	Усерд. 1637	Валуїки	Ольшанськ. 1645	Коротояк. 1648	Урив. 1648
100 213 30/ ; 31/		X 117 25/ ; 26/	35 з Тули 25/			
440 14/ ; 30/ .		200 107 14/ ; 16/				
			63 70 11/ ; 12/			
512 9/	70 + 119н? 9/	140 9/	51 9/	37 9/		
461 150 до 9/ ; 10/ Валуїки		50 до Вал. 10/	250 з ріж 10/	50 до Вал. 10/		
391 2/	108 2/	179 2/	56 2/	146 2/		
392 8/	106 ; 103 8/ ; 28/ . ч15	169 8/	50 8/	148 8/		
		60 20/		30 197 120/ 18/	90 77 13/ 18/ 131 н. 14/	100 н. 14/ ; 18/ 211? 13/.
				151 + 47 41 21/ 6/	80 + 30 н. 14	100 + 21 н. 14/
143 6/	30 6/	50 6/			100 н. 19/	60 6/
163 1/	30 1/	50 27/		80 + 45 н 1/	60 1/	80 1/
				100 + 186 н 22/		
147 120 3/ ; 7/ 350 56/	89 20 30 56/ ; 3/ ; 7/	137 43 46 56/ ; 3/ ; 7/	52 56/	286 ; 21 ; 68 56 ; 3/ ; 7/	193 ; 7 ; 66 56/ ; 3/ ; 7/	12 46 3/ 7/
385 Полк. 176 4/ Гор. 138 Паш. 71	102/ Полк. 78 4/ Гор. 24	194/ Полк. 92 4/ Гор. 17 Паш. 55	48 24			155/ Полк. 118 4/ Паш. 77

Міста і рік, коли їх збу- довано	Воропін	Курське	Львів	Орел
1635—9	X 42/	300 X 14/ ; 42/	X 44/	X 42/
1640—44	Косен. 150 162 н 14/ ; 15/	X 43/	X 43/	X 40/
1645—7	29 Гвозд. 22 9/ Косен. 7	119 9/		37 9/
1648				
1649				
1650	33 Гвозд. і 2/ Косен.	17 2/	56 2/	
1651	68 Повіт. 8/	7 39/	56 8/	
1652	/240/ н 180/ + 155 18/		82н. ; 90н. 18/	
1654	31,19 + 118 н. 37/ 6/	14 6/	29 + 58н. 6/	
1655	45 1/	30 1/	30 + 63н. 1/	
1656				
1657	22 3/		17 127 3/ ; 56/	
1658				
1660			122 Полк. 88 4/ Гор. 42	

Кроми	Ст. Оскол	Талецьк	Бфремов	Козлов	Чернавське
$\frac{49}{46/} ; \frac{46}{45/}$	$\frac{X}{42/ ; 44/}$				
$\frac{150}{14/}$			$\frac{X}{35/}$	$\frac{53}{51/}$	
$\frac{X}{46/}$	$\frac{31}{48/}$			$\frac{X}{52/}$	
					$\frac{14 \text{ в Вол.}}{33/}$
$\frac{46}{2/}$	$\frac{27}{2/}$	$\frac{33}{2/}$	$\frac{17}{2/}$	$\frac{66}{2/}$	
$\frac{22}{47/}$				$\frac{68}{8/}$	
	$\frac{21}{6/}$				
	$\frac{24}{1/}$	$\frac{10}{6/}$	$\frac{X}{50/}$	$\frac{X}{49/}$	
		$\frac{15}{1/}$			
$\frac{10}{3/}$	$\frac{13}{7/} ; \frac{19}{56/}$	$\frac{27}{56/}$		$\frac{56}{56/}$	$\frac{76}{56/}$
		$\frac{24}{7/}$			
	$\frac{22 \text{ Полк.}}{4/}$	$\frac{34 \text{ Полк.}}{4/} \frac{21 \text{ Гор.}}{13}$			$\frac{92 \text{ Полк.}}{4/} \frac{54 \text{ Гор.}}{13} \frac{10 \text{ Паш.}}{13}$

с. Ольшанка. Недр. пов.: 1660— $\frac{820}{41}$.
 Яблонів: 1643 Приказн., 257; 1652—21/ $\frac{170}{30}$.
 Тула: 1614— $\frac{170}{30}$.
 Тамбов: 1640— $\frac{70}{\text{Дес. 231}}$.
 Новосиль: 1641—35/; 1643—Прк. 257.
 Казань: 1626— $\frac{220}{30}$.
 Михайлов: 1628—Моск. 905 і 1020.
 Діділов: 1628—Моск. 905 і 1020.
 Чернь: 1628—Моск. 1020; 1639— $\frac{130}{14}$; 1657—Моск. 110.

Свіязьк: 1620— $\frac{28}{30}$.
 Чугуїв: 1655 $\frac{17}{64}$.
 Недригайлів: 1654 $\frac{X}{55}$.
 1660—169 + 34 + 92 міщ. /41/
 Путивль: 1638 $\frac{X}{42}$.
 1660 $\frac{269}{41}$.

3. Московська державна адміністрація і українське входництво на Слобожанщині.

Посуваючись на південь і опановуючи оборонну смугу середнього Дінця, московська військова колонізація зустрілася на Слобожанщині ще в XVI ст. з стихією українського уходництва і степового добичництва, що напливало сюди з українського заходу ще за тих часів, а певно ще й ранішими. Властиво обидві сторони мали спільного ворога — татар, над якими „промишляли“ добичницькі ватаги (б'ючи при нагоді і купецькі каравани), і від яких мала боронитися московська сторожа. Але протилежність степово-добичницького побуту мандрівних козацьких ватаг, з одного боку, і помісної системи з суворо-централізованою реґляментованою військовою московською адміністрацією — з другого зразу, ж викликала конфлікт поміж обома колонізаційними силами, тим гостріший, що обидві сторони являли собою озброєні військові загони. Далі зупинимося на тих суспільно-економічних причинах, що лежали в основі цієї боротьби, викликали її загострення і привели до принципової постійної і жорстокої війни, на знищення одної сторони від другої.

Оглядаючи українське добичництво на Слобожанщині, вже ми згадували, що вже в XVI стор. боротьба проти „воровського“ уходництва розвинулася широко і наводили чималенький реєстр „воровських черкаських отаманів“ на кінці XVI віку. На боці московської адміністрації виступають тоді українські козаки на службі Московської держави з Путивля. Яка тяжка була ця боротьба, видно з повідомлення путивльського воеводи 1587 р.: „стояти сторожевымъ головамъ... а с ними по 36 человекъ на Донецкихъ сторожахъ не мочно, громяць ихъ Черкасы на урочныхъ мѣстѣхъ, а укрытися имъ такими людьми не мочно“, і ухвали центрального уряду: „Онъ (воевода) то учинилъ гораздо, что сторожей съ Донецкихъ сторожъ свель, а учаль на донецкіе сторожи посылать станицы“¹⁾, — станиці, як рухливіші й гнучкіші; цікаво, що постійні сторожі на Дінці вже не відновлювано, і в XVII стор. ці сторожі стояли поблизу великих міст в 10—30 верстах від них.

¹⁾ А. М. Г., I, с. 61.

Коли по ліквідації наслідків „московської смуги“ 1620 роками відновлено колонізаційну діяльність Москви на півдні, відновилися й сутички з уходниками. Вище вже показано, що 1640 роками ці сутички охопили всю територію Слобожанщини, московських служилих грабують і вбивають трохи чи не під мурами найбільших міст — Білгорода й Чугуєва, і міста ці, особливо Чугуїв, перебувають ніби в постійній облозі від уходницьких ватаг, що, нарешті, на початку 1648 р. перепинили шлях московським станичникам на місця їх сторож¹⁾. Сутички відбувалися скрізь, де московські служилі натрапляли на добичницькі ватаги, але й служилі українці з московських залог не завсіди під час цих зустрічей могли почуватися в безпеці — часом доводилося їм ховатися, а часом їх побивали. Маємо численні матеріали про ватаги, що, виходячи „до степу погуляти“, мандрували середнім Дінцем на Дін, а звідти — на північ, для грабунку; але не менш численні матеріали кажуть про уперту дрібну війну, про принципове „луплення“ московської військової служби, її окремих представників, що виїздили на промисли, чи хоч по дрова до лісу (як у Чугуєві), а також і більших загонів під час подорожів слобідськими степами. Сторона, що нападає, завсіди — українські ватаги: рухливі, невловимі, вони були непереможні; складаючися часом, як вище змальовано, в більші загони по кілька тисяч люду, вони під проводом виборних отаманів збиралися „Волюйку звоювати“, чи пограбувати царську казну, що її везли до Криму²⁾.

Важко сказати, що дошкуляло московській адміністрації більше — оті напади на військових служилих, знищення сторожевої служби і фактичне зведення ні на що оборонних заходів Московської держави на середньому Дінці, чи переривання сполучення великим дінським водяним шляхом. Купецькі бударі, що йшли Доном, були за улюблену здобич для степових добичників. Року 1647 воронізький воевода після одного такого грабунку скаржився, що „воровські Черкаси рѣку Донъ отняли невольними людьми“ і пропонував, щоб охороняти дінський шлях, збудувати місто в центрі уходницьких операцій — коло гирла р. Бугучара³⁾. У цій місцевості (на Казанському перелазі) пограбували тоді купців, а перед тим р. 1643 зчинилося тут справжнє бойовище, що в ньому взяли участь озброєні бударі і піші загони на кілька сот люду⁴⁾. Також і шлях Дінцем і Осколом на кінець 1640-х ро-

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, ст. 391.

²⁾ Ibidem, сс. 348 — 351. Фактичний матеріал про напади уходників на московських служилих наведено почасти вище. Цей матеріал дуже численний і іноді досить характерний і належить головним чином до Чугуєва. Р. 1644 воевода з Чугуєва пише, що посилав весь час сторожу круг міста, але що до міста весь час підходять черкаси, то мусить весь час тримати варту на мурах: черкаси нападають на слободи і забирають коней, тому треба всюди ставити нічну варту, що дуже стомлює людей; „постояно Черкасы лежат на лежах“, пише воевода нападають на сторожу і на служилих на рибних ловах, отже людей з міста доводиться висилати більшими купами, і їм ніколи відпочивати (М. Д., Болг., ст. 181, а. 99). Минулого року 10 чугуївців везли з Білгорода хліб; на них напало 20 їдців, побили кількох, забрали коней і зброю, покинувши хліб і вози; воевода посилав весь час роз'їзди, але вони нікого натрапити не можуть, бо слід по лісах знайти не можна (ibidem, а. 365). У червні 1648 р. напали на сторожу в 3-х верстах від міста, людей порубали, забрали зброю і коней (А. Ю. и З. Р., III, с. 218) і т. д. і т. д.

³⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, ч. 9 — 10.

⁴⁾ М. Д., Болг., ст. 177, а. 153.

ків майже зовсім перервано, і р. 1648 (в червні) білгородський воевода скарживсь, що станичників, які їхали водою, коло Сокольних гір пограбовано, „и рѣкою Донцомъ и степью отъ литовскихъ людей воровъ Черкасъ проѣзду нѣтъ: вездѣ по дорогамъ станичниковъ въ станицахъ и всякихъ чиновъ людей до смерти побивають и грабятъ“¹⁾). Оце перервання торговельних шляхів і взагалі шляхів сполучення мусіло особливо боляче відбиватися на московських інтересах.

Був ще один бік справи, що загострював становище. Річ у тім, що добичницька людність не мала на Слобожанщині постійного осідку. Вище вже з'ясовано, що приходила вона сюди з центрального Лівобережжя і середнього Поворскля, отже це були підданці чужої, до того фактично ворожої держави. Накоївши грабунків і вбивств на Слобожанщині, злочинці безслідно зникали за кордоном, певні своєї цілковитої безпечности і невідповідальности, реалізували там пограбоване і знову з'являлися звідти, коли їх найменше чекали, мало не з дозволу від Лівобережної адміністрації²⁾. Уходницька людність, що експлуатувала природні багатства Слобожанщини, вивозила за кордон увесь свій набуток, знекровлюючи цим країну і уникаючи московських митниць, а митні невеликі (внутрішні) збори були завсіди болючим місцем у Московської держави. Особливо гострі були стосунки московської адміністрації до осілої і півосілої пасічницької колонізації, що насувалася на західню Слобожанщину з Лівобережжя. Оглядаючи цю колонізацію, ми вже спинялися на історії, як спалено роменські слободи на горішній Сулі наприкінці 1620-х років. Наприкінці 1630-х років заходилися коло ліквідації лівобережних пасік у горішньому Поворсклі. „Зсилання“ пасік з „государської землі“ особливо пожвавішало в зв'язку з розмежуванням 1647 р. і після цього розмежування. Заходи московської адміністрації мали невеличкі наслідки: знищені пасіки знову відновлювалося, і тільки на горішньому Ворсклі в смузі фортець Черти — Вольного і Хотмижська пасіки вже в р. 1641 стояли пусті³⁾, та в р. 1648 пощастило зліквідувати пасіки на горішньому Мерлі⁴⁾; хоча завсіди наказувано „зводити пасічників з усім їх пасічним приладом... без бою“, але в разі їх опору — мусіли їх зводити „і силою“; а що опір не обмежувався загрозою „учинить с московскими людьми бой“⁵⁾, а здійснювано його досить реально, то доводилося давати агентам для зне-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 186.

²⁾ Див., нпр., вище походи Грицька Торського і інш. В 1645 р. з Миргорода вийшла ватага в 60 д. на чолі з якимсь Абакумкою на Дінець, щоб „громить государевыхъ людей, которые, ходятъ на р. Донецъ съ разныхъ городов для рыбные ловли“ (Филаретъ, IV, 57).

³⁾ М. Д., ст. 256, а. 119, перепис пасік С. Сухотіна.

⁴⁾ М. Д. Приказн., ст. 571, а. 47.

⁵⁾ Чуємо не раз про те, що пасічники зустрічають московських служилих огневим боєм, що вони „чиняется государевымъ служилымъ людямъ сильны“ що з ними нема змоги впоратися і т. д. Р. 1648 пасічники на Мжу заявили, що „только де вышляють ныне насъ ись пасекъ и отъ насъ де городу Можевскому (Валкам) і караульному острожку не стоятъ“ (А. Ю. и З. Р., III, с. 182). Про посилання озброєних загонів, щоб понищити пасіки, див. напр. акт. з р. 1650 (М. Д., Посольський приказ, Польський спр. 1650 р., ст. ч. 1 — в); також і попередніми роками (див. вище опис пасічної колонізації), р. 1646, наказано: „будеть тѣхъ Литовскихъ людей безъ бою зъ государевой земли ссылатъ нѣ мочна, и тѣхъ Литовскихъ людей воровъ велѣно побивать“ (М. Д., Блгр., ст. 211, а. 35). Р. 1648, щоб повиселяти пасічників з горішнього Мерла, вислано 30 служилих, бо пасічники ставили опір (М. Д., Приказн., ст. 571, а. 72).

сення пасік більші загони озброєних служилих; отже репресії були немінучі, а це викликало звичайно опір од пасічної людности, що почувала свою силу супроти невеличких залог місцевих московських фортець, і перехід цієї людности до активних виступів проти московських служилих. Так утворюється і тут стан постійної війни на знищення, і доповнює загальну картину конфлікту між московською військовою колонізацією і українським ухидництвом¹⁾. Про те, що пасічна людність нападала на московських служилих, чуємо раз-у-раз²⁾; яке загострене було становище, бачимо, напр., з скарги станичників С. Сухотінові р. 1646, що їм Муравським і Бакаєвим шляхом проїзду нема: „угрожають де имъ станичникомъ тѣ литовскіе пасѣчники смертнимъ убойством“³⁾. Надзвичайно тяжке становище Валківської залози і постійні звідти утечі служилих пояснюються значною мірою через отой конфлікт з місцевою пасічною людністю; тут ворожі стосунки збереглися найдовше, і ще влітку 1652 р. валківський воевода, наводячи епізод на Наумковій пасіці, де пасічники загрожували битися з залогою, писав: „а та де государь Наумкова пасека от города в верстѣ, да и многіе г-рь литовскіе пасеки от города верстах в 2-х и в 3-х и в 4-х от города и блиска города, и Черкасы де г-рь блиска города лѣсъ сѣкутъ и золу жгут и засеку портят и через засеку дороги накладывають“ і воевода нічого не може вдіяти⁴⁾; не через татар, а через українців валківські служили не тільки на оранку, ба навіть до своєї худоби на пасовиська не можуть проїхати.

За усіма цими звістками страждає московська служебна людність; в дійсності певно було не так, і ухидники, а тим більш пасічники безумовно розплачувалися за свої вчинки, дарма що цього на папері звичайно не зазначалося.

Як же ми повинні оцінити суть цього конфлікту і його глибшу основу? Чи була це тільки сутичка степового розбишачтва з державно-правною системою московської адміністрації, як це можна собі уявити, побіжно обізнавшись

¹⁾ Крім боку принципового — польського підданства пасічників, до заходів московської адміністрації спричинилося ще й те, що пасічна людність проклала шляхи, які нищили фортифікаційні спорудження Московської держави. А що на те, щоб просікати ліси і будувати мости, треба було витратити чимало сил та засобів, то псування і заскання шляхів, руйнування мостів від московської адміністрації (див. вище цитату з „Матеріалів“ акад. Д. І. Багалія, т. II, с. 47) викликало гостре обурення пасічної людности, безпосередньо зацікавленої економічно в тому, щоб ці шляхи існували й були цілі для певних господарчих потреб.

²⁾ Р. 1646 чугуївський воевода скаржився, що лівобережани побудували пасіки по лісах верстах у 15 від міста і ближче „и с пасек к Чугуеву под город для всякого воровства приходят и твоих государевих людей на всяких промыслахъ и блиска города по дорогомъ і в лесахъ бьютъ и грабят и побивают до смерти и всякия обиды чинятъ“ (М. Д., Блгр., ст. 211, а. 35). Р. 1648 приходять люди з пасік з пізнішої Зміївщини і б'ють служилих під Чугуєвом (А. Ю. и З. Р., III, с. 198). Навіть з р. 1650 маємо кілька скарг, де ясно зазначено, що побудувавши в великій кількості пасіки „Черкаси“ приходять з них під Вольне на р. Боромлю і під Чугуїв „и государевых... людей бьют и грабят“ (А. Ю. и З. Р., VIII, с. 351; М. Д., Блгр., ст. 291, а. 316); того самого року полтавські козаки скаржилися в Чигирині Б. Хмельницькому, що воеводи зганяють їх з пасік на р. Мерлі, і гетьман обіцяв, упоравшись з поляками, допомогти пасічникам (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3, с. 255).

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 256, а. 117.

⁴⁾ М. Д., Посольський приказ, Приказні справи 1652 р., ст. ч. 54; див. ще там, де ми розглядаємо пасіки.

з наведеним вище і іншим подібним матеріалом? Безперечно, важко відрізнити, де кінчалося уходництво, промислове, досить культурне зрештою пасічництво, і де починалося звичайне грабіжництво — „воровство“; де кінчалися напади, щоб здобувати зброю і коней, а де починалася справжня систематична війна з ворожою стороною.

Як з'ясовано вище, вся маса слобідського уходництва творила своєрідне суспільство з особливими формами господарства і побуту, створеного степом, а збудованого на самодіяльності і відповідальності за себе самої людности, — на тих же господарчих підставах, що дали пізнішу систему земельної заїмки. Ця система не мала нічого спільного з важкою, але логічно до найменших дрібниць реґляментованою машиною суспільно-адміністративною і господарчою системи Московської держави. На півдні ця система ґрунтувалася на помісному (точніш „четвертному“) землеволодінні військової людности, але ця людність, дарма що мала покріпачених селян на своїх землях, ще нічим не нагадувала дрібних феодалів західного типу, що самотужки поралися коло поширення і колонізаційного освоєння своїх земель. У цій системі абсолютно не було місця для вільного степового уходництва, бо воно відкидало сами основи північної помісної системи. Але перетворити всю масу степового уходництва на „служилих Черкас“ було так само тяжко і небезпечно, як не можливо перетворити її на закріплюваних уже тоді селян типу чорносошних селян московської півночі тощо. В умовах мандрівного степового уходництва на Слобожанщині першої половини XVII віку московська адміністрація була позбавлена усякої змоги будь-якого компромісу, бо визнавши мирне промислове уходництво, треба було зразу таки втягти його до воеводської адміністративною і земельною помісною системи, а цього не можна було, бо обидві ці системи були цілком протилежні. До всього це давало б готову основу для існування і плекання різних форм уходницького „воровства“. Як вже згадувано, в XVII сторіччі довелося навіть відмовитися уживати надалі українські службові залоги для боротьби проти українського уходництва. Ще менш було можливо намовити саму уходницьку людність увійти в тісні рамки московської реґляментації в умовах страшного напруження всіх сил цілої країни і її окремих мешканців.

Та коли не могли тоді влитися обидві системи, не могли врости одна в одну, то звідси випливало, що одна з цих сил мусіла загинути, або обидві до краю себе обопільно знищити.

В основі боротьби двох колонізаційних сил лежало на Слобожанщині, як і всюди за всіх часів, питання про те, яка з цих сил дістане право на господарчу експлуатацію країни. Ми вже знаємо, що українські уходники господарювали і „годувалися“ на Слобожанщині влітку з давніх давен; але й Московська держава почала експлуатувати слобідські уходи ще чи не з XVI віку ¹⁾. За передовими сторожами й станицями Московської держави насувалися і московські промисловці. Вони мали небагато подібного до українських уходників. Це були окремі підприємці, звичайно, мабуть, фактично купці (хоч формально їх іноді уважають за служилих), бували це й українці, але вже відомі воеводам. На свій риск брали вони в аренду величезні території, що мали назву „юртів“, і за певну плату (від 5 до 20 крб. річно)

¹⁾ А може ще раніш.

діставали виключне право експлуатувати усі природні багатства своїх юртів. Реєстр юртів ¹⁾, а також церковних і монастирських маєтків, цілком подібних до юртів, показує, що в середині XVII віку вони охоплювали весь водозбір горішнього Дінця з усіма його допливами — Харковом, Лопанню, Удами. Зміївщина, де бучно розвинулося уходництво, належала (номінально, звичайно) власникам і орендарям юртів Талдиківського та Балаклейського; Савинська пустинь з її десятком ченців дістала славетний Ізюмський юрт, що міг прогдувати кілька тисяч люду. Усі юрти за цих часів були, очевидно, придбання тільки номінальне і значною мірою ілюзорне; але надання юртів могло бути за підставу для претенсій юридичних власників, коли на це наставав відповідний час, і коли ці претенсії могли підтримати наймані загони, що за їхньою допомогою експлуатовано самі юрти. В яким становищі опинялися тоді уходники, показує нам скарга корочанської служебної людности (як можна гадати — української її частини) з р. 1644. Виявляється, що перед тим корочанці вільно промишляли на р. Вовчі Води, де були і їхні пасіки; але тепер нею володіє „из Бѣлгорода Пятницкаго монастиря строитель и {отдаєт ту рѣчку Волчы Воды въ наемъ бѣлгородскимъ служилимъ, и всяким людемъ, а ихъ де Короченцовъ на ту рѣчку бѣлгородцы для рыбныя ловли не пуцають и ихъ бьють и грабять“ ²⁾. Звичайно вільним уходникам у цих випадках доводилося страждати не менше, ніж цим служилим, але їм не було кому заносити свої скарги, — мусіли покладатися сами на себе. Сама уходницька людність не могла дивитися на ці „юрти“ інакше, як на ті лятифундії безмежні і без визначених кордонів, що їх роздавали на початку того ж віку польські королі на Лівобережжі. Правда, юрти роздавано не на віки, і уряд не дуже панькався з їхніми власниками, коли на їх території треба було „испомѣстити“ служилу людність новоосаджених міст; але замість юртів виникали тоді „помістя“ до 200 і більше десятин на чоловіка (помісний наділ часто мав 150 четей в полі — 225 десятин; дуже низький розряд — російські козаки діставали в Корочі в р. 1644 по 60 і 90 четей — 135 десятин); від такої зміни уходництву було не краще; до того в околицях новозаснованого міста всі уходи переходили в розпорядження служилої людности міста. Посуваючи на південь свої міста — фортеці, Московська держава мусіла забезпечити їх людність якнайкраще і звичайно не мала змоги ділитися земельними просторами з вільними уходниками, але й ці уходники не могли пристати на те, щоб у них на користь помісного землеволодіння відбирали кращі уходи, і на перспективу цілковитої своєї ліквідації. Отже сутички і боротьба февдального помісного землеволодіння і московського торговельного капіталу з українським уходництвом — це була основа глибокого конфлікту на Слобжанщині двох колонізаційних сил.

Вище вже зазначалося, що в загостренім конфлікті з уходництвом перед Московським урядом на весь зріст ставало питання про його цілковиту ліквідацію, коли уряд не хотів без кінця-краю виснажувати сили своїх південних залог на боротьбу проти нього. Виразно виступає ця ліквідаційна політика Москви вже в наказі Б. Бельському, вираженному будувати Царе-

¹⁾ Див. вище, як розглядувано уходництво; також Д. Багал'їй, Очерки, сс. 121—126.

²⁾ Корочанські акти, ч. 13.

Борисів р. 1600. Починається інструкція зовсім несподіваним реверансом на адресу степових уходників: наказано їх „лучших“ людей скликати і передати їм царський дозвіл „володіти“ Осколом, Дінцем з усіма допливами „безданно і безоброшно“. Але зміст дальшої частини інструкції розвіює наше здивування. Виявляється, що це тільки дипломатичний крок на перші часи, поки воевода зміцниться на новому місці; далі читаємо: „а как городъ поставятъ, и имъ тогды и посылки отъ себя на воровъ на Черкасъ посылати по вѣстямъ и слѣдъ ихъ искать и государевымъ дѣломъ надъ ними промышлятъ, чтобы Черкасъ съ Донца и Оскола и со всѣхъ рѣчекъ згонить“¹⁾. Очевидячки війняток мали робити тільки для тих козаків, які візьмуть участь у цьому „гоні“, вірно служачи воеводі і корячись усім його наказам. Це був яскравий початок тієї політики, що була цілком відновлена після реставрації південної оборони в середині 1630-х років. 40-ми роками виразно вимальовується вже в актах (скаргах та наказах) момент економічний. Дуже яскраву інструкцію р. 1644 до Корочанського воеводи, вже згадувану вище, наведу тут в автентичній формі. На початку її — наказ побивати козаків, що зачіпатимуть московських служилих, чи „стоятимуть проти них“ із зброєю, а кого захоплять, давати на тортури і тримати до царського розпорядження. „А которые Литовскіе люди, — читаємо далі, — и Черкасы учнут приходитъ на нашу сторону (мова мовиться про уходи на східних допливах Дінця на південь від „Черти“ — рр. Корочу, Нежеголь, Вовчу) в бортныя ухожья и во всякія угодыя и убивства и грабежу и татьбы отъ нихъ не будетъ и тыбтѣхъ Литовскихъ людей и Черкас с нашея земли ссылал безъ бою и безъ всякого дурна и велѣлъ имъ сказывать, чтобы они впредь въ нашу сторону въ бортныя ухожья и во всякія угодыя не приходили и въ нашей сторонѣ ничем не владѣли²⁾. Отже звідусюди, де з'являлися московські служилі люди, уходники мусіли тікати або боронитися.

Заходи московської влади не мали бажаних для неї наслідків і на початку р. 1648 уходницька стихія панувала на всім просторі Слобожанщини. Але події середини того року відтягли найнеспокійніші уходницькі елементи з Слобожанщини і дальшими роками почалася тут стихійна осіла колонізація, що поставила московський уряд перед новими фактами і дала основу до розв'язання конфлікту, що набрав був наприкінці 1640-х років форм дуже загрозливих для московського півдня.

Становище московського уряду супроти масового українського еміграційного руху до Слобожанщини за Хмельниччини.

Напружені стосунки, що склалися на Слобожанщині на кінець 1640-х років, ставили московський уряд перед потребою так чи інакше розв'язати питання про дальшу колонізаційну політику на Слобожанщині. Найпростіший вихід полягав у тому, щоб збільшити військову силу й мережу фортець в країні; але уряд виснажив свої сили, підтримуючи вже наявну систему фортифікацій, по залагах бракувало людей, і заходитися цілком і принципово ліквідувати

¹⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, с. 10.

²⁾ Корочанські акти, ч. 8.

уходництво на Слобожанщині навряд чи було можливо (хоч на це й заносилося, як бачимо з спроби збудувати фортецю на Торських озерах) Так чи інакше розв'язати напружений стан на Слобожанщині зробилося ще пильнішою справою, коли 1650-ми роками почала напливати в межі Слобожанщини хвиля стихійної української еміграції, а Московська держава тимчасом втягалася в конфлікт, а тоді в затяжну і важку війну з Польщею. Тепер кожна сотня озброєного люду була на обліку, і залагодити воєнний стан на Слобожанщині зробилося невідкладною проблемою. Так підготовано визнання від московського уряду новозаснованих осілих колоній на Слобожанщині і покладено початок своєрідному адміністративному устроєві слобідських полків, що його розвиток від перших його стадій можемо стежити на підставі наших джерел. Реальна можливість офіційно визнати південну еміграцію, нездійсненна в обставинах, які існували на Слобожанщині в першій половині XVII віку, почала намічатися, відколи почалося повстання. Передусім вже в середині 1648 року з Слобожанщини відходять найнепримиренніші добичницькі елементи, запеклі степові вояки, мало при звичаєні до мирної праці. Далекі походи, військова сторожа на заході, можливість мати здобич у польських таборах і польських землях відтягала їх з слобожанських степів, а в перервах між походами для них знову відкрите вільне і просторе Запоріжжя. „Воровство“ завмирає і зникає з одписок воевод, боротьба з ним втрачає характер на гальности, залишаються ще сутички з пасічниками, але від р. 1652 і про них більш не чути. Тимчасом починає напливати до Слобожанщини більш мирна, промислово-добичницька хліборобська людність і напевно вже від р. 1652-3 починає закладати невеликі спочатку слободи й хутори по лісових закутках, починається помалу осіла колонізація. Поява осілої колонізації сама собою вже давала Московській адміністрації ґрунт на те, щоб її визнати: перше, ця колонізація неминуче мусіла підлягати доглядові і контролеві воевод, друге — від більших поселень годі було сподіватися розбишацьких нападів, тим більш, що російські залоги й сторожі могли передати свої функції новим українським колоніям; нарешті, емігранти вже не були тимчасові виходні з-за кордону: відірвавшись остаточно від місць попереднього осідку, нові колонії ставали складовим елементом постійної місцеві людности; одночасно з осілою колонізацією зароджувалися, як побачимо, початкові форми своєрідних фєвдальних відносин, і це становило глибший ґрунт для залагодження попереднього конфлікту.

Українська людність, що посувалася з заходу, звичайно не могла виразно усвідомити умов майбутнього життя на нових місцях. Та сила місцевих обставин, численна перевага нових поселень над нечисленими залогами Московських фортець дозволяли їм розгортати свою діяльність у ширших рамках, ніж це можна було б передбачати на підставі досвіду попередніх служилих колоній по московських містах.

Автономія південних колоній юридично і формально не відрізнялася від автономії північних українських служилих громад, і це допомагало московській владі з тим більшою легкістю піти на зустріч вимогам цих колоній офіційно їх визнати; але кількісна різниця давала тут якісний ефект, і південні колонії, розірвавши оболонку північної системи, що обгортала життя північних українських залог, розвинули на Слобожанщині ті форми життя, які

принесли з Наддніпрянського заходу, форми складні і суперечливі, але відмінні від помісної системи Московщини.)

Звичайно, легалізуючи нові колонії і оформляючи юридично стихійну, за тогочасних умов непереможну масову еміграцію людности, що самостійно розташовувалася, розбирала землі, будувалася, оточувала свої оселі фортифікаціями, московська адміністрація заздалегідь мусіла відмовитися від думки уподобити устрій нових колоній до типового устрою міст Московщини; мусіла погодитися на те, що автономні козацькі громади, які становили виняток у загальній системі московського ладу на півночі, тут на півдні будуть за провідну силу, і форми майбутнього життя і стосунки на Слобожанщині складатимуться поза намірами адміністрації і поза звичайною схемою, до якої вона призвичаїлася. В основі відмови московської влади від ініціативи в справі дальшої колонізації Слобожанщини й формування тутешнього життя лежала примусова неминучість цієї відмови, продиктована загально-політичними і місцевими обставинами. Зрештою, відмовляючись розгортати на Слобожанщині служиле помісне землеволодіння, московська влада здобувала в цій далекій країні в особі українських громад військову силу, що нічого не коштувала державі, але обіцяла виконати тяжку повинність охороняти територію не гірше, ніж це могла зробити розвинена помісна система.

Звичайно, тяжкий апарат московського уряду і місцевої влади не міг зразу піти назустріч масовій і самовільній еміграції до слобожанських степів; адже ж перед тим уряд мав тільки один подібний прецедент — нещасливу еміграцію Острянина, та ще р. 1652—оселення Острогоська, але оселення це відбулося з відому воеводської адміністрації, за її плянами і під її безпосереднім проводом. Оселення південних міст і слобід відбувалося зовсім в інших умовах: влада довідувалася про них вже *post factum* і потім тільки невеликою мірою могла впливати на їх дальше зростання й розвиток. Отже, не роблячи опору цій еміграції, зрештою давно очікуваній, московська влада приглядалася деякий час до неї, поки визначила остаточно своє до неї ставлення і зробила перші кроки, щоб завести її в тій чи тій формі до своєї державної системи.

Подивімося тепер, як звістки про стихійне осіле залюднення відбилися на відповідних розпорядженнях центрального уряду до місцевих воевод.

Починаючи від війни 1632-4 років і аж до Хмельниччини московський уряд тримавсь певної політики щодо української служилої еміграції, що в головному лишалася незмінна протягом усього часу. Щодо дипломатичних зносин з польським урядом, московська влада трималася раз на завсіди визначеного принципу: через те, що в мировій угоді про поворот утікачів нічого не сказано, цих утікачів не видавати, але не вимагати і видачі емігрантів, що тікали з Московської держави. Щодо самих емігрантів, то тут система була така. До еміграції більших загонів ставилися обережно і відмовлялися прийняти їх, виправдуючись мировою угодою і „братською дружбою і любов'ю“ з польським королем; менші загони і поодинокі емігрантів приймали, але розташовували можливо далі на північному сході — в запіллю Черти, чи в її західньому відтинкові (див. вище огляд служилої колонізації). Чом так розташовувано емігрантів, після того, що подано попереду, цілком зрозуміло. На це було чимало підстав: 1) охоронити себе від закидів і скарг

польського уряду; 2) охоронити себе від можливих в майбутньому претенсій польського уряду, що міг би поширити свої впливи на Західній та Південній Слобожанщині, якби їх залюднили емігранти-українці; 3) запобігти втягання емігрантів в стихію воровського ухадництва; 4) утруднити їм повернення за кордон і 5) поставити їх в умови легшого впливу і контролю своєї адміністрації і ізолювати їх між собою.

Конкретні випадки еміграції все дають нам ілюстрації цієї основної лінії політики щодо емігрантів¹⁾. Коли р. 1635 на середньому Дінці з'явилось 700 емігрантів під проводом Тараса Чорного і прохали, щоб їм дозволено там побудуватися, їм відмовлено, але одночасно надіслано до Білгорода наказу влаштувати в Білгороді присланих до Москви депутатів (7 родин), приймати і далі тих, хто прийде до Білгороду, але не більше, ніж 60 душ всього (це справді зроблено), а з решти виділити загони й відправити їх до Старого Осколу і Ливен²⁾; можливо, що значний приплив служилих українців по різних містах Московщини р. 1636—7 походив від цієї ж еміграції³⁾. Еміграція Острянина спокусила уряд піти на зустріч можливості придбати фортецю в центрі Слобожанщини, та що з цією спробою не пощастило, то уряд мусів повернутися до попередньої політики, і, коли в кінці 1630-х років чималі українські залоги утворено в Корочі і Ольшанську, то потім рр. 1640 емігрантів знову відсилають далі на північ⁴⁾.

Розпорядження московського уряду з приводу перших чуток про повстання 1648 р. показують, що уряд був під той час ще цілком під вражінням „воровської“ небезпеки на своєму півдні і був наготові нищити напасників, злучивши для того своє військо з польським⁵⁾.

Хутко в московських урядових колах заспокоїлися. Натомість, вважаючи на численні чутки про те, що українська людність ладна емігрувати, коли з повстанням не пощастить, почали готуватися до цієї еміграції; прецедент

1) Розпорядження: р. 1646 (Корочанські акти, ч. 49), р. 1648 (А. Ю. и З. Р., III, с. 187), інструкція посланцеві Унковському р. 1650 (А. Ю. и З. Р. VIII, с. 324)—послѣ „вѣчного докопчанья на обѣ стороны переходить вольно“.

2) М. Д., Приказ., ст. 99, аа 23 і 116.

3) Див. вище огляд служилої колонізації.

4) Р. 1647 емігрантів з Вольного відправлено до Болхова північного, дарма що емігранти чинили цьому опір; р. 1648 звідти до Чернавського; цими й попередніми роками подібні звістки трапляються дуже часто.

5) Травня 21 р. 1643 вислано до хотмизького воеводи Семена Болховського такого наказу: „Велено тебѣ по самым подлинным вѣстем тити в литовскую сторону на помощь Литовским людям и над Татары промышлять с Литовскими людьми заодно; и какъ к тебѣ ся наша грамота придет, а из Литвы Адам Кисель или из иных из литовских городов начальные люди про крымские вѣсти подлинно отпишут, что Крымские люди пришли, а воюют литовские города по Ворсклу и по Пелу и по Хоролу по сю сторону Непра, и ты б собрався с нашими ратными людьми, которым с тобою быть указано, устроясь, шол в Литву з большим береженьем крепкими мѣсты меж Ворскла и Пела и над Татары промысел чинил, которые Татары учнут воевать по Ворсклу и по Пелу и по Хоролу“. Коли впіймає язиків, питати у них про наміри Татар. „и сколько к ним воровских людѣй черкас пристало, и кто у них начальных людѣй мурзь и у Черкас гетманов. А сю нашу грамоту однолично тебѣ держать у себя втайнѣ“ (М. Д., Приказ., ст. 571, ал. 203—204. одпуск). Порівн. коротку відписку воеводи від 4. VI (А. Ю. и З. Р., III, с. 214), так само інші матеріали про спілку з поляками (ibidem, ч. 128, 133, 134); чи не цей саме наказ перейняв свого часу Б. Хмельницький?—див. ibidem, ч. 210.

еміграції 1635—8 років і розмір зрушення р. 1648 віщував широкий приплив еміграції. Отже в липні 1649 р. путивельський воєвода цитує таке розпорядження, що він одержав в Путивлі 8.VII :

„Которые Черкасы из Литовские стороны придут в Путивль на твое государево имя на вечную службу и мнѣ бѣ, холопу твоему, тѣмъ Черкасомъ сказывать, что ты в г-рь их пожаловалъ, (велел) их принять в свою государеву сторону и велел их устроить в службу от крымские стороны. А которые города в твоей государеве стороне от литовские стороны, і в тех городех быть им нѣ мочно для ссоры, да и им Черкасом в тех порубѣжных городех жить от поляков опасно. І которые Черкасы учнут бить челом, что они тому твоему государеву жалованью рады, и мнѣ бѣ, холопу твоему, тех принимать со всем с тем, с чем они в твою государеву сторону придут и приводить их ко кресту по записи, какова запись о том в Путивле в приказной избе; а принимать велѣно мнѣ холопу твоему Черкас женатых и семьянистых, а одиноких, у которых Черкасѣ племяни в выходцех не будет, и мнѣ, холопу твоему, тех не принимать и сказывать им, чтоб они шли на Дон, потому что они люди одинокие. И которые похотят итти на Дон и мне бѣ, холопу твоему, отпускать их и давать им проходные памяти, а в прохожих памятях писать, что тѣ Черкасы отпущены на Дон по твоему государеву указу, и воеводы б в городех пропускали на Дон бѣз задержанья. А которых государь, семьянитых в твою государеву сторону приму, и мнѣ, холопу твоему, ис тех пятьсот человек з женами и з детьми и со всеми их животы отпустить с сыном боярским з добрым на Тихую Сосну на Моятцкое городище, а на том на Моятцком городище по твоему государеву указу вѣлено их устроить землями и всякими угоды, а для бѣреженья от татарского приходу для их вѣлено учинить крепость усердцкими, ольшанскими і коротоятцкими служилыми людьми и Борщова монастыря крестьяны; да их же перекожих Черкас отпустить бы мнѣ холопу твоему на вечное житье, на Коротояк ето человек, на Урыв сто человек, на Ольшанское ето человек, на Воронеж сто человек, а с ними послать вѣлено по сыну боярскому. А будет, государь, придут к Путивлю Черкасы з женами и з детьми большим збором и учнут бить челом, чтоб им быти в твоей государеве стороне на вечное житье, и мне бѣ холопу твоему о тех писать к тебѣ наскоро с нарочными гонцами на заводных подводах. А писать бы мнѣ, холопу твоему, подлинно, сколько тысяч тех Черкас будет з женами и детьми. И что у тех Черкас, которых в города отпущу, лошадей и всякие животины. А которые, государь, Черкасы и мещане Литовские люди нынѣ в Путивле и в Путивльском уѣзде живут для торговли и для хлѣбные и соляные покупки немалое время, и мнѣ бѣ, холопу твоему, тех ис Путивля и ис Путивльского уѣзду велеть выслать в Литовскую сторону со всем с тем, что у них есть“.

Але сподівана еміграція ще не розпочиналася, і воєвода відповідав :

„И в Путивль, Государь, Черкасы из Литовские стороны на твое государево имя на вечную службу июля по 13 число не бывали;... А которые, государь, Черкасы и мещане Литовские люди были в Путивле и в Путивльском уѣзде жили для торговли и для хлѣбные и соляные покупки, и тѣ, государь, все Черкасы и мещане Литовские люди выехали ис Путивля, и ис Путивльского уѣзду назад в Литовскую сторону и пошли в сход к гетману черкасскому к Богдану Хмельницкому до твоей государевы нынешней указной грамоты. И ныне государь в Путивле и в Путивльском уѣзде Черкасѣ и мещан Литовских людей нѣт и приѣзду, государь, в Путивль из Литовские стороны мещаном Литовским людям ныне мало стало потому, что де, государь, из Литовских городов все Черкасы и мещане высланы в полки к гетману Черкасскому к Богдану Хмельницкому“¹⁾.

Одже емігрантів проєктовано, як і раніш, розташовувати на півночі; цікава згадка про проєкт обсадити р. Сосну: справді, як знаємо, пізніш там осаджено м. Острогжськ, але не на Маяцькому Городищі, а на Рибному Плесі на р. Острогжчі.

Служила колонізація відновилася р. 1650 і збільшилася р. 1651; у зв'язку з чутками про Берестечко в Москві сподівалися великої еміграції, і бо-

¹⁾ М. Д., Малоросійський приказ, стовп. ч. 5815/5, аа. 147—151. За дозвіл використати цю грамоту висловлюю щирю подяку Д. О. Кравцѣву, що вперше звернув на неї увагу.

ярська дума ухвалила спеціальну постанову про порядок, в якому належало приймати емігрантів. Наведу і цей акт цілком. Пише до Москви з Яблонова воевода О. Репнін і воеводи інших міст :

„Сказывают им торговые люди, которые по г-у указу љдят в литовскую сторону для торгового промыслу і от выходцев, что де Польские люди Черкас во многих мѣстах побивают и чают того, что поляки татар скупили. И Черкасы де говорят: будет де наша і не мѣра, і от Поляков учинитца которое неизможение, і мы де пойдем в Московское государство к г-ю къ е. г. мил-ти з женами из детьми. И боярин і воеводы просят на то государского указа, будет Черкасы придут в г-у сторону ста два и три или пятьсот и шестьсот, и тѣх принимать ли; а будет Черкас придуть тысяч пять и шесть и тѣх принимать же ли. И будет принимать в которых городѣх их строить“. Чернова поміта на окремому листку: „159 июля в 15 день г-рь указал, и бояря приговорали: будет учнут приходить Черкасы на ево г-о имя на вѣчное житье из женами и з детьми человек по десяти, и по двадцати, и по трицати, и по пятидесять по посту и по двести, и их велеть воеводам в украинских городах принимать и отсылать их к боярину князь Борису Александровичу Репнину с провожатыми, а боярину велеть их отсылать с приставы и с провожатыми на Коротояк и на Воронеж и в Козлов на вѣчное житье, а в те города объ них государев указ будет. А будет в который порубежный город придут Черкасы от погрому большими людьми, и им велеть говорить, чтоб они шли степью в государевы города в Сенбирской и в иные города которые города к Волге подалися, а государевыми города которые вблизи жить для соры нельзя“¹⁾.

Одже ухвалено продовжувати попередню тактику щодо розташування служилої української еміграції.

Ситуація 1650—52 рр. і погрози нападу на московські кордони, що й далі йшли з України, не могли сприяти тому, щоб уряд добре ставивсь і мав велику довіру до еміграції. Усе ж емігрантів радо приймають, але, як і раніш, відправляють на північний схід: коли р. 1652 до Москви прибув Іскра, щоб намацати можливості щодо еміграції за московський кордон, коли не пощастить остаточно у боротьбі з Польщею, йому дано відповідь, що поблизу польських кордонів їм селитися незручно, а коли б схотіли осістися на рр. Дону і Медведиці, то їх з охотою приймуть²⁾.

Як ми згадували, оглядаючи еміграційний рух з Лівобережжя, р. 1652 почали з'являтися у Путивльщині численні емігранти, наполохані появою і репресіями польських жовнірів. До Москви вже в лютому-березні того року пишуть про те, що з'явилися більші й менші загони пересельців; ось відповідь на ці повідомлення, що повторювала попередні: „160 (1652) г. марта в 20 д. государь указал и бояря приговорили: которые люди приедут на государево имя, и тех людей примать и назат их не отсылать; и приветчи ко кресту посылать в украинные города“³⁾. У березні м. 1652 р. до Путивля прибуло 2 тисячі чернігівських емігрантів на чолі з полковником І. Дзиковським; до Москви вислано депутацію з двох сотників з чолобитною, де прохалося розташувати переходнів поблизу кордону (на місці пізньої слободи Ворожби в пізнішій Сумщині). Та московський уряд і тут лишився на своїй старій позиції: наказано (грамотою від 5.IV—1652 р.) оселити пересельців на р. Битюзі, за р. Доном, і тільки згодом зроблено поступку — оселено еміг-

¹⁾ М. Д., Приказ., ст. 39, аа. 337—339, „доклад“. Відповідну грамоту з датою 17.VII видав І. Д. Беляев в „Чт. Моск.“, 1847 (год 11), кн. VII. Пор. ще М. Грушевський, Істор. Укра.-Руси, т. IX, I, с. 314.

²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 416.

³⁾ М. Д., Приказ., ст. 281, а. 198.

рантів на р. Тихій Сосні, коло Дону, але на правому березі, де й засновано перше українське слобідське місто Острогозьк ¹⁾). З виданих реєстрів інших емігрантів 1652 року бачимо, що їх, нарешті, справді розташовано (відповідно до попередніх розпоряджень) тільки на Дінщині і глибшій півночі, а саме: в Коротояку 101, в Уриві 130, Острогозьку (як згадувалося) 1000, — отже в східньому куті Білгородської Черти на Дону; окрім того, в Воронежі 240, Ливнах 82; до Талецького, здається, емігранти не схотіли йти ²⁾). Отже попередні пляни зреалізовано, дарма що більшість емігрантів усе ж лишалася на Черті — в її західньому відтинкові у водозборі р. Дону.

1652—3 рр. слобожани починають свавільно осаджуватися на півдні. Про початок і розмір осаджування в тім часі нічого не знаємо. Чи було воно в перших часах занадто незначне і непомітне, чи про нього воеводи не знали, чи, нарешті, свідомо його ігнорували, вичікуючи, „что у Черкас с Поляки учинитца“, — важко сказати. [Боротьбу проти пасічників припинено в р. 1652, і дальше просування пересельців до Слобожанщини відбувалося в умовах відносного спокою і дуже можливо — за мовчазного співчуття воевод.] На початку 1654 року вперше з'являються у відписках воевод чутки про вже dokonане переселення і осадження емігрантів на Слобожанщині і заходи самих пересельців коло легалізації своїх поселень. Можливо, що за зовнішній момент, що визначав початок заходів пересельців і воевод, був момент Переяславської угоди, який звільняв обидві сторони від офіційних зобов'язань щодо Польської держави і так би мовити принципово легалізував переселення за кордон.

Перші звістки про оселення емігрантів надійшли в квітні — травні 1654 р.; це були звістки про оселення пересельців в Охтирці і про осадження Царєборисова. Улітку 1654 р. зробилося відомо і про осадження харківчан. Загальною системою чугувський воевода (за наказом з Білгорода) зробив перепис пересельців в Харкові і Царєборисові. На вісті про оселення міст уряд з походу, з табору під Смоленськом вислав спеціальну грамоту, датовану 30-м вересня 1654 р. У цій грамоті уряд, похваляючи воеводу за зроблений перепис харківських пересельців, наказав послати до пересельців, які збиралися оселитися в Царєборисові, на Торські озера і казати їм, щоб вертали до полків Б. Хмельницького (сам гетьман скаржився, що люди тікають до Слобожанщини, пишучи до царя „о бунтовщиках и о беглецах“ і до воевод про еміграцію на Тор); наказано також казати емігрантам, що від царя жадного утримання дано не буде і що по російських містах їх наказано не приймати. Отже [позиція уряду була вичікувальна: з одного боку — реєструвати, отож легалізувати пересельців, „щоб не було соря“ з воеводськими людьми, з другого — радити їм краще вертати, звідки прийшли ³⁾].

¹⁾ Ibidem, а. 230.

²⁾ И. Миклашевский, op. cit., сс. 171, 173, 261; М. Д., Блгр., ст. 1035, а. 91. В іншому реєстрі емігрантів р. 1652 (неповному) маємо: Коротояк 77, Урив 100, Ольшанське 197; північ: Воронеж 155, Ливни 90; на заході тільки Карпов 20 (ibidem, а. 283).

³⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158, аа. 50—53, 237; частково видав Філарет (V, с. 5, 118); подаю цей важливий акт цілком: Від царя Олексія до білгородських воевод В. Б. Шереметьєва та Ф. В. Бутурліна і дяка М. Головина. „Писали есте к нам и прислали с листа список, каков прислал к вам

Але приблизно тоді ж в наказі Яблонівському воеводі дано розпорядження¹⁾ — зробити загальний перепис пересельців, що осілися на Слобожанщині, і т. ч. остаточно визнати самовільну українську колонізацію на півдні. Тим часом пересельці фактично почали влаштовуватися. Улітку 1654 р. вольновський воевода Камінін їздив до Охтирки, переписав і т. ч. легалізував тамтешню громаду. Тоді ж наказано передати фортецю Городне загонові емігрантів, що там оселилися, а знаряддя перенести до нової фортеці Колонтаєва, на місці оселення пересельців; переписано зміївців і харківчан; у лютому 1655 р. наказано нарізати землі емігрантам сл. Печеніги, і т. ч. офіційно першу визнано цю слободу, найближчу до Чугуєва. Тоді ж наказано нарізати землі емігрантам Максима Тимофієва (отже, очевидно, харківчанам). 25.VI 1655 р. дано дозвіл будуватися сумським емігрантам, а до Охтирки вислано Байдикова; після бунту охтирчан дозволено керувати громадою отаманові — „кого оберуть“. Таким чином фактично місцева адміністрація р. 1654, а центральний уряд р. 1655 визнав потребу легалізувати пересельців. Протягом 1655 р. ідуть розпорядження уряду переписати всіх

с табору с под Лозовой гетман Богдан Хмельницькой, и о Черкасах, которые на Цареве Борисово городище пришли ис Черкасских городов ис Кобеляка да с Кременчука семей с пятьдесят и больше з женами и з детьми и з животы и почели строитца на реке на Осколь, на устье Бахтина Колодезя пониже старово городища поблиску; и на Торских озерх многие Черкасы живут, тысячи по две, и по три, и больше. А с Торских озер Черкасы многие селитца на Цареве Борисове городище хотят же и по жены и по дети в Черкасские города послали. И которые Черкасы по нашему указу построились в Чугуевском уезде промеж рѣчекъ Харковы и Лопины о городоном строеньи, и что вы по их челобитью в Чугуев к Григорью Спешневу писали, а велѣли ему городоного мѣста осмотрить и описать и на чертеж начертить и Черкас переписать всѣх по имяном отцды ис прозвищ, построенье нововезжих Черкас о пятидесяти семьях, чтоб их устроить на Цареве Борисове городище дворовыми усадьбами и пашеною землею, и о хлѣбном жалованье; и что вы послали на том к Черкасом жильца Прокофья Сатина и велѣли имъ говорить, чтоб они с Тору шли в полк к гетману к Богдану Хмельницкому, — и вы то учинили добро, что не хотя меж вашими людьми с Черкасы ссоры, на том к Черкасом послали; и мы в г. за то тебя боярина нашего и воевод Василья Борисовича да окольничего Федора Васильевича похваляемъ. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б к гетману к Богдану Хмельницкому б писали, что которые Черкасы пришли на Тор... для соляного варенья, и к тѣм Черкасом вы письма посылали... и велѣли имъ говорить чтобы они шли к тебѣ гетману по городом, и впрядь их принимать не велѣть. А в украинные городы к воеводам и к приказным людям отписали, чтоб они в украинных городѣх Черкасы и никаких людей, которые придут до сего нашего указу ис полков от гетмана Богдана Хмельницкова или с Тору и из иных городов, не принимали и на вѣчное житье их не строили, и о том велѣли заказ учинить крепкой. А на Тор и в Чугуев к Черкасомъ отписали ж, чтоб они с Тору и с Чугуева шли в Черкасские города к гетману Богдану Хмельницкому. Потому ж вы есте от себя отписали, которые Черкасы пришли на Тор для соляного варенья, и они к тѣм Черкасом говорить послали жильца, чтоб они с Тору шли к гетману, и впрядь их принимать не велят. А которые Черкасы учнут селитца в Чугуеве и на Цареве Борисове городище и в иных мѣстех, и тѣм нашего хлѣбног и денежног жалованья не будет. Писан на нашем стану под Смоленском лѣта 7163, сентября в 30 д. Такова царева грамота послана в Белгород с Матвѣем Уваровым октября в 1 д.“ Див. ще А. Ю.-З. Р., XIV, 77; порівн. також М. Грушевський, Істор. Укр.-Руси, IX, 2, с. 953 і Філарет, V, 117.

¹⁾ В кінці 1654 р. воевода повідомляв, що цей наказ одержано в Яблоніві 23.X 1654 р. В наказі вказано, що ще 23.VII вислано розпорядження переписати пересельців на Зміїв, Бабкіні, Охтирському і Салтівському, але воевода запевнив, що того наказу в Яблоніві не одержувано (М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 29).

пересельців, щоб остаточно з'ясувати становище. 1-го січня 1656 р. перепис одержано в Москві і наступними місяцями видано розпорядження: виділити до нових міст окремі повіти, вислати до них воевод з служилими загонами і арматюю. Подібні накази видано: 20.ІІІ 1656 р. — призначення Ф. Сурміна до Цареборисова, 28.ІІІ — В. Селіфонтова до Харкова і Хітрово до Змієва, 1. VII — К. Арсеньєва до Сум і І. Ржевського до Змієва, близько того ж часу — Т. Чернова до Охтирки. Новий лад на Слобожанщині остаточно санкціоновано, і ставлення до нових стосунків на Слобожанщині таким чином сформульовано в наказі чугуєвському воеводі: наказано йому уважно зноситися з зміївським і харківським воеводами, „чтоб однолично... новые города Змеево и Харьково и тѣх городов служилых людей Черкас от татарские войны заступитъ и уберець и в плѣн и в росхищенье не выдать“¹⁾. У наказах 1655 р. до цього додавано, що воеводи мають і далі по Слобожанщині „Черкас великому государю ссаживать“²⁾. Таким чином [стихийний колонізаційний рух української людности розірвав мережу урядових заходів, норм і заборон і забезпечив собі до заселення багату ще не залюднену країну]³⁾.

Зробімо тепер коротенький огляд тих адміністративних стосунків, що склалися по новоосаджених містах Слобожанщини.

5. Московська державна адміністрація по новоосаджених містах Слобожанщини 1650-ми роками.

[Нові міста і поселення, що їх 1650 роками заклала українська людність на території Слобожанщини, осаджено без участі місцевої воеводської адміністрації. Функції цієї адміністрації щодо нових міст починалися тільки через деякий час по тому, як їх оселено, а окремих представників московської влади надіслано туди 1—2 роки згодом, коли місцеві стосунки вже починали зформовуватися, господарство в головному налагоджено і по деяких містах розпочато і мало не доведено до краю будування фортець.]

Про перші заходи воевод щодо новоутворених українських колоній чуємо починаючи вже з 1654 року. Діяльність ця цього й наступного 1655 року полягала мало не виключно в реєстрації і переписуванні людности і інформації центрального уряду про хід колонізації. Цю роботу довелось переводити головним чином чугуєвському воеводі (Спешньову) під зверхнім провідом білгородського воеводи (Г. Г. Ромодановського); про колонізацію на Сумщині центральний уряд інформував путивельський воевода, а пізнішу Охтирщину доглядав вольновський воевода (Каминін), що підлягав яблонівському воеводі. Яблонівському воеводі доручено чомусь також перевести загальний перепис новоосадженим поселенням 1655 р.

Перші звістки про осадження українських колоній на Слобожанщині одержано в Білгороді зразу з різних місць на початку 1654 року. У середині того ж року чугуєвському воеводі наказано переписати людність Харківської слободи, що він і зробив, а до Цареборисова вислано для перепису П. Ма-

¹⁾ М. Д. Блгр., ст. 404, а. 13.

²⁾ М. Д., Блгр. ст. 33.

³⁾ Перегляд відомостей про українську еміграцію і ставлення до неї урядів українського і російського — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. ІХ, 2, сс. 1225—1231.

каніна; тоді ж вольновський воевода М. Каминін відбув подорож до м. Охтирки і переписав українську людність, що емігрувала з Лівобережжя до цього міста.

Охтирський перепис зберігся до нашого часу ¹⁾; на його підставі можемо зробити висновок, що перші переписи р. 1654 склалися не за звичайними зразками розрядних реєстрів служилої людности, а за системою, близькою до системи т. зв. „писцових книг“, себто давалося детальні відомості щодо складу родин і маєткового забезпечення переходнів (звичайно тільки рухомого майна). Ці відомості, очевидно, потрібні були як підстава, щоб далі „верстати“ переходнів, зарахувати кожного з них до відповідного служебного розряду і визначити розмір утримання і земельного окладу.

Року 1654 ані уряд, ані місцеві воеводи в справі улаштування пересельців не пішли далі від реєстрування і переписування людности, за одним хіба винятком: у середині того року наказано передати скасовану фортецю Городне в цілковите розпорядження невеличкої української громади, що там оселилася, а натомість збудовано нову фортецю на місці новоосадженої колонії на Колонтаєвій гаті.

Реєструвати людність — це було головним завданням воевод на Слобожанщині і року 1655. Від центрального уряду наказано Яблонівському воеводі перевести загальний перепис усіх новоосаджених поселень; це зроблено, і 1 січня 1656 р. перепис вже був у Москві. Чугуївський воевода не обмеживсь переписом самої людности і зробив опис Харківської фортеці, що її почала будувати сама людність. Цього року зроблено і деякі дальші кроки щодо організації людности нових поселень; у лютому 1655 р. наказано улаштувати пересельців Печенізької слободи (поблизу м. Чугуєва) і нарізати їм землі; у червні того ж року дано офіційний дозвіл будуватися емігрантам з м. Ставищ на Суміному городищі, наказано нарізати замі харківським пересельцям; до Охтирки, де перед тим не було окремого воеводи, вислано навіть спеціального представника державної влади — вольновського стрілецького голову Байдикова. Але в справі землевпорядкування пересельців тільки розпорядження щодо Печеніг мало конкретні наслідки, а висланого до Охтирки Байдикова тамтешня людність не прийняла, і в Охтирці відновлено попереднє урядування виборного отамана. Отже і цього року уряд і місцева влада не виявили великої ініціативи щодо керування слобідською колонізацією, і тутешня людність мала змогу вільно розташовуватися на нових землях. Пояснювати це треба, очевидно, тими труднощами, які стояли і перед урядом, і перед його місцевими органами в зв'язку з польською війною. Допіру р. 1656, коли переведено загальний перепис і вияснено наслідки колонізаційного руху попередніх років, почалися конкретні заходи уряду щодо організації урядування в нових містах на Слобожанщині. Протягом цього року призначено окремих воевод до всіх більших новоосаджених поселень — до Царемборисова (20.III), Харкова (28.III), Сум. (1.VIII), Змієва (1.VII), Охтирки. Одночасово до цих міст виділено окремі повіти із складу попередніх; офіційно утворено повіти для Змієва та Харкова, які вийнято з компетенції чугуївського воеводи. Треба зазначити, що менші поселення не всі і не відразу почали підлягати владі воевод сусідніх більших міст.

¹⁾ Див. нижче, де ми розглядаємо історію охтирської еміграції.

Новопризначеним воеводам дано низку наказів ¹⁾, які загалом мають досить трафаретний зміст, складаючись з інструкцій про організацію вістової служби, „береження“ від татар, будування фортець тощо. Не маючи в минулому відповідного досвіду, прецедентів і традицій, уряд обмежується у своїх наказах загальними порадами новопризначеним воеводам „держати привѣт доброї“ до українських пересельців, „ничѣм ихъ не оскорбити“ і далі „Черкас великому государю ссаживать“. Виразно відчувається в цих наказах, що уряд, уживаючи традиційних зверхніх форм вислову, посутньо відрізняє ролю своїх агентів у нових містах від їхнього становища по старих містах півночі і, не знаючи, як складуться стосунки, лишає все на волю обставин.)

Новопризначені воеводи, прибувши до своїх міст, почали, як це бувало завсіди, реєструвати людність і описувати фортеці, а разом визначати повиності людности надалі (щодо тримання варт — „караулів“ і висилання з міста сторожових роз'їздів) і організувати на нових підставах будування фортець (за традиційними вимогами московської стратегії і військової техніки). Отже воеводи мали намір ввести зразу в життя нових міст систему звичайного на півночі воеводського урядування. Але з цим не по всіх містах воеводам пощастило, і це виявилось вже під час перших „смотрів“, скликаних, щоб перевести реєстр.

Здається, вже р. 1655 з'ясувалося, що людність новоосаджених поселень не доведеться заводити до службних категорій — розрядів, встановлених здавна в Московській державі. Того року, переписуючи людність, подавали або голі реєстри імен пересельців, або визначали тих, що мали зброю і верхових коней; пораховано голів родин і окремо молодших дорослих членів родин — чоловіків, здатних до військової служби. Року 1656 виявилось остаточно, що пересельці не виявляють особливого бажання увійти до складу офіційних військових реєстрів, і коли новопризначені воеводи з'явилися до своїх міст, вони мали перемагати великі труднощі, щоб зібрати людність для „смотру“ — переведення присяги і перепису: людність пороз'їздилася по пасіках і хуторах, на уходи і полювання і до реєстрації ставилася байдуже. Не пощастило навіть відокремити тоді спеціально військову людність від невійськової міщанської і селянської. Таке становище тривало і р. 1657.

Особливо становище слобідських громад супроти офіційних службних категорій півночі виявилось виразно, коли переводжувано оклад, який у Московській державі мав значення головного моменту, що визначав службове становище певної особи. Як висловлюється дослідник офіційних описів служилої людности, т. зв. „десятень“, В. Н. Сторожев ²⁾, „служилые люди и служилое землевладение — это центр, к которому все тяготеет в Московском государстве“. „Черкаські“ службні громади північних міст (також і українська людність м. Острогоська) мали певні грошові й земельні оклади (номінальні і фактичні), які визначали їхнє становище в московській помісній системі. Але на Слобожанщині спроба перевести в життя визначену в Москві схему земельних наділів (таку спробу зроблено в м. Царєборисові) натрапила на вороже ставлення до неї від місцевої людности і від неї довелось від-

¹⁾ Серію цих наказів — див М. Д., Блгр., ст. 33.

²⁾ Передмова до „Описи десятень XVI и XVII вѣковъ“, «Описание докум. и бум. М. А. М. Ю», Кн. 7.

мовитися. Р. 1656, а ще виразніш р. 1657 цілком зформувалася система офіційного землевпорядкування на Слобожанщині: до кожного міста відмежовано землі на певну кількість верстов у радіусі (як у м. Сумах), чи попросту розмежовано землі сусідніх повітів (чи громад) і в цих межах відбувалася вже вільна заїмка місцевої людности (крім земель, що відійшли до помісних „дач“ місцевої російської служилої людности). Суперечки розв'язувано, очевидно, за допомогою урядових органів самої громади, і до суду воеводи стосувалися тільки суперечки між сусідніми поселеннями (напр. між м. Сумами і сл. Ворожбаю, між мм. Змієвим і Цареборисовим за уходи по р. Донцю, чи між українськими громадами й російською служилою людністю (на Харківщині і здається в м. Цареборисові).

Так само і грошові оклади не могли бути на Слобожанщині ані стимулом до зформування помісно-служилої системи, ані за підставу до її переведення, бо цих окладів тут в рр. 1656—7 зовсім не існувало: Сумчанам, які прохали видавати їм утримання, рішуче відмовлено, а цареборисовцям нерегулярно видавано по 2—3 крб., зважаючи на їх виключно тяжке становище на далекому півдні і з причини особливої уважності і зацікавлення уряду зберегти важливу для нього Цареборисівську фортецю. Таким чином брак земельних і грошових окладів припинив юридичне (номінальне) і фактичне формування тут помісної системи¹⁾.

Другий момент, що впливав з потреб живлення людности і її господарчої діяльності, і перебував звичайно під контролем і регулюванням від адміністрації, була торгівля, а передусім та її галузь, що зв'язувалася з продукцією державних регалій — тютюну й горілки.

Торговельні шляхи, що йшли з півночі, обходили територію Слобожанщини на захід (шлях через Путивль до Лівобережжя) і на схід (через Вороніж на Донщину і Озівщину). Але вже першими роками, як осаджено нові міста, почала розвиватися тут торгівля, зв'язана з Лівобережжям, а одночасно з чугуївським ринком, де покупцями були російські торговці і служебна людність російських залог. Українці і по московських містах були звільнені від податків і від мит при операціях до 12 крб. Слобідські міста дістали ще більші пільги: в Сумах — право безмитної торгівлі цілий рік, крім свят, можливо, що й по інших містах подібні пільги, а передовсім право ярмарків. Натомість заборонено торгувати тютюном і горілкою, дозволено тримати її для себе, але фактично мабуть і продавати її в межах того ж міста. Все ж у Сумах збудовану силами людности „варницю“ — гуральню воевода К. Арсенев розламав, дарма що він загалом прихильно ставився до місцевої людности.

Щоб закінчити огляд юридичних моментів, які визначали стосунки між українськими громадянами і воеводською владою, треба спинитися на питанні про судову компетенцію воевод по українських містах. З років 1655—8 маємо тільки одну вказівку, яка кидає деяке світло на організацію суду

¹⁾ Сумських пересельців наказано р. 1657 записати в „полкову“ службу разом з „їх братньою с Черкасы“ себто на однакових умовах з українськими служилими громадами півночі; але не знати, чи цей вираз наказу мав яке особливе значення і вплинув на дальше службене становище сумської громади. Можливо, що він зв'язаний був з мобілізацією служебної людности півдня для участі в війсьній кампанії на заході.

тими роками: р. 1658 наказано охтирському воєводі, щоб він судив українців не інакше, як в присутності отамана, але і отаманові заборонено судити без воєводи. Проте, зважаючи на брак відомостей про судову функцію воєвод, широкий розвиток самоврядування по громадах і напружені стосунки з воєводами (особливо в Харкові, Змієві і Цареборисові), можна гадати, що за тих часів суперечки між українцями звичайно не переходили ще до воєводиного суду.

Головне завдання воєвод південних міст взагалі була оборона проти татарських нападів. Але в 1650-х роках (до р. 1657) цих нападів не було, та й під час нападу 1657 р. воєводи виявили велику інтерність і млявість, а цареборисовський воєвода відмовив в дозволі місцевому отаманові вийти на допомогу людности Торського кошу, яку обложили татари. Ще раніш зміївцям заборонено виїздити в степ і ставати в сутички з татарами — ця заборона випливала очевидно з тактики пасивної оборони, яка панувала на московському півдні аж до останніх десятиліть XVII віку. Через це військово-оборонна діяльність воєвод полягала мало не виключно в спорудженні фортифікацій.

Фортеці по слобідських містах спорудила місцева людність ще перед воєводами. Це впливає і з безпосередніх указівок тогочасного листування (особливо щодо Харкова і Охтирки), а також і з того, що воєводи, призначені влітку 1656 р., вже через 1—2 місяці сповіщали уряд про закінчення головної частини фортець. Коли поприїздили воєводи, будовання проваджено знову самостійно, без участі їх, в Харкові і почасти в Охтирці; в Сумах воєвода мав тільки зверхній догляд над будованням, і тільки в Змієві і Цареборисові тамтешні воєводи взялися до будовання ретельніш, але одночасно увійшли в цій справі в конфлікт з місцевими українськими громадами. У цих містах, а особливо в Цареборисові, фортецю будовано значною мірою силами російських залог; в Цареборисові витрачено на будовання чималі кошти: так, вже коли висилано воєводу Сурміна, з ним вислано 500 душ веденців — росіян, 1000 крб. грошей і чимало зброї. Але по інших фортецях витрати уряду обмежилися на тім, що він вислав невелику кількість гармат, олова і пороху, напр. до Охтирки 2 пищалі, до Змієва 1 гаківницю й т. д.

Російські залози висилано до нових міст разом з призначеними до них воєводами, отже 1656 р.; були вони дуже малі: в Сумах 50—100 душ, в Охтирці 50 душ, Харкові — 70 д.; до Змієва вислано тільки 10 д. дітей боярських для підтримки воєводи, і допіру р. 1657 додано 100 душ, щоб добудувати фортецю. Тільки до Цареборисова, що мав належати до митрополічної катедрі, зразу вислано 50 душ, веденців з різних міст, але й тут, як збудовано фортецю, залишено тільки 30 душ, яких висилано з півночі чергово що 3 місяці.

Таким чином місцеві громади і тоді, як призначено воєвод, задержали ініціативу в місцевому житті, і держава не повинна була витрачати багато сил і коштів, щоб організувати це життя і військову оборону нових міст.

